

BOHEMISTYKA

3/2024

Rocznik XXIV – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny

MIECZYŚLAW BALOWSKI

Sekretarz Redakcji

GRAŻYNA BALOWSKA

ROMAN SLIWKA

Rada Naukowa

Neil BERMEL (Sheffield)

Cristine BRAGONE (Pavia)

Marie ČECHOVÁ (Praga)

Žoržeta CZOŁAKOWA (Płowdiw)

Liudmyla DANYLENKO (Kijów)

Xavier GALMICHE (Paryż)

Anna GAWARECKA (Poznań)

Lubomír MACHALA (Ołomuniec)

Alena MACUROVÁ (Praga)

Margerita MLADENOWA (Sofia)

Dobrava MOLDANOVÁ (Ústí nad Labem)

Stefan NEWERKLA (Wiedeń)

Robert PORTER (Glasgow)

Danuta RYTEL-SCHWARZ (Lipsk)

Janusz SIATKOWSKI (Warszawa)

Jiří SVOBODA (Ostrawa)

Elżbieta SZCZEPAŃSKA (Kraków)

Svatava URBANOVÁ (Ostrawa)

Józef ZAREK (Katowice)

BOHEMISTYKA

3/2024

Rocznik XXIV – ISSN 1642-9893

Wydawca: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adres: ul. Aleksandra Fredry 10, 60-701 Poznań, tel. 61 829 4517

E-mail: bohemistyka@amu.edu.pl
mieczyslaw.balowski@amu.edu.pl

SPIS TREŚCI

ARTYKULY I STUDIA

Ondřej Drobniak, <i>Přípustka v mluvnicih češtiny</i>	323
Diana Svobodová, Kamila Sekerová, Gabriela Entlová, <i>Prefixované tvary sloves anglického původu v jazyce mladé generace</i>	349
Hanna Aleksiajevich, <i>K problematice bohemismů v náboženské terminologii</i>	373
Liudmyla Danilenko, <i>O frazeologických germanismech v slovanských jazycích z hlediska etymologického</i>	393
Ladislav Janovec, <i>Praha srdce Evropy v té malé české kotlině – lokalizace v české frazeologii</i>	404
Svatava Škodová, <i>Tělesné metafory v české lokalizaci prostoru: analýza lokačních orientátorů čerpaných z domény lidského těla</i>	422
Grażyna Balowska, <i>»Nie śmieję się, dziadku, z czyjegoś wypadku«. O starości w czeskim dowcipie językowym</i>	435
Eva Hájková, <i>Učební styl Karla Hausenblase</i>	455
Daniel Boryowski, <i>Opolska idiomatyka w wersji cyfrowej. Wokół słownika »Lidé – Média – Komunikace«</i>	465

ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan Hrdlička, <i>Říkali to v Dohránu</i>	485
--	-----

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Jiří Zeman, <i>Sociolekty v různých sférách komunikace</i>	489
Anna Nowicka, <i>Światy ukryte w słowach</i>	494

KRONIKA

Grażyna Balowska, <i>Profesor Teresa Zofia Orłoś. Wspomnienie w rocznicę śmierci</i>	497
--	-----

Informacja o Autorach	499
--	-----

CONTENTS

ARTICLES & RESEARCHES

Ondřej Drobniak, <i>Concession in Czech language dictionaries</i>	323
Diana Svobodová, Kamila Sekerová, Gabriela Entlová, <i>Prefixated forms of verbs of English origin in the language of the young generation</i>	349
Hanna Aleksiajevich, <i>On the problem of bohemisms in religious terminology</i>	373
Liudmyla Danilenko, <i>On Phraseological Germanisms in Slavic Languages from the etymological point of view</i>	393
Ladislav Janovec, <i>Prague, the heart of Europe in the small Czech basin - localization in Czech phraseology</i>	404
Svatava Škodová, <i>Bodily metaphors in Czech spatial localization: an analysis of locational orientators drawn from the domain of the human body</i>	422
Grażyna Balowska, <i>»You'll be laughing on the other side of your face when the same thing happens to you«. About senility in a Czech language joke</i>	435
Eva Hájková, <i>Teaching style of Karel Hausenblas</i>	455
Daniel Boryowski, <i>Opole idiomatics in digital version. Around the dictionary »Lidé – Média – Komunikace«</i>	465

FROM THE PHENOMENON OF MODERN CZECH LANGUAGE

Milan Hrdlička, <i>They said it in Dohrán</i>	485
---	-----

BOOK REVIEWS & DISCUSSIONS

Jiří Zeman, <i>Sociolects in different spheres of communication</i>	489
Anna Nowicka, <i>Worlds hidden in words</i>	494

CHRONICLE

Grażyna Balowska, <i>Professor Teresa Zofia Orłoś. Remembrance on the anniversary of her death</i>	497
--	-----

About the Authors	499
------------------------------------	-----

Přípustka v mluvnicích češtiny

Keywords: concession, Czech, grammars, definition

Klíčová slova: přípustka, čeština, mluvnice, definice

Abstract

The aim of this article is to summarize and reflect the different conceptions of concession across modern Czech grammars. Grammars have been shown to coincide in some respects (e.g. the existence of different types of concession) and to diverge in some points (e.g. the non/existence of concessive adverbs). The main contribution of the study is seen in the proposal of a more general definition of concession. We consider it to be an onomasiological, semantic-logical ternary relationship, which is equally based on a causal and adversative relation, that is the reason for its asymmetry and inherently polyphonic nature. The concession is always interpreted subjectively and can be captured by means of “concessive triangle”.

Cílem tohoto článku je shrnout a reflektovat různá pojetí přípustky napříč moderními českými mluvnicemi češtiny. Ukázalo se, že se gramatiky v některých ohledech shodují (např. existence různých typů přípustkového vztahu), a v leckterém bodě naopak rozcházejí (např. ne/existence přípustkových adverbíí). Hlavní přínos studie spatřujeme v návrhu obecnější definice přípustky, kterou považujeme za onomaziologický, sémanticko-logický ternární vztah, který se stejnou měrou zakládá na kauzálním a adverzativním vztahu, což je důvodem pro její asymetričnost a bytostně polyfonickou povahu. Interpretována je subjektivně a zachytit ji lze pomocí „přípustkového trojúhelníku“.

Úvod

V lingvistických kruzích zdá se být dobře známým faktem, že některé termíny, s nimiž jazykozpytci na denní bázi pracují, nelze beze zbytku definovat. Jedním z nich je zcela jistě i přípustka (viz např. Moeschler, Spengler 1982, s. 8). Cílem tohoto článku proto bude re-

flektovat vnímání přípustky a nabídnout její možné vymezení – všechno především vzhledem k situaci v moderní české gramatografii.

Budeme se tak věnovat způsobům, jak je přípustka chápána napříč českými mluvnicemi. Čemu se naopak – *faute de place* – věnovat nemůžeme, jsou konkrétní způsoby vyjádření přípustky (spojky, předložky...), dílčí typy přípustkového vztahu (podmínkově-přípustkový aj.) a podobně.

Ke stanovenému cíli nás dovede jednak rešerše vybraných mluvnic (viz jejich výčet níže), ze kterých excerpujeme veškeré informace o povaze přípustky, jednak zevrubná reflexe získaného korpusu dat.

Ukážeme, ve kterých momentech se gramatiky shodují (např. vyjadřování přípustky, existence podmínkově-přípustkového vztahu), a ve kterých naopak nikoli (kupř. ne/existence přípustkových adverbíí, pojetí „vzdálenějších přípustkových typů“). Zároveň nabídneme souhrnnou definici přípustky co onomaziologického, sémanticko-logického, asymetrického, polyfonního, subjektivního a ternárního vztahu, jenž se stejnoměrně zakládá na vztahu kauzálním a adverzativním. Pro každou z uvedených vlastností přirozeně uvedeme náležité argumenty. V neposledku také představíme přípustkový trojúhelník, který může koncesivní¹ vztah schematicky reprezentovat.

Článek je strukturován takto: nejprve uvedeme, jak jsme při rešerších postupovali (odd. metodologie). Ve třetím oddíle představíme výsledky, a to formou shod a neshod mezi mluvnicemi, dále v podobě analýzy explicitních definic přípustky, které mluvnice uvádějí. Následující oddíl, který je těžištěm tohoto článku, představí jednotlivé definiční vlastnosti přípustky. Závěrečný oddíl obsah článku shrne.

Metodologie

Cílů stanovených v úvodní pasáži jsme dosáhli důkladnou excerpcí příslušných pasáží z vybraných mluvnic češtiny. Analyzována

¹ Termíny *koncesivní* a *přípustkový* a veškeré jejich odvozeniny považujeme za synonymní.

byla následující gramatografická díla (v tomto výčtu řazena chronologicky): *Mluvnice spisovné češtiny* (Trávníček 1951), *Základy české skladby* (Kopečný 1958), *Česká mluvnice* (Havránek, Jedlička 1963), *Novočeská skladba* (Šmilauer 1966), *Mluvnice češtiny 3* (Daneš et al. 1987), *Čeština – řeč a jazyk* (Čechová et al. 2011), *Příruční mluvnice češtiny* (Karlík et al. 2012), *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Štícha 2013) a *Mluvnice současné češtiny II: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu* (Panevová 2014).

Analýza probíhala systematicky v následujících krocích: Nejprve byla v rejstříku a/nebo obsahu mluvnice vyhledána klíčová slova *přípustka*, *přípustkový*, *příp. koncesivní*. Toto s jedinou výjimkou, kterou je *Mluvnice češtiny 3* (Daneš et al. 1987), jež pro naše účely vhodný věcný rejstřík nemá (je jen málo obsáhlý), nicméně má alespoň „rejstřík spojovacích výrazů v souvětí“, kde bylo vyhledáno typické přípustkové výrazivo (*ačkoli*, *přestože* aj.; k tomu viz např. Drobník 2021, 2022a). Všechny zde zmiňované odkazy byly vyhledány a prostudovány, tzn., že tak nedošlo k omezení na jeden konkrétní jev, např. vedlejší věty přípustkové. Naopak – cílem těchto analýz bylo zjistit, jak ta která mluvnice s přípustkou pracuje, resp. jak ji vůbec chápe.

V posledním kroku byly ze zjištěných mluvnických pasáží věnujících se přípustce vypsány jednak doslovné definice přípustky, jsou-li k dispozici, jednak vlastnosti přípustky, které autoři mluvnic uvádějí mimo vlastní definici nebo je pouze naznačují (např. pomocí příkladového materiálu).

Takto vznikl soubor dat (dvourozměrná tabulka), který obsahuje na jedné ose 26 vlastností přípustky (hlavní z nich pojednáme v dalším oddílu), které byly identifikovány jako relevantní pro naše účely, na ose druhé 9 analyzovaných mluvnic (viz jejich výčet výše). Veškeré vlastnosti byly záměrně formulovány binárně (např. Vyděluje daná mluvnice čistou přípustku?), jen v jediném případě – otázce po základajícím vztahu přípustky – bylo možno do tabulky zanést více odpovědí („rozpor“, „příčina“ nebo „podmínka“). Je přirozené, že zdaleka ne všechny mluvnice pozitivně „odpověděly“ na veškeré

binární otázky, takže z potenciálních $26 \times 9 = 234$ možností je jen 73 kladných odpovědí – tzn., že mluvnice činí příslušné rozlišení, uvádí konkrétní vlastnost přípustky apod. Jen procentuální zastoupení kladných odpovědí, cca 31 %, může být celkem dobrým, leč předběžným indikátorem skutečnosti, že ne všechny české gramatiky hovoří o přípustce stejným způsobem. Totéž potvrdí i kvalitativní analýza představená v následujících kapitolách.

Výsledky

Tento oddíl přestaví, jak je napříč českými mluvnicemi vnímána přípustka. Na základě souboru dat představeného v metodologické sekci zjišťujeme, že v některých případech dochází mezi mluvnicemi ke značné shodě, některé jevy se naopak objevují zřídka, v jedné či dvou mluvnicích z devíti. Toto pozorování nás vede k následujícímu rozhodnutí: vlastnosti, které uvádí / na kterých se shoduje více jak polovina mluvnic, představíme v pododdíle *Shody*, naopak údaje objevující se v méně než čtyřech mluvnicích představíme v sekci *Neshody*. Třetí pododdíl se bude věnovat analýze explicitních definic přípustky (viz metodologii). Pozorný čtenář zde jistě nenapočítá všech 26 sledovaných kategorií, o nichž se zmiňujeme výše, neboť mnohé z nich – *faute de place* – slučujeme. Není-li to z hlediska dalšího výkladu nutné, mluvnice zde přímo necitujeme.

Shody

Hlavní shodou, kterou pozorujeme napříč vybranými mluvnicemi, je informace o způsobu vyjádření přípustky. Všechny citované mluvnice se shodují, že přípustku lze v češtině vyjádřit pomocí podřadicích spojek (např. *i když*, *ačkoli*), což není, vzhledem k existující (a velmi bohaté!) literatuře o přípustce, příliš překvapivé (např. Daneš et al. 1987, s. 490; Karlík et al. 2012, s. 481). Za povšimnutí stojí i skutečnost, že se jedná o [u]ne *caractéristique générale, partagée de la plupart des langues indo-européennes* (König, Siemund 2000).

Dalším rekurentně zmiňovaným rysem přípustky, jenž mj. velice úzce souvisí s rysem předešlým, je možnost vyjádřit přípustku pomocí předložek. Tato informace schází jen ve dvou z devíti zkoumaných gramatik. Mezi „přípustkové“ předložky se řadí např. *přes*, *navzdory*. Jedná se tak nejen o přípustkové předložky primární (tj. vyjadřující je-nom přípustku, *navzdory*), ale i o předložky přípustkové sekundární, které mohou nabývat i jiných významů (*přes* může mít význam místní, časový...).

Poslední hlavní charakteristikou přípustky, na které se „shodlo“ sedm z devíti mluvnic, je vydělení speciálního typu přípustky, a sice tzv. podmínkově-přípustkového vztahu.² Tento vztah je definován jako situace, kdy *něco nastane (nastalo by) bez ohledu na možné okolnosti či podmínky realizace* (Daneš et al. 1987, s. 492). Jak bylo řečeno v úvodu, typům přípustky se zde vzhledem k omezenému prostoru nelze věnovat, nicméně bychom rádi upozornili na jednu skutečnost, které zcela jednoznačně vyplynula z rešerší k tomuto článku: i podmínkově-přípustkový vztah by si zasloužil detailnější popis a souhrnnou definici, neboť jeho pojetí (a zejména klasifikace různých podtypů podmínkově-přípustkového vztahu, např. irelevance³) značně kolísá. Jako příklad rozkolísanosti uveďme, že je ražen buď ke vztahům „přípustkovým“ (většina mluvnic), nicméně se občas vykládá i jako vztah podmínkový (viz Karlík et al. 2012).

Neshody

Zatímco v předchozí sekci jsme představili pouhé tři shodné rysy v pojetí přípustky, které byly v rámci rešerší mezi gramatikami dete-

² Poznámka k pravopisu: v případě názvu tohoto vztahu kolísá pravopis mezi variantou se spojovníkem a bez něj. Ačkoli, alespoň v analyzovaných mluvnicích, druhá zmíněná verze převládá, zde se, po vzoru Čechové et al. (2011) přikláníme k variantě se spojovníkem, kterou mj. preferuje i *Jazyková příručka*. Další podtypy přípustkového vztahu *per analogiam* zapisujeme: časově-přípustkový, přípustkově-odporovací apod.

³ Používá se i výstižný český termín „nezáležnost“ (do české gramatografie jej, dle našich rešerší, zavedl zřejmě Kopečný 1958, s. 113).

kovány, tato část představí neshody, kterých je (alespoň dle pojetí adoptovaného pro dané účely) násobně víc. Podobně jako výše, i zde budeme při popisu postupovat od formy k významu.

Jen tři gramatiky uvádějí další způsob vyjádření přípustky, a sice pomocí příslovcí (kupř. *nicméně*). Třebaže se i přípustková příslovce považují za univerzální indo-evropský jev, velmi dobře zastoupený ve většině ie. jazyků, např. ve francouzštině (k tomu všemu viz Gettrup, Nølke 1984), čeština zdá se být podle některých zdrojů výjimkou, protože v ní *nebyla zjištěna přípustková adverbia* (Karlík 2017). Některé gramatiky naopak o adverbiích vyjadřujících přípustku hovoří (např. Kopečný 1958; Štícha 2013). Desideratem tudíž i nadále zůstává detailní rozbor, popis a klasifikace možných přípustkových adverbií, kterážto studie dosud neexistuje (na tuto diskrepanci jsme upozornili již v Drobnik 2021).

Druhým zřídka zmiňovaným vyjádřením přípustky jsou tzv. vzdálenější přípustkové typy (Kopečný 1958, s. 237). Typicky se sem řadí různá vyjádření nezáležitosti/irlevance, např. konstrukce typu *skála neskála* (podrobnější popis vč. bibliografických referencí poskytně Drobnik, vyjde). Tento typ přípustky ovšem neposkytuje žádné charakteristiky přípustky, pročež jej dále nebudeme brát v potaz.

Další pozorování se týče dalších typů přípustky, které zde jen naznačíme, jejich detailnější popis a hierarchizaci přenecháváme *pro futuro*. Prvním podtypem, který *explicitně* vyděluje jen Štícha (2013), je „čistá přípustka“. Tento typ se *de facto* vyděluje ve všech mluvnicích, nicméně jen Štíchova jej vyděluje explicitně, s přívlastkem „čistá“. Bylo by sice možné sem zahrnout všechny mluvnice, ovšem takové zjednodušení se nám zdá riskantní – z důvodu hierarchických vztahů mezi jednotlivými přípustkovými typy. To lze vysvětlit pomocí množinové inkluze: Uvádí-li nějaká mluvnice „čistě-přípustkovou“ větu jako „přípustkovou“, tj. bez přívlastku, a tudíž *bez specifikace*, uvádí danou větu se stejnou etiketou jako kupř. *Podmínkově-přípustkovou*, která, je-li tak klasifikace nastavena, je také přípustková, což plyne z principu inkluze. Specifikujeme-li však přípustku jako „čistou“ (nebo jakkoli jinak, pochopitelně), k podobné záměně dojít nemůže. Proto považujeme vydělení čisté přípustky za klíčové.

Dalšími podtypy jsou vztahy přípustkově-odporovací, přípustkově-časový a přípustkově-srovnávací. Navíc se v některých mluvnicích rozlišuje – jen u vztahu přípustkového (rozuměj „čistě-přípustkového“, viz výše) a podmínkově-přípustkového – mezi okolností reálnou a hypotetickou.

Pro toto pojednání je zásadní další oblast charakteristik, kterou mluvnice nabízejí: vztah, resp. „blízkost“ k dalším sémanticko-logickým vztahům. Napříč mluvnicemi se objevují explicitní zmínky o blízkém vztahu přípustky s irelevancí (viz výše), podmínkou, rozpor a příčinou. Zejména poslední dva jmenované jsou nezbytné pro definici přípustky, jak ukážeme v následujícím textu.

Pro úplnost dodejme, že jsme narazili na další dvě kategorie, které ovšem vzhledem ke své povaze nehrají vzhledem k tématu tohoto článku ústřední roli. Jednak jde o tzv. připuštění dodatečné (viz Kopečný 1958, s. 263; Šmilauer 1966, s. 394), jednak o tzv. vedlejší věty pseudopřípustkové (viz Daneš et al. 1987, s. 490). V obou případech máme co do činění se speciální komunikační funkcí přípustky, kterou lze označit jako „komunikační funkce připuštění“ (Karlík et al. 2012, s. 480).

Analýza definic

Poslední pododdíl analyzující mluvnice češtiny se věnuje rozboru explicitních definic přípustky. Jako základ pro tuto část slouží korpus 16 doslovných citací⁴ z gramatik, které byly vyhodnoceny jako definice přípustky. Nebereme v potaz definice podmínkově-přípustkového vztahu a dalších podtypů. Naopak, zde jde o definici přípustky v jejím nejširším slova smyslu.

⁴ Některé gramatiky přípustku definují na více (max. třech) místech, typicky v rámci různých kapitol, např. jednou v kapitole o předložkách, podruhé v kapitole o syntaxi vedlejší věty. Ve většině případů jde o reformulace téhož, ne-li přímo o duplikace – některé však přinesly nové informace, a proto je důsledně bereme v potaz.

I zde by bylo možné postupovat jako výše, tj. sledovat, kde se mluvnice shodují a kde nikoli. Domníváme se však, že tento postup by byl vzhledem k vytyčenému cíli spíš komplikací, a proto budeme postupovat ryze extenzivně, tzn., že představíme veškeré klíčové momenty, které se v definicích napříč gramatikami vyskytují. A tyto body se pokusíme v dalším oddíle spojit v jednu, relativně uhlazenou a širokou definici.

Jednoznačně nejčastěji zmiňovanou charakteristikou přípustkového vztahu je přítomnost rozporu (objevují se i termíny *kontrast*, *popření* či *negace*) mezi obsahem věty hlavní a věty vedlejší. Věta hlavní vyjadřuje „nečekaný“ důsledek, zatímco věta vedlejší obsahuje okolnost „nepříznivou“ ději věty hlavní.

Otázkou je, kde se tato „nečekanost“, resp. „nepříznivost“ bere. I na to mluvnice dávají odpověď: musí se jednat o vztah, souběh (reálný či potenciální) dvou dějů, který odporuje naší zkušenosti. Jinými slovy, přípustka spočívá v tom, že nenastává „normální“ následek, což se v mluvnicích trefně označuje jako „moment zklamaného očekávání“ (Daneš et al. 1987, s. 490). Ukazuje se tak velká komplexnost přípustky, kterou nelze bez širšího kontextu lidské kognice vůbec pojmout.

Poslední a zároveň nejdůležitější otázkou, kterou si lze vzhledem k excerpovaným definicím položit, je otázka po základech přípustky, tj. který sémanticko-logický vztah přípustku konstituuje. Gramatiky, které na tento dotaz dávají explicitní odpověď, se dělí na dva tábory. Jedna skupina za základ přípustky považuje vztah příčinný, zatímco skupina druhá vztah podmínkový.

Všechny zde uvedené rysy přípustky podrobněji popíšeme – a v případě potřeby zrevidujeme – v dalším oddíle, který představí souhrnnou definici.

Diskuse

Rešerše českých mluvnic ukázaly, jakým způsobem a ve kterých hlavních bodech se liší/shodují různá pojetí přípustky co lingvistické-

ho fenoménu. Shody a neshody jsme vyčetli výše. Tento oddíl si za cíl klade výsledky rešerší interpretovat a, na jejich základě, nabídnout souhrnnou definici přípustky – tak, jak je chápána napříč českou gramatografií. Přípustku definujeme pomocí jednotlivých vlastností, které přiblížíme a obhájíme níže. Lze ji vnímat jako vztah:

Onomaziologický. Přípustka je ve všech analyzovaných mluvnicích, leč většinou implicitně, považována za vztah bytostně onomaziologický. Patrně nejlépe je tato vlastnost přípustky rozebrána v *Mluvnici češtiny* (Daneš et al. 1987, s. 491). V našem, českém prostředí toto pojetí zřejmě příliš nepřekvapí; není však na škodu připomenout, že existují i jiná pojetí přípustky, např. morfologické, rétorické, argumentační (souhrnně jsme o jiných koncepcích a zejm. jejich výhodách/nevýhodách pojednali v Drobník 2021; viz ale i Adam 2008, Sokolová 2016).

Důležité je zdůraznit, že tato charakteristika (resp. volba jazykového plánu, na němž budeme přípustku definovat) má přímý dopad na způsob, jakým budeme přípustku analyzovat a popisovat. Při pojetí onomaziologickém se jako jeden z nejspolehlivějších způsobů jeví projekce tzv. „prototypického“ i méně typického přípustkového výraziva (získaného např. excerpcí mluvnic) pomocí paralelního korpusu do druhého jazyka a, v případě potřeby, pomocí zpětných analýz promítnutím zpět do jazyka výchozího. Tuto metodologii jsme využili např. v Drobník, 2022b).

Kauzální a adverbativní. V minulém oddíle jsme uvedli, že téměř všechny mluvnice v případě přípustky mluví o přítomnosti rozporu (příp. „kontrastu“, „popření“, „negace“); zde budeme používat i označení *přípustková negace* (pro argumentaci a detailnější popis viz Drobník 2021, s. 11nn). Přípustku tak můžeme bezpochyby považovat za adverbativní. Na témže místě však byla zmíněna i otázka po vztahu, který přípustku zakládá. Jak jsme ukázali, různé mluvnice považují za základ přípustky buď vztah příčinný, nebo podmínkový. Vzhledem k doposud řečenému vyvstávají dvě otázky: 1) Je pro popis přípustky lepší vztah příčinný, nebo podmínkový? 2) Jaká je relace mezi vztahem adverbativním („rozpor“) na

jedné straně a vztahem příčinným/podmínkovým na straně druhé?

Na první otázku odpovíme zobecněním: otázka je vlastně irelevantní, protože, jak bylo též zmíněno výše, přípustku konstituuje „moment zklamaného očekávání“, tedy „nečekanost“, určité odchýlení od normálu, od běžně zažitých presupozic. Důležitý je tedy vztah mezi implikujícím a implikovaným, který lze obecně pojmut jako kauzalitu a označit jako přípustkovou implikaci⁵ (viz Drobník 2021, s. 11–27; Rezat 2009). Vezmeme-li jako příklad větu *Ačkoli prší, jdu ven*, skutečnost, že prší, zde implikuje, že ven se většinou nechodí. V nejobecnější rovině je irelevantní (neřkuli kontraproduktivní) se ptát, jestli je základem vztah „protože prší, ven nejdu“ (tj. příčina) nebo „když prší, ven nechodím“ (podmínka). Pro nás je podstatné, že obecně platí, že za deště se ven nechodí. Ovšem v případě podtypů obecného přípustkového vztahu (viz výše) nabývá takové rozlišení na významu.

Druhou otázku, na základě předchozího odstavce, můžeme upravit do následující podoby: Jaká je relace mezi adverbativním vztahem a vztahem kauzálním? Na otázku odpovíme pomocí příkladové věty, kterou doslovně přejímáme z *Mluvnice češtiny* (Daneš et al. 1987, s. 491): *Studovaný je, a chovat se neumí*. Dvě propozice tu spojuje jedna z nejuniverzálnějších a nejfrekventovanějších českých spojek, o které bychom rozhodně netvrdili, že je „přípustková“. Přijmeme-li však následující (pravděpodobně rozšířenou – ale to už překračuje hranice lingvistického bádání) představu o světě, lze větu číst přípustkově: Zaprvé zde máme přípustkovou implikaci, která nám říká, že studovaný člověk se pravděpodobně, za „normálních“ okolností bude umět chovat. Ve větě ovšem dochází k rozporu: člověk, o němž se mluví, sice studovaný je, ale chovat se neumí, což odporuje našim znalostem světa. Lze dokonce provést myšlenkový experiment, kdy odstraníme buď přípustkovou implikaci, nebo přípustkovou negaci („rozpor“) –

⁵ Pro téže se v literatuře objevuje i výstižné anglické označení *hidden causality* ‘implicitní kauzalita’ (König, Siemund 2000, s. 349).

a příklad přípustkového čtení pozbyde.

Citovaná věta jednak ukázala, že pro přípustkové čtení jsou adverzativní a kauzální vztah stejně nezbytné, jednak je dalším argumentem pro onomaziologické pojetí – zejm. v opozici ke koncepci sémaziologické/morfologické, která by s přípustkovým čtením této věty měla nemalé potíže.⁶

Sémanticko-logický. Tato vlastnost přípustky jde ruku v ruce jednak s vymezením přípustkové implikace a negace, resp. adverzativy a kauzality, jednak s onomaziologickou povahou přípustky (obě viz výše). „Logická“ definice přípustkového vztahu, kterou zde představujeme, se sice na logických vztazích zakládá, nicméně tyto vztahy zde nelze vnímat v matematickém/matematizujícím slova smyslu, ale spíše širěji, kognitivně (viz i Drobník 2021, 2022b).

Ternární. Výše jsme uvedli, že přípustka je kauzální a zároveň adverzativní. Kauzalita a adverzativita tu představují primární obsahové vztahy, které přípustku zakládají. Oba vztahy dohromady (tj. do podoby přípustky) spojují tři obsahy, „argumenty“ (terminologie rozebrána v Drobník 2021). Vezmeme-li jako příklad prototypickou přípustkovou větu *I když prší, jdu ven*, prvním argumentem (ve francouzské tradici výmluvně označovaným jako *concedé*) bude „prší“, druhým argumentem normální průvodní okolnost (resp. důsledek) argumentu prvního, tedy že „nejdu ven“. Ovšem, jak už bylo řečeno, přípustka se zakládá na negaci tohoto argumentu – a tato operace dává argument třetí: „jdu ven“. Označíme-li pro snazší orientaci argumenty postupně „P“, „Q“ a „non-Q“, můžeme říct, že přípustková implikace je vztahem mezi P a Q a přípustková negace vztahem mezi Q a non-Q. Vztah, jenž se ustavuje mezi P a non-Q, se v literatuře někdy označuje jako juxtaopozice, asi by nebylo chybou jej označit za přípustkovou konjunkci (opět v širším

⁶ Mluvíme zde zejm. z pozice „vědecké“ lingvistiky. Morfologické pojetí může být velice užitečné – a dokonce vhodnější! – např. v lingvistice „didaktické“ (náznorně předvedeno v Schnedecker 1992).

než logickém smyslu, rozuměj „koexistenci“). Takovým spojením všech tří argumentů třemi vztahy dostáváme schematický trojúhelník, který se v různých podobách v lingvistické literatuře objevuje od 80. let minulého století (poprvé jej představili Moeschler, Spengler 1981, 1982).

Z hlediska syntaktického je důležité zmínit, že většinou se vyslovují jen argumenty P a non-Q (viz i větu výše), nicméně věty se všemi explicitovanými argumenty jednoznačně nelze považovat za chybné (srov. *I když prší, což normálně znamená, že ven nejdu, tak ven jdu.*), jakkoli řídký je jejich výskyt. Přestože argument Q většinou vysloven není, pro přípustkovou interpretaci je nezbytný, metaforicky řečeno plní funkci *clef de voûte* přípustkového vztahu (termín z Drobník 2021, s. 15).

Asymetrický. Asymetrie přípustkového vztahu se napříč literaturou chápe na dvou rovinách: jednak na rovině formální, jednak významové. Formální asymetrie se týče přípustkových konektorů, z nichž drtivá většina je omezena na uvádění jediného z výše představených argumentů – např. tzv. primární přípustkové spojky, tedy podřadící spojky vynucující si přípustkové čtení (*ačkoli, přestože* aj.) se v češtině pojí výlučně s argumentem P (viz Drobník 2022a). Spíš výjimečně se v jazycích objeví konektor, který dovede, bez větší změny významu celé věty, uvést vícero argumentů; příkladem může být německé *trotzdem* (König, Eisenberg 1984, s. 320) nebo francouzské *pourtant* (Léard, Lagacé 1985).

Na rovině sémantické se asymetrie projevuje v „jednosměrnosti“ přípustkového trojúhelníku (představen výše). Hlavním vysvětlením této vlastnosti je přítomnost přípustkové implikace – tento vztah je „jednosměrný“, na rozdíl od „obousměrné“ ekvivalence. Nejcitelněji se asymetrie projevuje na tzv. implicitně přípustkových větách, kde je přípustka jen jednou možnou interpretací. Uvážíme-li větu *Honza je vysoký, ale Petr ne*, máme k dispozici dvojí čtení: první, ryze adverzativní pouze porovnává výšku dvou osob, a tudíž můžeme bez radikální změny významu říct *Petr není vysoký, ale Honza ano*. Adverzativní vztah je totiž symetrický.

Druhé, přípustkové čtení vyžaduje navíc přípustkovou implikaci, která zde může být realizována např. znalostí, že Honza je Petrův otec, což, na základě sdílených představ o dědičnosti, dává tušit, že „jaký otec, takový syn“. K naplnění tohoto předpokladu nedochází, což je v souladu se schématem představeným v předchozím textu. Přehodili-li bychom však argumenty, tedy *Petr není vysoký, ale Honza ano*, k dané presupozici nedojde.

V mluvnicích se asymetrie sice explicitně nezmiňuje, nicméně občas je naznačena volbou dokladů/příkladů.

Polyfonický. Přípustku lze, na základě dnes celkem bohaté literatury, považovat za vztah bytostně polyfonický (asi nejpodrobněji v Montagne 2005). Polyfonii zde lingvisté hledají v rozporu mezi argumenty P a non-Q, protože *der Konzession ist ein Widerspruch inhärent* (Rezat 2009, s. 484). Polyfonické pojetí přípustky v českých mluvnicích nikde zmíněno není, není ani příliš časté, a navíc základní linka argumentace v zásadě kopíruje výše řečené – proto se zde teorii polyfonie dále věnovat nebudeme, nicméně na považujeme za důležité i ta tuto vlastnost přípustky upozornit.

Subjektivní. Subjektivita přípustky se promítá především do chápání přípustkové implikace, která za svůj zdroj při interpretování koncesivity bere znalosti světa každého mluvčího a jeho představy o něm, tedy soubor tzv. pragmatických presupozic (viz Montagne 2005; Rezat 2009). Toto je další z argumentů pro výsostně schematické pojetí přípustky, a tím pádem pro její onomaziologickou a sémanticko-logickou koncepci. Pro ilustraci použijeme extrémní příklad (přejat z Morel 1996, s. 7): výše jsme vícekrát použili větu *I když prší, jdu ven*. Způsob, kterým jsme ji interpretovali, odpovídá naší zkušenosti suchozemských tvorů – dešti máme tendenci se vyhýbat. Představíme-li si, společně s M.-A. Morelovou, „svět šneků“, musíme přijmout jiné uvažování: vlhko budeme naopak vyhledávat. Proto by nám ve šnečím světě uvedená věta nedávala dobrý smysl – podobně jako „šnečí“ *verze I když prší, nejdu ven* nedává kloudný smysl nám... Příklad je sice zcela záměrně nadsazený, nicméně právě tuto vlastnost přípustky je

dobré mít neustále na paměti, protože, vzhledem k sociokulturním aj. rozdílům, může mít nemalý dopad na interpretaci vět.

Subjektivita a onomaziologičnost přípustky je jedním z hlavních důvodů, proč se doposud nenašlo – a z principu věci v budoucnu dost těžko najde – nějaké „dobré“, univerzálně platné vymezení přípustky (srov. Moeschler, Spengler 1982, s. 8), stejně jako přední *raison d'être* „vágnosti“ většiny dosavadních definic (viz Sokolová 2016, s. 53), vč. té představované v tomto příspěvku.

Subjektivitu koncesivního vztahu si uvědomují i někteří autoři českých mluvnic, kteří jednak v tomto kontextu používají výrazy jako „nečekanost“ (např. Havránek, Jedlička 1963, s. 386), „moment zklamaného/nesplněného očekávání“ (Daneš et al. 1987, s. 490; Panevová 2014, s. 67), „nenastává normální následek“ (Trávníček 1951, s. 710) nebo „odporuje zkušenosti“ (např. Šmilauer 1966, s. 324), jednak uvádějí, že přípustka *je vztahem obecně platného rozporu mezi tím, co se vzhledem k daným okolnostem očekává, a tím, co navzdory těmto okolnostem nastává* (Štícha 2013, s. 858). Subjektivitu však gramatikové pouze (p)opisují, žádný termín však pro tuto vlastnost přípustky neužívají. My termín přebíráme ze studie L. Uhlířové (1974), která mj. názorně ukazuje, jaký vliv má subjektivita na větnou skladbu.

Závěr

V tomto článku jsme si stanovili dva cíle: jednak porovnat definice přípustky jako jazykového fenoménu napříč mluvnicemi, jednak na základě této analýzy gramatik konstruovat jednu, obecně platnější definici. V rámci prvního vytyčeného cíle jsme ukázali, že se gramatiky češtiny v mnoha bodech téměř jednomužně shodují (např. v otázce, jak je přípustka v našem jazyce vyjadřována), v leckterém ohledu se však mluvnicе zároveň rozcházejí (např. při výčtu druhů/podtypů přípustkového vztahu nebo v otázce, jestli může být v češtině přípustka vyjádřena adverbii, nebo ne). Poznamenejme však, že mnohý (zdánlivý) rozpor je dán skrovností – jež v některých mluvnicích hra-

ničí s lakoničností – příslušných pasáží. Fakt, že daná gramatika něco nezmiňuje, lze v našem kontextu vyložit dvojím způsobem: buď skutečnost vnímat ve stylu „nevíme, gramatika neuvádí“, nebo formou úvahy, že když mluvnické jevy (např. existenci příp. adverbii) nezachycuje, znamená to, že jej kupř. neuznává (jako právě existenci příp. příslovci, což je oblast, kde lze najít i explicitní rozpory, viz výše). Domníváme se, že s ohledem na cíle, které si tato práce stanovila, není ani jedna interpretace vyloženě špatná – a my se z praktických (zejm. prezentačních) důvodů přikláníme k té druhé.

Druhý řečený cíl byl naplněn v předchozím oddíle, kde jsme přípusku vymezili pomocí několika vlastností. Měli-li bychom se pokusit o definici uhlazenější, mohli bychom říci, že **přípuska je onomaziologický, sémanticko-logický ternární vztah, který se stejnou měrou zakládá na kauzálním a adverzativním vztahu, což je důvodem pro její asymetričnost a bytostně polyfonickou povahu. Interpretována je subjektivně a zachytit ji lze pomocí „přípuskového trojúhelníku“ ve smyslu popsaném výše.**

Literatura

- Adam J.-M., 2008, *La linguistique textuelle: Introduction à l'analyse textuelle des discours*, 2. vyd. Armand Colin.
- Čechová, M., Dokulil M., Hlavsa Z., Hrbáček J., Hrušková Z., 2011, *Čeština—Řeč a jazyk*, 3. vyd. SPN, Pedagogické Nakladatelství.
- Daneš F., Grepl, M., Hlavsa Z., 1987, *Mluvnice češtiny 3: Skladba*, 1. vyd. Academia.
- Drobník O., 2021, *Přípuska v korpusu Europarl: Formální a kontrastivní analýza* [Rigorózní práce]. FF UK.
- Drobník O., 2022a, Konkurence přípuskových spojek prizmatem korpusu. *Usta ad Albim Bohemica*, 22, 1–2), 94–109.
- Drobník O., 2022b, *Non-Conjunctive Concession in German* [Diplomová práce]. Filozofická fakulta UK.
- Drobník O. (v tisku). The “X ne-X” structure in Czech and its constructional counterparts. *Linguistica Pragensia*.
- Gettrup H., Nřílke, H., 1984, Stratégies concessives: Une étude de six adverbes français. *Revue Romane*, 19, 1), 1–47.
- Havráněk B., Jedlička A., 1963, *Česká mluvnice*, 2. vyd. Státní pedagogické nakladatelství.

- Karlík P., 2017, PŘÍSLOVEČNÉ URČENÍ PŘÍPUSTKY. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/PŘÍSLOVEČNÉ_URČENÍ_PŘÍPUSTKY.
- Karlík P., Nekula M., Rusínová Z., Grepl M., 2012, *Příruční mluvnice češtiny*, 4. vyd. Nakladatelství Lidové noviny.
- König E., Eisenberg P., 1984, Zur Pragmatik von Konzessivsätzen. *Pragmatik in der Grammatik*, 1983(60), 313–332.
- König E., Siemund P., 2000, Causal and concessive clauses: Formal and semantic relations. *Cause – Condition – Concession – Contrast*, 341–360. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110219043.4.341>.
- Kopečný F., 1958, *Základy české skladby*, 1. vyd. Státní pedagogické nakladatelství.
- Léard J.-M., Lagacé M. F., 1985, Concession, restriction et opposition: L'apport du québécois à la description des connecteurs français. *Revue québécoise de linguistique*, 15, 1), 11–49. Online: <https://doi.org/10.7202/602548ar>.
- Moeschler J., Spengler N. de., 1981, Quand même: De la concession à la réfutation. *Cahiers de Linguistique Française*, 2, 93–112.
- Moeschler J., Spengler N. de., 1982, La concession ou la refutation interdite. Approches argumentative et conversationnelle. *Cahiers de Linguistique Française*, 4, 7–36.
- Montagne V., 2005, Concession et polyphonie dans L'Heptaméron, 1559) de Marguerite de Navarre. *L'Information Grammaticale*, 107, 1), 39–43. Online: <https://doi.org/10.3406/igram.2005.3786>.
- Morel M.-A., 1996, *La concession en français*. Ophrys.
- Panevová J., 2014, *Mluvnice současné češtiny II: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Karolinum.
- Rezat S., 2009, Konzessive Konstruktionen. Ein Verfahren zur Rekonstruktion von Konzessionen. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, 37(3), 469–489. Online: <https://doi.org/10.1515/ZGL.2009.032>.
- Schnecker C., 1992, Quand il faut faire des concessions... Quelques suggestions pour une didactique de la concession. *Pratiques*, 75, 1), 76–110. Online: <https://doi.org/10.3406/prati.1992.1670>.
- Sokolová J., 2016, Konzessivnost' v súčasnej ruskej lingvistike. *Journal of Linguistics/Jazykovedný časopis*, 67, 1), 53–72. Online: <https://doi.org/10.1515/jazcas-2016-0011>.
- Šmilauer V., 1966, *Novočeská skladba: Vysokoškolská příručka*, 2. vyd. SPN.
- Štícha F., 2013, *Akademická gramatika spisovné češtiny*, 1. vyd. Academia.
- Trávníček F., 1951, *Mluvnice spisovné češtiny*, 3. vyd. Slovanské nakladatelství.
- Uhlířová L., 1974, O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění. *Slovo a slovesnost* 35, č. 2, s. 99–106.

Prefigované tvary sloves anglického původu v jazyce mladé generace

Keywords: prefix, prefixal derivative, verb, verb class, native equivalent, meaning modification

Klíčová slova: prefix, prefixální derivát, sloveso, slovesná třída, domácí ekvivalent, významová modifikace

Abstract

The text deals with the analysis of the current occurrence and ways of using prefixed verbs formed from word bases borrowed from English in the communication of members of the young generation. A total of 441 prefixal derivatives formed from 125 verb bases, distinguished on the basis of the degree of graphic adaptation, are divided in the text both according to their classification into verb classes based on stem-forming suffixes, and above all according to the native and borrowed prefixes used. In addition to their morphological-semantic characteristics, corresponding Czech equivalents and examples of usage are attached to the individual prefixed forms, and the variability of prefixes and the semantic modification of the verbs formed by them are discussed in particular.

Text se zabývá analýzou aktuálního výskytu a způsobů užívání prefigovaných sloves tvořených od základů slov přejatých z angličtiny v komunikaci příslušníků mladé generace. Celkem 441 prefixálních derivátů utvořených od 125 slovesných základů, rozlišených na základě míry grafické adaptace, je v textu rozděleno jak dle zařazení do slovesných tříd na základě kmenotvorných sufixů, tak především podle užitých prefixů domácích i přejatých. K jednotlivým prefigovaným tvarům jsou vedle jejich morfologicko-sémantické charakteristiky připojeny odpovídající české ekvivalenty a příklady užití a diskutována je zejména variantnost prefixů a významové modifikace jimi tvořených sloves.

0. Úvod

Jedním ze základních způsobů začleňování cizojazyčných přejímek do české slovní zásoby je tvoření verbálních derivátů pomocí morfologicko-slovotvorných formantů přiřazujících slovesa k příslušným konjugačním paradigmátům. Slovesa utvořená od přejatých základů mohou být vnímána jako obouvidová, resp. vidově nevyhraněná, neurčitá, vágní a mají charakter sloves jak nedokonavých, tak (byť méně výrazně) dokonavých. S postupnou adaptací se u nich projevuje tendence dotvářet explicitně dokonavé protějšky sekundární prefixací s využitím předpon typicky užívaných u sloves domácích, resp. starších přejímek. Součástí tvoření některých perfektivních tvarů pak bývá také reflexivizace pomocí morfémů *se* nebo *si* (srov. také Komárek a kol. 1986, s. 463; Rusínová 2001, s. 219; Svobodová 2007, s. 70–73).

Text je zaměřen na analýzu aktuálního stavu užívání prefixálních derivátů sloves, jež vznikla morfologickou adaptací slovotvorných, resp. tvarotvorných základů anglických, příp. v širším pojetí cizojazyčných („evropských kulturních“, srov. Bláha 2010, s. 12), mezi jejichž užíváním a současnými vlivy angličtiny lze spatřovat souvislost. Výchozí materiál představují slovesa, která na základě přesně specifikovaného zadání¹ uvedlo celkem 209 studentů Pedagogické fakulty Ostravské univerzity. Celkově bylo touto cestou získáno 500 sloves, jejichž tvarotvornými základy v češtině jsou jak anglické základy ve tvaru slovesných infinitivů (příp. substantiv či adjektiv v rámci slovnědruhových transpozic), tak také další anglické slovesné tvary, např.

¹ Studenti měli vypsát alespoň 15 sloves anglického původu, jež sami užívají nebo se s nimi setkávají ve svém okolí, a to včetně případných variantních formálních podob grafických či morfologických, významů v češtině a příkladů užití. Přestože se v získaném materiálu objevovaly i opisné tvary typu *dát lajk* nebo původní neohobbné tvary anglických sloves, do samotného výzkumu byla zahrnuta jen slovesa přizpůsobená českému morfologickému systému, tj. konjugovatelná, zahrnující tvarotvorné sufixy, dle nichž řadíme tyto verbální tvary do příslušných slovesných tříd.

původní anglické préteritum (*forgot – forgotnout*) nebo přítomný participium/gerundium² (*peeling, networking – peelingovat, networkin-govat*), tvary derivovaných substantiv (*influencer – influencerovat*), v omezené míře i zkratky (*AFK – away from keyboard – afkovat*) apod.

1. Klasifikace sloves na základě grafické adaptace

Tato slovesa lze rozdělit dle míry jejich grafické adaptace na 4 základní typy:

1. tvary neadaptované, zachovávající původní tvar anglického infinitivu (příp. jiného tvaru slovesa nebo jiného slova), a to včetně tvarů zakončených na tzv. „mute“, tj. „němé“, nevyslovované *-e* nebo jiný vokální grafém, typicky *-y*, k nimž jsou připojovány české kmenotvorné sufixy;
2. tvary hybridní, u nichž je částečně zachována původní grafická podoba, ale v některých rysech, resp. částech jejich tvarů lze zaznamenat adaptaci, např. koncové vokální grafémy už se u nich nevyskytují;
3. tvary plně graficky adaptované (mnohdy dvěma nebo více různými způsoby) na základě počestěné výslovnosti;
4. tvary chybové, tj. takové, jejichž základ studenti zapsali nesprávně, resp. tak, že neodpovídá ani původnímu pravopisu, ani grafické adaptaci dle obvyklých postupů (tj. na základě výslovnosti v češtině, reflektující nezbytné hláskové substituce)³.

Největší počet sloves byl utvořen od následujících anglických základů: *check* (170), *like* (157), *hate* (144), *chill* (138), *feel/feeling* (129), *share* (109), *book* (96), *chat/chatting* (88), *post* (84), *call* (71),

² Tyto tvary lze v češtině považovat za substantiva, neživotná maskulina podléhající deklinaci.

³ I tzv. chybové tvary zařazujeme do našich analýz, neboť svědčí o reálném užívání příslušného slovesného tvaru, byť nesprávně zapsaného (což vypovídá o neznalosti anglického jazyka, ale potvrzuje funkčnost slovesa v češtině).

vibe (70), *google* (68), *fake* (66), *flex* (66), *leave* (61), *swipe* (59), *upgrade* (59), *scroll* (57), *shop/shopping* (55), *spam* (54). K prvním dvaceti nejfrekventovanějším anglickým základům se vztahovalo celkem 1801 výskytů v rozličných tvarech, z nichž bylo 889 (49,36 %) původních, neadaptovaných, 311 (17,27 %) hybridních, 585 (32,48 %) adaptovaných a 16 (0,89 %) chybových. Tato suma představuje celých 41,26 % veškerých zaznamenaných výskytů.

V celém souboru 500 slovesných základů jsme získali celkem 4 365 slovesných tvarů, u nichž je podíl následující: 2 550 (58,42 %) původních, neadaptovaných, 685 (15,69 %) hybridních, 1 076 (24,65 %) adaptovaných a 54 (1,24 %) chybových.

Zaměříme-li se na procentuální podíl prefixálně utvořených sloves, můžeme konstatovat, že z celkového počtu 500 bylo v prefigovaných tvarech zachyceno celkem 125 (25 %) slovesných základů, z toho 16 ze souboru 20 nejfrekventovanějších. Celkem bylo těchto různými předponami odvozených tvarů 448 (10,26 % z celkového počtu 4 365 slovesných tvarů) a z nich 191 (42,63 % z celkového počtu prefigovaných tvarů) odvozených od 20 nejfrekventovanějších základů.

2. Rozdělení prefixálních derivátů do slovesných tříd

Uvedených 125 slovesných základů, u nichž byly zaznamenány prefixální deriváty, lze v rámci uvedených čtyř kategorií podle stupně formální adaptace rozdělit následujícím způsobem:

1. od celkem 60 základů původních, neadaptovaných (z toho 9 mezi 20 nejfrekventovanějšími) bylo odvozeno celkem 194 tvarů (43,30 % z celkového počtu prefigovaných tvarů, z toho 84, tj. 43,98 %, z prefigovaných tvarů mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesy);
– z těchto 194 tvarů bylo 10 (5,15 %) utvořeno v rámci 2. slovesné třídy se sufixem kmene minulého *-nou-*, 155 (79,90 %) v rámci 3. slovesné třídy se sufixem *-ova-* a 29 (14,95 %) v rámci 4. slovesné třídy se sufixem *-i-*;

2. od celkem 27 základů hybridních (z toho 6 mezi 20 nejfrekventovanějšími) bylo odvozeno celkem 74 tvarů (16,52 % z celkového počtu prefigovaných tvarů, z toho 30, tj. 15,71 %, z prefigovaných tvarů mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesy);
- z těchto 74 tvarů byl 1 (1,35 %) utvořen v rámci 2. slovesné třídy se sufixem *-nou-*, 50 (67,57 %) v rámci 3. slovesné třídy se sufixem *-ova-* a 23 (31,08 %) v rámci 4. slovesné třídy se sufixem *-i-*;
3. od celkem 56 základů adaptovaných (z toho 11 mezi 20 nejfrekventovanějšími) bylo odvozeno celkem 173 tvarů (38,62 % z celkového počtu prefigovaných tvarů, z toho 77, tj. 40,31 %, z prefigovaných tvarů mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesy);
- z těchto 173 tvarů bylo 10 (5,78 %) utvořeno v rámci 2. slovesné třídy se sufixem *-nou-*, 131 (75,72 %) v rámci 3. slovesné třídy se sufixem *-ova-* a 32 (18,5 %) v rámci 4. slovesné třídy se sufixem *-i-*;
4. od celkem 6 základů chybových (z toho 1 mezi 20 nejfrekventovanějšími) bylo odvozeno celkem 7 tvarů (1,56 % z celkového počtu prefigovaných tvarů, z toho 2, tj. 1,05 %, z prefigovaných tvarů mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesy);
- z těchto 7 tvarů byl 1 (14,29 %) utvořen v rámci 2. slovesné třídy se sufixem *-nou-* a 6 (85,71 %) v rámci 3. slovesné třídy se sufixem *-ova-*.

Celkově tedy bylo odvozeno v rámci slovesných tříd:

- 2. slovesná třída: 5 (4,55 %⁴) slovesných základů v 22 (4,91 %) prefigovaných tvarech, z toho 2 základy v 11 tvarech mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesnými základy;
- 3. slovesná třída: 86 (78,18 %) slovesných základů v 342 (76,34 %) prefigovaných tvarech, z toho 13 základů ve 142 tvarech mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesnými základy;

⁴ Součet slovesných základů v jednotlivých třídách neodpovídá celkovému počtu 125 a součet procent se nerovná 100, protože některé slovesné tvary se vyskytly ve větším počtu tříd a byly odvozeny více než jednou příponou – viz dále.

- 4. slovesná třída: 33 (30,0 %) slovesných základů v 84 (18,75 %) prefigovaných tvarech, z toho 5 základů v 39 tvarech mezi 20 nejfrekventovanějšími slovesnými základy.

Vyjádříme-li množství prefigovaných slovesných tvarů v rámci jednotlivých tříd procentuálně, zjistíme, že největší podíl byl zaznamenán u 4. slovesné třídy, v níž dosahují prefixální deriváty téměř pětiny (18,58 %) všech nashromážděných slovesných tvarů. V rámci 2. slovesné třídy představují prefigované tvary jen 1,92 % a nejvíce sycená 3. slovesná třída obsahuje jen 12,36 % těchto podob.

3. Výskyt jednotlivých prefixů

Ve výše popsaném výchozím materiálu zahrnujícím celkem 441 prefixálních derivátů jsme zaznamenali slovesa odvozená celkem 14 předponami domácího původu (v závorce vždy s uvedením počtu slovesných základů, od nichž byly deriváty utvořeny): *vy-* (34), *na-* (26), *za-* (20), *po-* (13), *o-* (8), *z-* (7), *od-* (5), *s-/se-* (4), *pro-* (2), *roz-* (2), *pře-* (1), *při-* (1), *do-* (1), *u-* (1). Dále se v materiálu vyskytlo 5 prefixů přejatých: *un-* (5), *re-* (3), *de-* (2), *dis-* (3), *up-* (1), jež lze považovat za součást převzatých tvarů, přestože nelze zcela vyloučit ani prefixaci v českém jazykovém prostředí.

Co se týče konkrétních výskytů, původně české prefixy byly zaznamenány ve 414 případech (93,88 % všech prefixálních derivátů, 9,48 % z celkového množství nashromážděných slovesných tvarů), prefixy přejaté pak v 19 případech (4,31 % všech prefixálních derivátů, 1,05 % celkového souboru). Nejčastějšími předponami domácího původu byly *vy-*, *za-* a *na-*. Další pořadí zaznamenaných předpon udává tabulka č. 1.

Jak je zřejmé z následujících přehledů, v mnohých případech se při užití domácích prefixů jedná o odvozené tvary analogické slovesům domácím, příp. zdomácnělým s předponami stejnými či obdobnými ve stejném či podobném významu.

Tabulka 1. Pořadí zaznamenaných předpon

Prefix	2. třída	3. třída	4. třída	Celkem
VY-	0	118	31	149
ZA-	0	88	12	100
NA-	0	57	8	65
PO-	0	27	14	41
Z-	9	9	12	30
O-	0	12	0	12
OD-	1	4	0	5
S-/SE-	0	3	1	4
PRO-	0	2	0	2
ROZ-	0	2	0	2
DO-	0	1	0	1
PŘE-	0	1	0	1
PŘI-	0	1	0	1
U-	0	1	0	1
Celkem	10	326	78	414

V následujících částech se zaměříme na jednotlivé předpony a slovesa, jež jsou jimi tvořena. Budeme si všimnout jak úrovní adaptace grafické podoby slovesných základů (a počtu výskytů jednotlivých forem ve výchozím jazykovém materiálu), tak příslušnosti ke slovesným třídám, k nimž se slovesa řadí dle připojených tvarotvorných afixů. K jednotlivým slovesům připojujeme původní anglická základová

slova, morfologicko-sémantickou charakteristiku a základní české ekvivalenty prefigovaných tvarů, u méně obvyklých také příklady užití, které u nich studenti uvedli.

U slovesných derivátů budeme sledovat také jejich vidové rozlišení, resp. v souladu s Ološtiakem, Ološtiakovou (2018, s. 38) se zaměříme jak na vidotvorbu z hlediska morfologického, tedy tvoření čistě vidových dvojic pomocí modifikačních morfémů, rozlišujících jen ucelenost – neucelenost děje, tak na slovtvorbu z hlediska lexikologického, tj. tvoření nových lexémů v rámci způsobů slovesného děje pomocí derivačních morfémů. Prefixací se totiž vedle potřeby vyjádření dokonavosti děje často mění i sémantické rysy sloves a prefigovaná slovesa (mající na svém pozadí sloveso nepředponové) vznikají hlavně lexikálně-sémantickou modifikací významu základového slovesa (Martincová a kol. 2005, s. 126, 201). Podle Bláhy (2010, s. 11) je vysoká míra prefixace u sloves motivována především potřebou perfektivizovat vidově nevyhraněná fundující slovesa a souvisí s tendencí uplatňovat v jejich struktuře aglutinační princip spočívající ve vyjádření každého významu monofunkčním morfémem.

3.1. VY-

Nejpočetněji je zastoupená předpona *vy-*, která se ve výchozím jazykovém materiálu vyskytuje u 34 slovesných základů v celkovém počtu 137 prefixálních derivátů, z toho 45 forem se 118 výskytů lze zařadit ke 3. slovesné třídě a 17 forem (31 výskytů) ke 4. slovesné třídě dle úrovní a jednotlivých typů grafické adaptace⁵.

Zařazení sloves ke konjugačním typům 3. nebo 4. slovesné třídy v některých případech koreluje s domácími ekvivalenty prefigovaných perfektivních tvarů se stejnou předponou (*vyhypovat/vyhajpovat – vyburcovat*, hovor. *vyhecovat*; *vytriggerovat/vytrigrovat – vyprovokovat*; *vycraftit/vykraftit – vyrobit, vytvořit* (v počítačové hře Mine-

⁵ Např. varianty *vygooglovat* (2), *vygooglit* (12), *vyguglit* (1), *vygúglit* (1) představují celkový počet 16 derivátů, z toho 1 formu a 2 výskytů v rámci 3. slovesné třídy a 3 formy a 14 výskytů v rámci 4. slovesné třídy.

craft); *vyspellovat/vyspelovat* – *vyhláskovat*; *vytunit* – *vyladit*, *vylepšit* apod.).

Zamýšlíme-li se nad motivací tvoření těchto variant v úzu, přisuzujeme distribuci sufixů, dle nichž jsou slovesa řazena do slovesných tříd, analogii s uvedenými ekvivalenty nebo jinými slovesy. U nekorelujících tvarů může být důvodem i potenciální změna slovesných základů ve smyslu palatalizace, střídání hlásek či jiné alternace, která by zastírala podobu fundujícího slova (viz např. *prank* – *vyprenčit* – *vystřelit si z někoho*, srov. také Bláha 2010, s. 13).

Z hlediska sémantického patří podle Štíchy (2018, s. 1067) předpona *vy-* k nejvíce polysémním. Některá ze sloves lze přiřadit k jím definovaným základním typům a jejich podtypům:

a) úspěšné dokonání, završení děje, dosažení něčeho:

- *vybrainit* (2) (od pův. angl. *brain* s významem ‘vymyslet’, např. *Snažím se vybrainit, jak to zítra udělat.*);
- *vycashovat* (1) (angl. *cash* s významem ‘vyrovnat se s někým finančně’, např. *Musím se vycashovat s Nikčou.*);
- *vygooglovat* (2) / *vygooglit* (12) / *vyguglit* (1) / *vygúglit* (1) (angl. *google* s významem ‘najít na Googlu’);
- *vyhealovat* (1) / *vyhilovat* (1) / *vyheelovat* (1) (*se*) (angl. *heal* s významem ‘vyléčit (*se*)’);
- *vyprankovat* (10) / *vyprenkovat* (3) / *vyprenčit* (1) (angl. *prank* s významem ‘napálit někoho’);

b) v přeneseném významu mohou pojmenovávat směr „ven“, také ve smyslu odhalení něčeho:

- *vyfailovat* (1) / *vyfailit* (1) (angl. *fail*⁶ s významy ‘pokazit, neuspět, selhat’, např. *Vyfailovat zkoušku.*);
- *vyghostovat* (4) (angl. *ghost* s významy ‘ignorovat někoho, přerušit kontakt’, např. *Můj přítel mě totally vyghostoval.*);
- *vylootit* (2) / *vylútit* (1) (angl. *loot* s významem ‘vykrást’, např. *Vylootíme místnost a jdeme dál.*);

- *vyoutovat* (6) / *vyautovat* (2) (*se*)⁷ (angl. *out* s významem ‘zveřejnit svou sexuální orientaci’, např. *Pavel se dneska vyoutoval jako bisexuál.*);
- *vyphotoshopovat* (1) / *vyfotoshopovat* (1) (angl. *photoshop* s významem ‘upravit foto’);

c) označují manipulaci s objektem nebo jeho modifikaci:

- *vybartrovat* (1) (angl. *barter* s významy ‘uzavřít směnný obchod, vyměnit’);
- *vyblendit* (1) (angl. *blend* s významem ‘vybarvit rozmazáním stínů’);
- *vycraftit* (1) / *vykraftit* (1) (angl. *craft* s významy ‘vytvořit, vyrobit’);
- *vydealovat* (2) / *vydilovat* (1) / *vydýlovat* (1) (angl. *deal* s významy ‘domluvit (*se*), dohodnout (*se*)’);
- *vyeditovat* (1) (angl. *edit* s významem ‘upravit’, např. *Musím to video ještě vyeditovat.*);
- *vychangeovat* (1) / *vychangovat* (2) / *vyčenzovat* (3) (angl. *change* s významem ‘vyměnit’);
- *vypolishovat* (1) (angl. *polish* s významy ‘vyladit, doladit’, např. *Tu prezentaci jsem musel vypolishovat.*);
- *vyrenderovat* (2) (angl. *render* s významem ‘upravit video’);
- *vysprejovat* (1) (angl. *spray* s významem ‘vystříkat’, např. *vysprejovali tunel.*);
- *vystylovat* (4) / *vystajlovat* (2) (*se*) (angl. *style* s významy ‘upravit, ozdobit’);
- *vytrádovat* (1) / *vytrejdvat* (2) / *vytrádit* (1) / *vytrejdit* (1) (angl. *trade* s významem ‘vyměnit’);
- *vytunit* (2) (angl. *tune* s významy ‘vyladit, vylepšit’, např. *Vytuň to auto novým výfukem.*);

d) vynětí objektu z celku:

- *vyscreenovat* (5) / *vyskrínovat* (3) / *vyskrýnovat* (1) (angl. *screen* s významem ‘pořídí snímek obrazovky’, např. *Vyscreenuju si text z dokumentu.*);
- *vyscreenshotovat* (2) (angl. *screenshot* s významem ‘pořídí snímek obrazovky’);
- *vyspellovat* (1) / *vyspelovat* (1) (angl. *spell* s významem ‘vyhláskovat’);

⁶ I původní anglický tvar lze vnímat jako perfektní.

⁷ Součástí některých tvarů je reflexivní morfém *se*, který ovšem nikoli ve všech případech koreluje s užitím obdobného morfému u českého ekvivalentu.

e) funkce intenzifikace, značné míry aktivity, vedoucí příp. k pocitu uspokojení:

- *vydisovat* (1) (angl. *diss* s významy ‘vysmát se, urazit’, např. *Chudáka vydisoval.*);
- *vyflamit* (1) (angl. *flame* s významy ‘vynadat, urazit někoho’);
- *vyfuckovat* (3) / *vyfakovat* (5) (angl. *fuck* s významy ‘poslat někoho do háje, nevyhovět’);
- *vyhypovat* (5) / *vyhajpovat* (3) (angl. *hype* s významy ‘vyburcovat, nabudit’, např. *Výhypovali jsme ho, aby skočil s padákem.*);
- *vychillovat* (7) / *vychilovat* (2) / *vyčilovat* (2) (*se*) (angl. *chill* s významy ‘odpočinout si, vydechnout si’, např. *Můžeme jít do parku a tam se vychillovat.*);
- *vyragovat* (1) (angl. *rage* s významem ‘naštvat někoho’, např. *Vyragoval ho tak, že rozmlátil klávesnici.*);
- *vyrektit* (1) (angl. *wrecked* s významem ‘zničit’, např. *Učitelka nás testem vyrektila.*);
- *vytriggerovat* (1) / *vytrigrovat* (4) (angl. *trigger* s významem ‘vyprovokovat’, např. *Vytrigrovali ho, aby zuřil.*);
- *vytryhardit* (1) (angl. *try hard* s významem ‘zvládnout (po velkém úsilí)’, např. *Ten to zase vytryhardil sám!*).

3.2. NA-

Druhou nejpočetněji zastoupenou je předpona *na-*, která se ve výchozím jazykovém materiálu vyskytuje u 26 slovesných základů v celkovém počtu 65 prefixálních derivátů, z toho 28 forem (57 výskytů) v rámci 3. slovesné třídy a 8 forem (8 výskytů) v rámci 4. slovesné třídy. Korelujícími domácími nebo staršími převzatými ekvivalenty prefigovaných perfektivních tvarů jsou např. *nafakeovat/nafekovat* – *nasimulovat*; *nahypovat/nahajpovat* – *vyburcovat*, *hovor. nahecovat*; *nascanovat/naskenovat/nascannovat* – *nakopírovat*; *namakeupovat/namejkapovat (se)* – *namalovat (se)*; *natimovat* – *načasovat, naplánovat*; *nafarmit* – *nahospodařit, našetřit*; *naboostit* – *nabudit*.

Po stránce významové u nich pozorujeme následující významové kategorie (Štícha a kol. 2018, s. 1037–1039; Martincová a kol. 2005, s. 128; Svobodová 2007, s. 73):

a) směřování určitým směrem, resp. dovnitř něčeho:

- *nachargovat* (1) (od pův. angl. *charge* s významem ‘nabít’, např. *Musím si nachargovat mobil.*);
- *nainstalovat* (2) (angl. *install* s významy ‘nahrát, umístit’, např. *Nainstaluj si tu aplikaci!*);
- *nalinkovat* (1) (angl. *link* s významy ‘napojit, propojit’);
- *نالogovat* (1) (*se*) (angl. *log (in)* s významy ‘přihlásit (*se*), připojit (*se*)’, např. *Jdu se nalogovat do hry.*);
- *naportit* (1) (*se*) (angl. *port* s významem ‘použít teleport’ a nejbližším ekvivalentem ‘napojit (*se*)’);
- *naskrolovat* (1) (angl. *scroll* s významem ‘posunout obrazovku dolů’);
- *nazúmovat* (1) (angl. *zoom* s významy ‘zvětšit, přiblížit’, např. *Nazúmuj to, abychom to viděli.*);

b) uvedení objektu do žádoucího stavu, manipulace s ním:

- *nabaitit* (1) / *nabejtit* (1) (angl. *bait* s významy ‘nachytat, napálit’, např. *Pokus se ho nabaitit.*);
- *naboostit* (1) (angl. *boost* s významy ‘povzbudit, nakopnout’, např. *To mě naboostilo.*);
- *nakonfigurovat* (1) (angl. *configure* s významem ‘nastavit’, např. *Musím to nakonfigurovat.*);
- *nascanovat* (2) / *naskenovat* (3) / *nascannovat* (1) (angl. *scan* s významem ‘udělat elektronickou kopii’);
- *nastylovat* (5) / *nastajlovat* (3) (*se*) (angl. *style* s významy ‘upravit, nazdobit’);
- *navajbovat* (1) (angl. *vibe* s významem ‘naladit se’, např. *Ta jeho nová písnička mě pořádně navajbovala.*);

c) opatření něčeho něčím, zaměření děje na povrch něčeho:

- *nadizajnovat* (1) (angl. *design* s významy ‘navrhnout, naplánovat’);
- *nafeedovat* (1) / *nafeedit* (1) / *nafeidovat* (1) (*se*) (angl. *feed* s významy ‘nakrmit, nasytit’);
- *namakeupovat* (1) / *namejkapovat* (1) (angl. *make-up, makeup* s významem ‘nanést make-up’);

– *naprajmerovat* (1) / *naprajmovat* (1) (angl. *prime/primer* s významem ‘nanést podkladovou bázi’, např. *Musím si naprajmovat pleť předtím, než použiji make-up.*);

d) dosažení (žádoucího) výsledku, vytvoření něčeho:

– *nafakeovat* (1) / *nafejkovat* (8) (angl. *fake* s významy ‘nahrát, nasimulovat’, např. *Jirka nafejkoval nemoc, aby nemusel do školy.*);

– *nafarmit* (1) (angl. *farm* s významy ‘nahospodařit, nahrát’, např. *Snažila jsem se nafarmit co nejvíce bodů.*);

– *nahypovat* (3) / *nahajpovat* (2) / *nahajpit* (1) (angl. *hype* s významy ‘vyburcovat, nabudit’);

– *nacheatovat* (1) (angl. *cheat* s významem ‘získat podvodem’);

– *najabeitit* (1) (angl. *jab* s významy ‘ošálit, napálit’, např. *Ty jsi ho dobře najabeitil.*);

e) komplexnost děje s důrazem na jeho završení, naplnění aktivity:

– *nabriefovat* (1) (od pův. angl. *brief* s významem ‘podat stručné informace’);

– *nastudovat*⁸ (1) (angl. *study* s významem ‘naučit se’);

– *našérovat* (2) (angl. *share* s významem ‘nasdílet’, např. *Našéruj mi tu obrazovku.*);

– *natimovat* (1) (angl. *time* s významy ‘načasovat, naplánovat’, např. *Ti učitelé si ty testy teda natimovali.*).

3.3. ZA-

U 21 slovesných základů jsme se ve výchozím jazykovém materiálu setkali s prefixem *za-*. Vyskytují se však velmi početně, celkem se jedná o 100 prefixálních derivátů, z toho 19 forem (88 derivátů) v rámci 3. slovesné třídy a 7 forem (12 výskytů) v rámci 4. slovesné třídy. Korelujícími domácími nebo staršími převzatými ekvivalenty

⁸ Sloveso *nastudovat*, podobně jako dále uvedená *zablokovat*, *zkontrolovat*, *dehonestovat* a další jsou typickými příklady sloves odvozených od „evropských kulturních“ základů, jež jsou v češtině užívány již po desetiletí či staletí, ale aktuální vliv angličtiny na jejich užívání mladou generací nelze vyloučit a výsledky výzkumu ukazují, že studenti je považují za anglicismy, resp. vnímají přímý vliv angličtiny na jejich aktuální užívání.

prefigovaných perfektivních tvarů jsou např. *zabookovat/zabukovat/zabůkovat* – *zarezervovat, zamluvit; zařflexit* – *pochlubit se*, hovor. *zařrařit; zabordit (si)* – *zajezdit (si)*.

Pokud jde o významy derivátů, lze slovesům odvozeným touto předponou přisuzovat významy dle Štíchy (2018, s. 1072–1074) a Martinové a kol. (2005, s. 125):

a) uzavření nebo zaplnění prostoru nebo objektu, opatření něčeho něčím:

– *zabanovat* (4) (od pův. angl. *ban* s významem ‘zakázat’, např. *Zabanovali mi účet.*);

– *zablokovat* (1) (angl. *block* s významem ‘zastavit’);

– *zabookovat* (42) / *zabukovat* (14) / *zabůkovat* (1)⁹ (angl. *book* s významy ‘zarezervovat, zamluvit’);

– *zabugovat* (6) (angl. *bug* s významem ‘poškodit, zničit PC hru’);

– *zaspamovat* (5) (angl. *spam* s významem ‘zahltit elektronický prostor, resp. někoho v něm’, např. *Zaspamovat někoho zprávami.*);

– *zatejppovat* (1) (angl. *tape* s významem ‘zalepit’);

b) činnost intenzivně zaměřená na předmět zájmu:

– *zasheerovat* (1) (angl. *share* s významy ‘sdílet, poslat’, např. *Zasheruješ mi to prosím?*);

– *zazoomovat* (3) (angl. *zoom* s významy ‘zvětšit, přiblížit’, např. *Zazoomuj mi na tu fotku.*);

c) aktivita přinášející uspokojení:

– *zařflexit* (5) (angl. *flex* s významy ‘pochlubit se, předvést se’, např. *Milan ted’ zařflexil před Mirkem.*);

– *zachillovat* (1) (*si*) (angl. *chill* s významy ‘odpočinout si, zalenošit si’);

d) projevy chování nebo profesní, sportovní, hudební atd. činnosti:

– *zadžezovat* (1) (*si*) (angl. *jazz* s významem ‘zahrát (si) jazz’, např. *Zajdu si zadžezovat do klubu.*);

– *zafejlit* (1) (angl. *fail* s významy ‘zkazit, pokazit, selhat’);

⁹ Jediné sloveso z celého souboru, u jehož prefigovaných podob odvozených jedinou předponou *za-* bylo zaznamenáno více výskytů (57) oproti variantám bez předpony (39).

- *zagejmovat* (1) / *zagejmit* (2) / *zagamesit* (2) (*si*) (angl. *game/games* s významem ‘zahrát (si) hry na PC’);
- *zakempit* (1) (angl. *camp* s významy ‘tábořit, slang. ‘zůstat na místě’, hovor. ‘zůstat někde trčet’);
- *zarunovat* (2) (*si*) (angl. *run* s významem ‘zaběhat si’, např. *Včera večer jsem si byla zarunovat.*);
- *zaskórovat* (2) (angl. *score* s významem ‘dosáhnout bodu, branky’);
- *zasongovat* (1) (*si*)¹⁰ (angl. *song* s významem ‘zazpívat (si)’, např. *Pojďme si zasongovat mou oblíbenou songu.*);
- *zašopovat* (1) (*si*) (angl. *shop* s významem ‘zajít (si) na nákupy’, např. *Dnes mám chuť jít si zašopovat.*).

e) sportovní činnost s významem užívat něčeho k dané činnosti jako jejího prostředku:

- *zabordit* (1) (*si*) (angl. *board* s významem ‘zaježdit si na snowboardu’);
- *zaskejtovat* (1) (*si*) (angl. *skate* s významem ‘zaježdit si na skateboardu’);
- *zasurfovat* (2) (*si*) (angl. *surf* s významy ‘1. strávit čas na internetu, 2. zaježdit si na surfu’).

3.4. PO-

Od celkem 12 základů jsou ve výchozím jazykovém materiálu odvozená slovesa předponou *po-*. Vyskytují se v celkovém počtu 41 prefixálních derivátů, z toho 9 forem (27 výskytů) v rámci 3. slovesné třídy a 9 forem (14 výskytů) v rámci 4. slovesné třídy.

Specifikem tohoto prefixu je možnost jeho chápání imperfektivního, např. u sloves *pochillovat*, *posharovat/pošérovat/pošerovat/posheerovat*, *pofeelit/pofelit*, *potradovat/potradit/potrejdit*, *po-flexit*, *pochatovat*, *pogooglit*, *potryhardit*, *pocheatit*, *potrolit*, *postřečovat*.

Po stránce sémantické vyjadřují slovesa zejména následující významy:

¹⁰ U sloves s prefixem *za-* registrujeme opakované užití reflexivního morfému *si* obdobně jako u domácích ekvivalentů.

a) nízkou intenzitu děje:

- *pogooglit* (1) (od pův. angl. *google* s významem ‘pohledat něco na Googlu’);
- *pocheatit* (1) (angl. *cheat* s významem ‘podvést, získat podvodem’, např. *To se nebudu učit, určitě to pocheatím.*);
- *potagovat* (1) (angl. *tag* s významy ‘označit, popsat’, např. *Potagoval celou stěnu.*);
- *potradovat* (2) / *potradit* (1) / *potrejdit* (1) (angl. *trade* s významy ‘vyměnit’);
- *potrolit* (1) (angl. *troll* s významy ‘poškádlit, pozlobit’);
- *potryhardit* (1) (angl. *try hard* s významy ‘vynasnažit se, zvládnout (po velkém úsilí)’);

b) intenzitu děje vedoucí k uspokojení:

- *pofeelit* (1) / *pofelit* (1) (angl. *feel* s významy ‘pomět se, užít si’, např. *Pofelím si u vína.*);
- *po-flexit* (6) (angl. *flex* s významem ‘pochlubit se’, např. *Poflexím s novým autem před kamarády.*);
- *pochatovat* (1) (angl. *chat* s významem ‘popovídat si“ na sociální síti’);
- *pochillovat* (11) (angl. *chill* s významy ‘odpočinout si, oddychnout si’);
- *posharovat* (5) / *pošérovat* (4) / *pošerovat* (1) / *posheerovat* (1) (angl. *share* s významy ‘sdílet, podělit se’, např. *Mám hlad, nechceš posharovat svačinu?*);
- *postřečovat* (1) (angl. *stretch* s významem ‘protáhnout se’).

3.5. O-

U 8 slovesných základů jsme se ve výchozím jazykovém materiálu setkali s prefixem *o-*. Jedná se o celkový počet 37 prefixálních derivátů ve 12 formách v rámci 3. slovesné třídy. Korelujícími domácími ekvivalenty prefigovaných perfektivních tvarů jsou např. *oscanovat* – *okopírovat* nebo *ogradovat* – *oznámkovat*.

Z hlediska významového vyjadřují mimo jiné (Štícha a kol. 2018, s. 1039–1041):

a) činnost obklopující nebo pokrývající objekt, činnost podle vzoru:

- *olabelovat* (1) / *olejblovat* (1) (od pův. angl. *label* s významem ‘onálepkovat’);

- *oscanovat* (1) / *oskenovat* (2) (angl. *scan* s významem ‘okopírovat’);
- *otagovat* (1) (angl. *tag* s významy ‘označit, popsát’, např. *Otagovala jsem ho na fotce.*);
- *otoastovat* (2) (angl. *toast* s významem ‘opéct’);

b) činnost kontrolní, hodnotící:

- *ogradovat* (1) (angl. *grade* s významem ‘ohodnotit, oznámkovat’, např. *Učitel ogradoval testy.*);
- *ocheckovat* (1) / *očekovat* (6) (angl. *check* s významy ‘ověřit, zkontrolovat’, např. *Očekuju, jak se tam jede.*);
- *olikovat* (4) / *olajkovat* (16) (angl. *like* s významem ‘pozitivně ohodnotit’);
- *oratovat* (1) (angl. *rate* s významem ‘ohodnotit’, např. *Chystám se oratovat jejich služby.*);

3.6. Z-

Od celkem 7 základů jsou ve výchozím jazykovém materiálu odvozená slovesa předponou *z-*. Vyskytují se v celkovém počtu 30 prefixálních derivátů, z toho 3 formy (9 výskytů) v rámci 2. slovesné třídy, 7 forem (9 výskytů) v rámci 3. slovesné třídy a 4 formy (12 výskytů) v rámci 4. slovesné třídy. Korelujícími domácími ekvivalenty prefigovaných perfektivních tvarů mohou být např. *zhatit/zhejtít* – *zošklivit*; *zroastit/zroustit* – *zesměšnit*. Význam předpony vnímáme jako primárně, čistě vidový, např.

- *zchecknout* (1) / *zcheknout* (1) / *zchekovat* (1) / *zčeknout* (7) / *zčekovat* (1) (od pův. angl. *check* s významy ‘zkontrolovat, ověřit’);
- *zinflucovat* (1) (angl. *influence* s významy ‘inspirovat, ovlivnit’);
- *zkontrolovat* (1) (angl. *control* s významem ‘provést kontrolu’);
- *zmeněžovat* (1) (angl. *manage* s významem ‘zařídít’);

U některých slov může prefix podporovat negativní konotaci:

- *zdisovat* (2) (angl. *diss* s významy ‘vysmát se, zesměšnit’);
- *zhatit*¹¹ (2) / *zhejtovat* (2) / *zhejtít* (8) (angl. *hate* s významem ‘negativně komentovat’, např. *Klára mi zhejtíla příspěvek.*);

¹¹ Homografický tvar s domácím slovesem.

- *zroastit* (1) / *zroustit* (1) (angl. *roast* s významy ‘zkritizovat, zesměšnit’, např. *Celý internet ho zroastil za to, jak se zachoval.*);

3.7. OD-

Celkem 5 slovesných derivátů je ve výchozím jazykovém materiálu odvozeno předponou *od-*, jedno řadíme ke 2. slovesné třídě, ostatní ke 3. slovesné třídě.

Po stránce sémantické nacházíme u všech derivátů význam směřový (Šimandl 2016, s. 415), příp. také ve smyslu počáteční či finální fáze aktivity:

- *odfaxovat* (1) (od pův. angl. *fax* s významem ‘odeslat fax’);
- *odfollownout* (1) (angl. *follow* s významem ‘přestat někoho sledovat na sociální síti’);
- *odinstalovat* (1) (angl. *install* s významem ‘odstranit instalaci’);
- *odmeilovat* (1) (angl. *mail* s významem ‘odeslat e-mail’);
- *odstartovat* (1) (angl. *start* s významy ‘provést start, zahájit’);

3.8. S-/SE-

Celkem 4 slovesné deriváty byly odvozeny předponou *s-/se-*, z toho tři náleží ke 3. slovesné třídě a jeden ke 4. slovesné třídě.

Z hlediska významového všechna vyjadřují spojení (*se*) v celek (Štícha a kol. 2018, s. 1062):

- *sfarmít* (1) (od pův. angl. *farm* s významy ‘shromáždit, nahospodařit’);
- *smixovat* (1) (angl. *mix* s významy ‘smísit, smíchat’);
- *spakovat*¹² (1) (*se*) (angl. *pack*, ale pravděpodobněji od germanismu *packen*¹³ s významem ‘sbalit’);
- *sesumírovat* (1) (od pův. něm. *summieren* s významem ‘dát dohromady, shrnout, sečíst’, možný vliv angl. *sum(marize)*).

¹² Slovesa *spakovat se*, *sesumírovat* a *rozfajrovat* jsou typickými příklady sloves odvozených v češtině od základů německých, jež však mladá generace užívá pod vlivem angličtiny, kde jsou tato verba užívána ve stejných základních významech jako v angličtině.

¹³ *Packen – balit, Pack – balík, ranec*, 19. st. (Rejzek 2015).

3.9. PRO-

Dvě slovesa byla v rámci 3. slovesné třídy odvozena předponou *pro-*. Nacházíme u nich význam provedení aktivity naskrz, úplně (Svobodová 2007, s. 74):

– *proshakovat* (1) (od pův. angl. *shake* s významem ‘protřepat’);

a význam rezultativně negativní (Štícha a kol. 2018, s. 1050–1051):

– *progamblovat* (1) (angl. *gamble* s významem ‘prohrát’).

3.10. ROZ-

Dvě slovesa byla v rámci 3. slovesné třídy odvozena předponou *roz-*. Z hlediska sémantického vyjadřují:

a) prostorový význam – pohyb směřující do více stran v prostoru:

– *rozmixovat* (1) (od pův. angl. *mix* s významy ‘rozdrtit, rozmělnit’);

b) dosažení náležitě intenzity děje (Štícha a kol. 2018, s. 1059–1060):

– *rozfajrovat* (1) (z pův. germanismu *feuern*, příp. také angl. *fire* s významy ‘rozpálit, roztopit’).

3.11. DO-, PŘE-, PŘI-, U-

Čtyři slovesa jsme zaznamenali s jediným výskytem u čtyř různých prefixů (*do-*, *pře-*, *při-*, *u-*), všechna odvozená v rámci 3. slovesné třídy.

Jedná se u nich o následující typy významů (Svobodová 2007, s. 73, 75; Šimandl 2016, s. 509, 585):

a) dodatečnou aktivitu nebo její dokončení:

– *dostajlovat* (1) (od pův. angl. *style* s významy ‘upravit, dozdobit’);

b) vyjádření nadmíry:

– *přehaypovat* (1) (od pův. angl. *hype* s významem ‘přemotivovat’);

c) přiblížit se k něčemu:

– *přizoomovat* (1) (od pův. angl. *zoom* s významy ‘zvětšit, přiblížit, zaměřit’);

d) vytvoření nějakého produktu:

– *ugrilovat* (1) (od pův. angl. *grill* s významem ‘upéct jídlo na grillu’).

3.12. Přejaté prefixy: UN-, DIS-, RE-, DE-, UP-

Z přejatých prefixů, jež byly s největší pravděpodobností převzaty v daném významu zároveň s cizojazyčnými slovesnými základy, se nejčastěji uplatňuje předpona *un-* (jednou ve formálně adaptované podobě *an-*), již byla v rámci 2. slovesné třídy odvozena slovesa od dvou slovesných základů:

– *unlocknout* (1) / *unlokout* (1) (od pův. angl. *unlock* s významem ‘odemknout’, např. *Unlockni ten telefon.*);

– *unfolownout* (2) / *anfolounout* (1) (angl. *unfollow* s významem ‘přestat někoho sledovat na sociální síti’).

Z hlediska sémantického jde u všech o vyjádření negace jako součást přejatého tvaru, podobně jako je tomu u tří sloves odvozených předponou *dis-*:

– *diskonektout* (1) (od pův. angl. *disconnect* s významem ‘odpojit’);

– *dislajkovat* (1) (angl. *dislike* s významy ‘nelíbit se, negativně hodnotit’);

– *disrespektit* (1) (angl. *disrespect* s významem ‘nevážet si, nerespektovat’, např. *Může mě ten člověk přestat disrespektit?*).

Od tří základů byla odvozena slovesa předponou *re-*, vyskytující se v celkovém počtu 8 prefixálních derivátů. Slovesa ve 2. třídě jsou perfektivní (*repostnout*, *retweetnout*, *refilnout/refilnout*), ve 3. třídě imperfektivní (prefix nemění vid základového slovesa – *repostovat*, *retweetovat*). Z hlediska sémantického jde u všech tří o význam opětnosti (Šimandl 2016, s. 525):

– *repostovat* (1) / *repostnout* (2) (od pův. angl. *repost* s významy ‘opakovaně zveřejňovat příspěvky na sociálních sítích’);

– *retweetovat* (2) / *retweetnout* (1) (angl. *retweet* s významem ‘opakovaně zveřejňovat příspěvek na Twitteru’);

– *refilnout* (1) / *refilnout* (1) (angl. *refill* s významy ‘doplnit, dolít’, např. *Refilnu si vodu.*).

Dvě slovesa byla odvozena předponou *de-* a prefix vyjadřuje opačný význam slovesa bez předpony:

- *dehonestovat* (1) (od pův. angl. *dehonest* s významem ‘ponižovat’);
- *deobfuskovat* (1) (angl. *deobfuscate* s významy ‘zamlžit, znejasnit’, např. *Hackeři deobfuskovali kód.*).

Jedno sloveso bylo odvozeno předponou *up-* s významem zvýšení úrovně:

- *upvotovat* (1) (od pův. angl. *upvote* s významem ‘pozitivně hodnotit’).

4. Shrnutí výskytu prefigovaných tvarů

Z hlediska zařazení ke slovesným třídám a perfektivity, resp. imperfektivit lze považovat všechny prefigované tvary řazené do 3. a 4. třídy za perfektivní s výjimkou sloves odvozených předponou *po-* a přejatých *re-*, *dis-* a *de-*. Slovesa řazená ke 2. slovesné třídě jsou všechna perfektivní (což ovšem platí i o jejich tvarech neprefigovaných).

Formální složka prefigovaných derivátů a jejich zařazení do jednotlivých slovesných tříd může sloužit také k rozlišení stylové a komunikační příznakovosti sloves. Zejména u dvojic, resp. skupin typu *vyprankovat/vyprenkovat – vyprenčit, vyfailovat – vyfailit, nahypovat/nahajpovat – nahajpit* apod. lze uvažovat o příznaku expresivnosti a typického užívání v neformálních mluvených projevech u tvarů využívajících kmenotvorných formantů *-i-* nebo *-nou-*, zatímco jejich protějšky se sufixem *-ova-* se mohou jevit jako v tomto smyslu bezpříznakové, neboť k tomuto konjugačnímu paradigmatu se slovesa cizího původu zařazují téměř univerzálně a jeho produktivita se jeví jako zdaleka nejvyšší (Martincová a kol. 2005, s. 121, 201; Bláha 2010, s. 13).

U následujících 16 přejatých slovesných základů jsme zaznamenali více než jeden typ prefixu:

- *diss* – *zdissovat, vydisovat*;
- *fail* – *vyfailovat/vyfailit, zafejlit*;
- *farm* – *nafarmit, sfarmit*;

- *flex* – *zaflexit, poflexit*;
- *google* – *vygooglovat/vygooglit/vyguglit/vygúglit, pogooglit*;
- *hype* – *vyhypovat/vyhajpovat, nahypovat/nahajpovat/nahajpit, přehajpovat*;
- *cheat* – *nacheatovat, pocheatit*;
- *check* – *zchecknout/zchecknout/zcheckovat/zčeknout/zčekovat, ocheckovat/očekovat*;
- *chill* – *vychillovat/vychilovat/vyčilovat, zachillovat, pochillovat*;
- *install* – *nainstalovat, odinstalovat*;
- *scan* – *nascanovat/naskenovat/nascannovat, oscanovat/oskenovat*;
- *share* – *našérovat, posharovat/pošérovat/pošerovat/posheerovat, zasheerovat*;
- *style* – *nastylovat/nastajlovat, vystylovat/vystajlovat, dostajlovat*;
- *trade* – *vytradovat/vytrazit/vytřejdovat/vytřejdit, potřejdit*;
- *try hard* – *vytryhardit, potryhardit*;
- *zoom* – *zazoomovat, přizoomovat, nazúmovat*.

Většinou se jedná o výskyt derivátů tvořených dvěma předponami s významy sloves podobnými, ale např. u dvojic typu *nacheatovat – pocheatit, nainstalovat – odinstalovat, vytryhardit – potryhardit* se významy liší. U celkem 5 slovesných základů (*hype, chill, share, style, zoom*) se setkáváme s derivacemi třemi rozdílnými prefixy dodávajícími vzájemně odlišné významy i odvozeným slovesům.

5. Závěr

Výzkum realizovaný mezi studenty Pedagogické fakulty Ostravské univerzity ukázal, že slovesa utvořená od anglicismů většinou zachovávají původní grafický tvar anglického základu (58 %) a frekventovaně se vyskytují také deriváty od základů graficky adaptovaných (25 %). Hybridní psanou podobu jsme zaznamenali u 16 % a chybný zápis u 1 % sloves. Z celkového počtu 500 sloves byly u 25 % zachyceny prefigované tvary v celkovém počtu 441 derivátů, jež byly následně rozříděny jak dle míry grafické adaptace, tak podle řazení ke slovesným třídám na základě připojených kmenotvorných sufixů. Ta-

to analýza ukázala, že nejvyšší podíl prefigovaných slovesných tvarů byl zaznamenán u 4. slovesné třídy, kde představuje 19 % všech slovesných tvarů. U 2. slovesné třídy reprezentují prefigované tvary 2 % a u 3. slovesné třídy, celkově v jazykovém materiálu nejpočetněji zastoupené, se objevuje jen 12 % těchto podob.

Pokud jde o jednotlivé prefixy, zachytili jsme v jazykovém materiálu celkem 14 předpon domácího původu a 5 přejatých, vyskytujících se pravděpodobně jako součást původních cizojazyčných odvozovacích základů. Slovesa odvozená těmito předponami pak byla roztríděna dle frekvence (nejčastějšími byly *vy-*, *za-* a *na-*), příslušnosti ke slovesným třídám a sémantického významu a byly k nim připojeny původní přejaté základy, české ekvivalenty a mnohdy také příklady užití.

Jak je z uvedených přehledů patrné, předponové odvozování sloves s přejatými základy předponami domácího původu je v jazyce současné mladé generace velmi frekventované a slouží jak k tvoření explicitně dokonavých protějšků vidově vágních sloves, tak k sémantickým modifikacím.

Po stránce významových odstínění motivovaných prefixální derivací nacházíme tvary analogické slovesům domácím, jež jsou zřejmě užívány nejčastěji za účelem jazykové aktualizace, ve snaze o neotřetlost vyjadřování apod. Mnohdy se ale jedná o výrazy zcela odlišné, u nichž ekvivalentní domácí prostředky absentují a jež prokazují funkčnost tohoto typu derivátů i u přejímek rozšířených zatím v omezené míře.

Literatura

- Bláha O., 2010, *Slovesné neologismy v češtině*. Bohemica Olomucensia 3, s. 10–16.
- Komárek M. a kol. 1986, *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia.
- Martincová O. a kol., 2005, *Neologismy v dnešní češtině*. Praha: Academia.
- Ološtiak M., Ološtiaková L., 2018, *Morfematika a slovtvorba slovenčiny*. Prešov: FF PU v Prešove.
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.

Rusínová Z., 2001, *Slovesné neologismy a problém vidu*. In: *Český jazyk a literatura na sklonku XX. století*. Walbrzych–Ostrava: PWSZ, OU, s. 219–225.

Svobodová D., 2007, *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: PdF OU.

Šimandl J. (ed.), 2016, *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha: Karolinum.

Štícha F. a kol., 2018, *Velká akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

K problematice bohemismů v náboženské terminologii

Keywords: Bohemism, religious terminology, West Slavic languages, East Slavic languages, inter-Slavic relations

Klíčová slova: bohemismus, náboženská terminologie, západoslovanské jazyky, východoslovanské jazyky, mezoslovanské vztahy

Abstract

The article is devoted to the study of Czech linguistic influence on the religious terminology of Polish, Slovak, Upper and Lower Lusatian, Polabian, Belarusian, Ukrainian and Russian languages from the beginning of their writing period to the 17th century. A historical-etymological analysis of 82 potential Bohemisms was carried out, which were divided according to their origin into five groups (A, B, C, D, E). The 50 words that have been adopted from Czech into West Slavic and East Slavic languages both directly and indirectly can be considered Bohemisms. It has been possible to explain the geography of the penetration of Bohemisms into other Slavic languages and the extent of their adoption.

Príspevek je venovaný zkoumání vlivu češtiny na náboženskou terminologii polštiny, slovenštiny, horní a dolní lužičtiny, polabštiny, běloruštiny, ukrajinštiny a ruštiny od počátku jejich písemnictví do 17. stol. Byla provedena historicko-etymologická analýza 82 potenciálních bohemismů, jež byly rozděleny podle svého původu do pěti skupin (A, B, C, D, E). Za bohemismy lze uzнат 50 slov, která byla přejata z češtiny do západoslovanských a východoslovanských jazyků jak přímo, tak i nepřímо. Podařilo se vysvětlit geografii pronikání bohemismů do jiných slovanských jazyků a rozsah jejich přejímání.

Úvod

Šíření křesťanství mezi Slovy přispělo v jejich jazycích k rozvoji nové slovní zásoby, která byla jen zčásti původně slovanská.

Mnohé náboženské termíny pocházely z řečtiny a latiny a nezřídka byly přejaty prostřednictvím němčiny a románských jazyků. Křesťanství se dostalo ke Slovanům na konci raného středověku, kdy už došlo k rozpadu praslovanštiny a náboženské názvosloví se utvářelo v jednotlivých slovanských jazycích samostatně. Kromě rozdílů lze pozorovat značnou shodu četných termínů, pro což existuje několik vysvětlení. Zaprvé dědictví společného prajazyka, z něhož byla některá slova časem přizpůsobena křesťanskému učení. Zadruhé univerzalita nového náboženství, které „exportovalo“ do mladých národních jazyků mnoho termínů ze stejných cizích zdrojů zejména z latiny a řečtiny. Zatřetí účinnost mezoslovanských kontaktů, které bychom neměli podceňovat, neboť přispívaly ke sblížení lexika jednotlivých slovanských jazyků.

V tomto článku je věnována pozornost vlivu češtiny na křesťanskou terminologii západoslovanských a východoslovanských jazyků od počátků jejich písemnictví až do 17. stol. Zkoumání bohemismů v náboženské slovní zásobě má dlouhou historii. Za její začátek lze považovat práci A. Frinty *Náboženské názvosloví československé* (1918). Cílem této studie sice nebylo pátrání po stopách češtiny v jiných slovanských jazycích, ale autor trefně poznamenal, že „církevní názvosloví [polské – H.A.] přejato většinou hotové od Čechů“ (Frinta 1918, s. 78). Frintova monografie poté inspirovala E. Kliča k napsání podobné studie o polské křesťanské terminologii. Na rozdíl od svého předchůdce věnoval zvláštní pozornost etymologii polských slov a rozdělil je do několika skupin: ze 70 prozkoumaných náboženských termínů je 54 českého původu, což je 77,1 % z celkového počtu (Klich 1927, s. 147). Zjištěné procento vypadalo přesvědčivě a v zásadě potvrzovalo závěry A. Frinty. Později bylo dosaženo velkého pokroku ve zkoumání vlivu češtiny na polštinu. Badatelé (A. Brückner, Z. Wojciechowski, B. Dunaj, A. Kleczkowski, M. Kuczała, T. Lehr-Splawinski, K. Nitsch, K. Piwarski, A. Sieczkowski, J. Reczek, S. Rospand, T. Czarnecki, S. Urbańczyk, Z. Stieber aj.) se dotkli různých aspektů této problematiky. Svěrázné shrnutí podali M. Basaj a J. Siatkowski ve slovníku bohemismů (Basaj, Siatkowski 2006). Je

třeba zmínit, že zjevná závislost polské křesťanské terminologie na české zůstává předmětem studia dodnes. Dobrým příkladem jsou práce M. Karpluk (Karpluk 1988, 1999, 2001). Inspirována výsledky získanými E. Klichem, badatelka provedla podobnou analýzu a zjistila, že 46 slov z celkových 70, tj. 65,71%, „významově se shodují s odpovídajícími jim staročeskými slovy“ (Karpluk 1999, s. 31). M. Karpluk použila jazykový materiál ze svých záznamů (od *adwent* po *brewijarz*), jež později přepracovala do rozsáhlého *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* (2001). Podle autorky získaná čísla potvrzují závěry E. Klicha (Karpluk 1999, s. 32). Měli jsme k dispozici slovník polské badatelky a spočítali jsme všechna slova označená jako *výpůjčka z češtiny, spolehlivé české prostřednictví, pravděpodobné české prostřednictví, možný český vliv*. Bylo identifikováno 1072 slov, z nichž 382 patří mezi „spolehlivé“ bohemismy. V úvodní části M. Karpluk poznamenala, že slovník obsahuje 2592 hesel (Karpluk 2001, s. XXIV). Pokud porovnáme počet slovníkových hesel s celkovým počtem slov, dostaneme následující výsledky: 41,3 % výrazů je do jisté míry spjato s češtinou (přejetí, vliv), avšak pouze 14,7 % z nich lze s jistotou přiřadit k bohemismům. Údaje, které dříve získali E. Klich (77,1 %) a M. Karpluk (65,71 %), se tedy od našich (41,3 %) výrazně liší, a to i s přihlédnutím k možné chybě při kalkulaci. Vysvětlení mohou být přinejmenším dvě. Za prvé je to malý počet slov ve vzorku (70 oproti 2592). Za druhé případ přenosu, kdy podobnost českých a polských slov je často vnímána jako nezpochybnitelné převzetí českých výrazů polštinou. Domníváme se, že tento problém vyžaduje pečlivější studium.

Problematika vlivu češtiny byla nastolena i v sorabistice. Inicioval ji opět A. Frinta. V roce 1954 vyšla jeho práce o lužickosrbské křesťanské terminologii (Frinta 1954). Autor rozdělil slova (apelativa a propria) do tří velkých skupin: bohemismy (paleoslovenismy přejaté českým prostřednictvím), germanismy a sorabismy. Po provedení kvantitativního výpočtu (161 bohemismů (a paleoslovenismů), 56 germanismů, 87 sorabismů) badatel dospěl k závěru, že lužické náboženské názvosloví bylo zpočátku přejímáno z češtiny (před 12. stol.),

později německé vlivy zesilují (Frinta 1954, s. 36–38). Tato práce se setkala s rozporuplnými ohlasy (Kurz 1955, Petrs 1955, Stone 1979), ale kritizoval ji zejména H. Schuster-Šewc (1957). Na obranu své práce publikoval A. Frinta obsáhlou odpověď na kritiku svého kolegy (Frinta 1959). Ta zřejmě nebyla uspokojivá, protože se H. Schuster-Šewc ve svém pozdějším článku opět staví skepticky k závěrům, k nimž dospěl Frinta, a obecně nepřijímá hypotézu o českém původu lužické křesťanské terminologie (Schuster-Šewc 1989). Do jisté míry tato diskuse nechává otevřenou otázku role češtiny ve vývoji lužické náboženské slovní zásoby.

Odhalit stopy českého vlivu v polabštině se pokusil F. V. Mareš (Mareš 1962, 1965), který určil „asi 20 slov, vesměs z oboru křesťanské terminologie, jež ve velmi rané době pronikla do tohoto jazyka nejspíše z prostředí českého“ (Mareš 1962, s. 523). Systematičtěji k problému přistoupil R. Olesch (1976, 1983). S ohledem na kulturně-historické podmínky šíření křesťanství mezi Polabany vyčlenil dvě skupiny slov, které lze přiřadit k cyrilometodějské tradici. Do první skupiny patří tři výrazy, které mají korespondenci ve staroslovenštině (plb. *car'aj*, *püp*, *paŕüste*, srov. stsl. **црѣкы, попъ, пж-тикоствиа**); druhou skupinu tvoří slova, která jsou původně praslovanská, ale v křesťanské době získala nové významy (plb. *büg*, *büzë*, *nebü*, *sjot*, *sjqtë*, *grex*, *gresnaŕtë*, *gresi sa*, *dausa*, *vãstãt*, *vãjnëk*, *vãjnã*, *varxnë*, srov. psl. **bogъ*, **božьbъ*, **nebo*, **světъ*, **svęťьbъ*, **svętit*, **grëxъ*, **grëšьnikъ*, **grëšiti sę*, **duša*, **vъstati*, **vinьnikъ*, **vinьnъbъ*, **vъrchъnъbъ*). R. Olesch uvádí důležitou poznámku, že tato slova lze považovat za dědictví cyrilometodějské epochy, „aniž by to něco řeklo o cestě, kterou pronikly k Polabanům“ (Olesch 1983, s. 7). O českém prostřednictví tedy již nemůže být ani řeč. Pokud jde o bohemismy v polabštině, R. Olesch se vyjádřil zcela jasně, že „V polabštině nejsou bohemismy, jak se snažili dokázat“, maje na mysli publikace F. V. Mareše (Olesch 1983, s. 9).

Zvláštní místo v této problematice zaujímají východoslovanské jazyky, na něž čeština měla převážně nepřímý vliv. Křesťanská terminologie východních Slovanů se původně vyvíjela v rámci pravoslavií.

Její základ tvořila slovní zásoba jak staroruská, tak i staroslověnská. Díky staroslověnskému pronikla do staroruského náboženského písemnictví některá slova západoslovanského původu, tzv. moravismy nebo „čechomoravismy“ (L'vov 1965, 1968; Andel 1988). V době samostatného rozvoje východoslovanských jazyků se bohemismy přejímaly polským prostřednictvím. Od roku 1387 se katolicismus stal jedním z oficiálních náboženství ve Velkoknížectví litevském. Postupem času začala do běloruštiny a ukrajinštiny (a jejich prostřednictvím do ruštiny) pronikat nová slova spojená zejména s činností římskokatolické církve. Většinou se jednalo o výrazy západoevropského původu přejaté polským prostřednictvím. Vzhledem k tomu, že polské náboženské názvosloví vzniklo pod českým vlivem a četné termíny byly přejaty z češtiny, některé bohemismy poté pronikly i do východoslovanských jazyků (Alyeksyayevich 2017, 2023).

Nakonec se ještě zastavíme u slovenštiny. Není náhodou, že výše zmíněná monografie A. Frinty z roku 1918 je věnována zkoumání „československé“ náboženské terminologii, tedy nejen české. Christianizace Velké Moravy, jež byla mnohonárodnostní státní útvar, znamenala šíření nové víry mezi příslušníky různých etnik. Utváření českého a slovenského křesťanského názvosloví se zvláště v počátečních fázích vzájemně propojilo. Od 14. stol. se na slovenském území začala čeština používat v duchovní a náboženské sféře, a to především díky úspěšnému rozvoji staročeského písemnictví. Status češtiny jako církevního jazyka upevnila slovenská evangelická církev na počátku 17. stol. (Vážný 1936, s. 147–152; Kačala, Krajčovič 2006, s. 36–38; Habijanec 2017). Pokud je nám známo, problematika českého jazykového vlivu na staroslovenskou náboženskou terminologii nebyla samostatně zkoumána.

Materiál a výsledky bádání

Pojem *expanze* češtiny (Havránek 1936, 1998) popisuje jazykovou situaci ve 14.–16. stol., jež vznikla v důsledku užívání spisovné češtiny v korespondenci, ve správní a soudní praxi na území sousedních

národů, šíření českých písemných památek a jejich překládání a pronikání bohemismů do jiných jazyků. Hlavním cílem tohoto článku je komplexní studium bohemismů v křesťanské terminologii západoslovanských a východoslovanských jazyků s ohledem na koncepci navrženou B. Havránkem.

Jazykový materiál pro zkoumání byl získán z historických a etymologických slovníků, speciálních historicko-lexikologických i etymologických prací, z nichž mnohé byly zmíněny výše. Celkem bylo analyzováno 82 výrazů, které se pokládají za potenciální bohemismy. Podoba slova a datum jeho prvního písemného záznamu byly stanoveny pro každý zkoumaný jazyk podle následujících slovníků: čeština: *Slovník staročeský* J. Gebauera, *Malý staročeský slovník* J. Běliče, A. Kamiše, K. Kučery, *Staročeský slovník*, *Elektronický slovník staré češtiny*; slovenština: *Historický slovník slovenského jazyka*, *Slowár Slowenski Češko-Lat'insko-Ňemecko-Uherski* A. Bernoláka; horní a dolní lužičtina: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der oberund niedersorbischen Sprache* H. Schustera-Šewca, *Słownik dolnoserb-skeje řečy a jeje narěcow* A. Muky, *Słownik górnołużycko-polski* H. Zemana; polština: *Słownik staropolski*, *Słownik polszczyzny XVI wieku*; polabština: *Słownik etymologiczny języka Dzewian polabskich* T. Lehr-Splawińskiego, K. Polańskiego; běloruština: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*; ukrajinština: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, *Словник староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст.*, *Матеріали до словника писемно та книжно української мови XV–XVIII ст.* E. Тумченку; ruština: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* V některých případech bylo nutné stanovit podoby slov praslovanských a staroslověnských; pro ně byly použity *Słownik prasłowiański*, *Этимологический словарь славянских языков: праплавянський лексический фонд* a *Elektronický slovník jazyka staroslověnského*.

Skupina A. Prastaré výrazy, které představovaly praslovanské dědictví a vyjadřovaly dříve pohanské pojmy. Podle odhadů A. Frinty český náboženský slovník obsahuje „více nežli čtvrtinu“ slov, která patří k praslovanskému lexiku a která existovala ještě v době

pohanství, ale i ta se postupně přizpůsobila křesťanskému učení a byla významově adaptována (Frinta 1918, s. IX–X). Některá z těchto slov byla považována za bohemismy (nejčastěji sémantické) z důvodů ne zcela lingvistických: křesťanství se šířilo k západním Slovanům českým prostřednictvím, proto by měly být náboženské termíny, i když jsou původně praslovanské, převzaty z češtiny. Takové vysvětlení lze jen stěží přijmout, zvláště když uvážíme, že christianizace západních Slovanů začala ještě před příchodem Cyrila a Metoděje (Vincenz 1988, Bláha 2013). Tím pádem si mohli osvojit základní křesťanské pojmy dříve a nezávisle..

Do této skupiny byla zařazena následující slova: psl. *bogъ, *čьrtъ, *divъ, *duxъ, *duša, *godъ (*goda), *grěxъ, *kaditi, *kajati (se), *kazanьje, *milostъ, *modliti (se), *nebo, *pekъlo, *svęť, *svętenja, *věčьnъ(jь), *věra, *vinъnikъ. Ve všech západoslovanských, stejně jako v ostatních slovanských jazycích, jsou tyto výrazy dobře integrovány v jejich lexikálním systému. Určitou výjimkou je polabština, která obsahuje pouze 7 slov z uvedených 19: *büg, dauṣə (dajṣə), grex, nebü, sjötě, svqtaihə, vajněk*; to je však způsobeno buď nedostatečným zachováním jazyka, nebo silným vlivem němčiny

Přestože všechna uvedená slova patří k praslovanskému dědictví, v některých případech je patrný vliv češtiny. Např. stp. *boh* (místo stp. *bóg*), *czert* (místo stp. *czart*), *hrzech* (místo stp. *grzech*), *nyebyesa, nebessa* (místo stp. *niebiosa*) se zařazují mezi fonetické bohemismy (Basaj, Siatkowski 2006, s. 28, 43, 73, 174; Karpluk 2001, s. 106). Nelze zcela vyloučit, že čeština sémanticky působila na stp. *dziw, dziwo* (polským prostřednictvím též ve východoslovanských jazycích), *duch, dusza, kajać (się), kazanie, miłość (miłość), piekło (piekiel, piekiel), świętynia, święty* (Basaj, Siatkowski 2006, s. 56–57, 83–84, 86, 156–157, 221, 383, 386; Karpluk 2001, s. 32, 33, 35, 53, 57, 92, 146, 234). Za pozornost stojí ojedinělé případy morfologického vlivu českého jazyka: stp. *niebia* G. sing., *niebiu* L. sing., jež jsou tvary podle měkkého vzoru místo stp. *nieba, niebie* (Basaj, Siatkowski 2006, s. 174). V překladu M. Jakubici dluž. *hrěch* (místo dluž. *grěch*) patří k fonetickým bohemismům (Teichmann 2001, s. 86), tamtéž

použité dluž. *swatyna* (Muka 1899, s. 22) lze považovat za lexikální bohemismus (< stč. *svatyně, svatyna*), srov. dluž. *swěšina* (Schuster-Šewc 1978–1996, vol. 18, s. 1390). Ohledně hluž. *dziw*, dluž. *ziw* se připouští sémantický vliv češtiny (Basaj, Siatkowski 2006, s. 56–57).

Skupina B. Slova latinského, řeckého a německého původu přejatá do slovanštiny na více místech a nezávisle na sobě: **biskupъ* (< sthn. *bis(s)cof, biscoph, bischof, bisgof, biscuof, biscouf, piscoph, pisco(u)f* < lat. *(e)piscopus*, ř. *ἐπίσκοπος*), **цьrky* (< germ. **kirkō, *kirikō* < ř. *χουραχός, χουραχού*), **къmotra* (< lat. *commāter* prostřednictvím rom. **kōmātra*), **kolęda* (< lat. *calendae*), **krъstъ, *krъstiti* (< sthn. *Krist* či gót.), **križъ* (< stfl. *crux* prostřednictvím rom. **krū(d)že*), **mъša* (< sthn. *missa, mēssa* či rom. **mēssa* < lat. *missa*), **mъnichъ* (< sthn. *munih* < lat. *monachus* < ř. *μοναχός*), **olъtarъ* (< lat. *alātre* zřejmě prostřednictvím sthn. *altari*), **papežъ* (< stbav. *pāpes*, sthn. *bābes* < stfl. *pape(s)* < lat. *pāpa*, ř. *πάππος*), **poganъ* (< lat. *pāgānus* prostřednictvím rom. **pāgānu*), **porъ* (< sthn. *pfaffo* < lat. *papa(s)* nebo gót. *papa* < ř. *πάππος*), **postъ, *postiti* (< gót. *fastubni, fastan* či sthn. *fasta, fastēn*).

Všechna uvedená slova patří k náboženskému názvosloví a jsou dobře zastoupena v mnoha slovanských jazycích. Stejně jako u křesťanských termínů praslovanského původu se jejich pronikání do západoslovanských jazyků vysvětlovalo šířením křesťanství z velkomoravského území, tedy českým prostřednictvím, a proto by tyto výrazy v polštině, lužičtinách a polabštině měly být uznány za bohemismy. Podrobná etymologická zkoumání ukázala, že jde spíše o paralelní přejímání slov do různých slovanských jazyků (včetně východních a jižních) a že sotva lze najít spolehlivé doklady českého prostřednictví. Nicméně v polonistice se tato slova tradičně považují za bohemismy (Basaj, Siatkowski 2006, s. 26, 33–34, 39, 92, 95–96, 109, 160, 165, 199, 217, 242, 251, 257; Karpluk 2001, s. 6, 14, 15, 16, 60, 61, 68, 94, 98, 133, 143, 153, 161, 164 s další literaturou), což je sporné. A. Frinta zařazoval dluž. *biskup*, hluž. *cyrkej*, hluž. *kmótr*, dluž. *kmotš*, hluž. *křest, křćić*, dluž. *křćiš*, hluž. *kříž*, dluž. *kšíž*, hluž. *mnich*, dluž. *mich*, hluž., dluž. *mša*, hluž. *pohan*, dluž. *pogan*, hluž., dluž. *pop*, hluž.

póst, poscić so, dluž. *spot*, hluž. *woltar*, dluž. *woltař*, *holtar* mezi bohemismy (Frinta 1954, s. 6–12), podle H. Schustera-Šewce však takový závěr není oprávněný a neexistují žádné lingvistické argumenty, které by potvrdzovaly český původ těchto výrazů v obou lužičtinách (Schuster-Šewc 1989, s. 304–309). Stejně tak plb. *car'aj* (*car'ěv*), *püp* nelze považovat za české výpůjčky, jež „pochází z předcyrilometodějské velkomoravské terminologie” (Mareš 1962, s. 514) pouze na základě historických předpokladů o směru christianizace.

Skupina C. Slova staroslověnského původu či paleoslovenismy přejaté češtinou a jejím prostřednictvím, poté ostatními západoslovanskými jazyky. Působení staroslověnštiny na jihoslovanské a východoslovanské jazyky bylo dlouhodobé a důsledné, což není případ západoslovanských jazyků. Badatelé nepochybují o historickém významu misijní činnosti Cyrila a Metoděje pro západní Slované, ale otázka možných výpůjček ze staroslověnštiny v západoslovanských jazycích zůstává ne zcela vyřešená. Čeština byla přímo ovlivněna staroslověnským jazykem, zatímco polština nepřímo a to buď českým prostřednictvím, nebo východoslovanským. V polabštině se nejedná o staroslověnské prvky, v obou lužičtinách lze pozorovat ojedinělá slova, která pronikla z češtiny anebo polštiny.

Níže se uvádí seznam staroslověnismů přejatých do polského jazyka a obou lužických jazyků českým prostřednictvím: stsl. **БЛАГОСЛАВИТИ, БЛАГОСЛАВЛЕНІЕ** < stč. *blahoslaviti, blahoslavenie*, stslk. *blahoslaviti'* > stp. *blogoslawić, blogoslawienie* > dluž. *blogoslawiś, blogoslowenje* (reflex *lo-* místo očekávaného *la-* ukazuje na přejetí z polštiny); stsl. **БОГОРОДИЦА** > stč. *bohorodicě* > stp. *bogorodzica* (*bogorodzica, bogurodzica*); stsl. **ГОСПОДИНЪ** > stč. *hospodin*, stslk. *hospodin* > stp. *gospodzin*; stsl. **ЛИЦЕМѢРЪ, ЛИЦЕМѢРЬНЪ** > stč. *licoměrný, liceměrník* (*licoměrník*); stslk. *licomerný* > stp. *licemiernik* (*lucemiernik, lucymiernik*); stsl. **МИЛОСРЪДЪ** > stč. *milosrdný*, stslk. *milosrdný* > stp. *milosirdy, stp. milosierny* (*milosierdny*); stsl. **МЪЧЕНИКЪ** > stč. *mučenník* (*mučeník, mučedlník*), stslk. *mučeník* > stp. *męczennik* (*męezenik*); stsl. **ПОМИЛОВАТИ** > stč. *pomilovati*, stslk. *pomil'ovať* > stp. *pomilować*; stsl. **ПРОРОКЪ** > stč. *prorok*, stslk. *prorok*

> stp. *prorok*, dluž. *prorok*; stsl. **РИЗА** > stč. *řiza* > stp. *rzyza*; stsl. **ОУЧЕНИКЪ** > stč. *učenník* (*učedlník*), stslk. *učeník* (*učedlník*) > stp. *uczennik* (*uczenik*), *uczedlnik*, hluž. *wuczenik*, dluž. *učedlnik*; stsl. **ИЗВОЛЕННИКЪ** > stč. *zvolen(n)ik* > stp. *zwolen(n)ik*.

Je třeba poznamenat, že tento seznam byl vytvořen s ohledem na výsledky získané v relativně čerstvé monografii *Staroslověnské dědictví ve staré češtině* (2021), jejíž autoři důsledně prozkoumali řadu slov dříve považovaných v českém jazyce za paleoslovenismy. Dluž. *prorok* (Muka 2008, vol. 2, s. 188; Schuster-Šewc 1978–1996, vol. 15, s. 1160), *učedlník* (Muka 1899, s. 34) byly doloženy v rukopise M. Jakubici a patří k bohemismům vypůjčeným přímo z českého textu (Teichmann 2001, s. 81, 82). Pokud jde o polská slova, převládá názor, že jsou přejata z češtiny (Basaj, Siatkowski 2006, s. 28, 63, 124, 151, 156, 273, 310–311, 405–406, 489–491; Karpluk 2001, s. 8–9, 42–43, 75, 87, 91, 174–175, 199, 249, 351 s další literaturou); ohledně stp. *bogorodzica, pomilować* se rovněž předpokládá ruský vliv (Karpluk 2001, s. 8–9, 160).

Skupina D. Slova latinského, řeckého a německého původu přejatá českým prostřednictvím. Značnou část křesťanské terminologie ve slovanských jazycích tvoří výpůjčky. Mnohá slova urazila dlouhou cestu, než se z původního zdroje dostala do toho či onoho jazyka. Mezi zprostředkovatele mohly patřit i slovanské jazyky. Existovaly alespoň dva důvody, proč se do západoslovanských a východoslovanských jazyků přejímaly náboženské termíny českým prostřednictvím. Zaprvé, jeden ze směrů christianizace Slovanů procházel českým územím (přijetí křesťanství Polskem v r. 966 jako oficiálního náboženství přímo souviselo s Českem; od 14. století se k východním Slovanům, především Bělorusům a Ukrajincům, z Polska dostala římskokatolická církev, později také reformační hnutí). Zadruté, české náboženské písemnictví působilo na jiná slovanská písemnictví (na českých biblických památkách jsou závislé staropolské *Bible královny Žofie, Floriánský žaltář, Pulavský žaltář* aj., dolnolužický překlad *Nového zákona* pořízený M. Jakubicou r. 1548, staroběloruský překlad *Starého zákona* od F. Skaryny z 1517–1519).

Tato skupina je nejpočetnější a v budoucnu by mohla být doplněna. Na začátku se uvádí české slovo, vedle něho odpovídající slovenské. Dále se podávají slova z polštiny a lužických jazyků, jež považujeme za bohemismy přejaté přímo z češtiny. Některá z nich poté pronikla do východoslovanských jazyků polským prostřednictvím, tj. nepřímo z češtiny. Všechna slova (kromě lužických) mají datum své první fixace v písemnictví.

stč. *almužna*, dial. *jalmužna* ok. 1300, stslk. *almužna*, *almužná* 1579 > stp. *jalmužna*, *jamužna*, *jelmužna* 1437 > stbr. *ялмужна*, *елмужна*, *ялможна* 1551, stukr. *ялмужна* 1621. Ze sthn. *alamusan*, *alamōsan*, *alamuosan* < lat. *alimosina*, ř. ἔλεημοσύνη.

stč. *anjel* 2. pol. 13. stol., pozd. *anděl*, stslk. *anjel*, *aňjel*, *andel*, *andzel* 1585 > stp. *anjol*, *anjel*, *anjał* pol. 14. stol. > stbr. *аньель*, *аниель* k. 15. stol. Z lat. *angelus* < ř. ἄγγελος.

stč. *apoštol*, *apostol*, dial. *japostol*, *japoštol* 2. pol. 13. stol., stslk. *apoštol* 1484 > stp. *apostol* 15. stol., dluž. *apoštoł*, *apoštołstwo* Jak. Z lat. *Apostolus* > ř. ἀπόστολος.

stč. *biřmovanie* 2. pol. 13. stol., *biřmovati*, stslk. *birmovanie* 1655, *birmovat'* 1763 > hluž. *běrmować*, stp. *birzwnowanie*, *birzwowanie* 1448, *bierznować* 1562 > stbr. *бурьмованье* 1594, *бермовати* 1722, stukr. *бермоване*, *бирмоване*, *бърмоване* 1587, *бермовати*, *бърмовати* 16.–17. stol. Ze střhn. *firmen* < lat. (*cōn*)*fīrmāre*.

stč. *děkan* 'hodnostář katolické církve, představený několika farářů' 14. stol., stslk. *dekan* 1576 > stp. *dziekan* 1436 > stbr. *деканъ*, *дзеканъ*, *дяканъ* 1516, stukr. *деканъ*, *дзеканъ* 1567 > strus. *декан* 1539. Z lat. *decānus*.

stč. *fara* 15. stol., stslk. *fara* 1643 > stp. *fara* 1532 > stbr. *фара*, *хвара* poč. 17. stol. Ze střhn. *pharre* < střlat. *parochia* < lat. *paroecia* < ř. *παροικία*.

stč. *kacieř*, *kacér* 14. stol., stslk. *kacír* 1631 > dluž. *kacerski*, *kacerstwo* Jak., stp. *kacierz* k. 14. stol. > stbr. *кацерь*, *кацэръ* k. 15. stol., stukr. *кацерь*, *кацъръ* 16. stol. Z vhn. *katzer* > střhn. *ketzer*, *kether* > lat. *cathari*, ř. καθάρως.

stč. *kalich*, *kelich* poč. 14. stol., stslk. *kalich* 1473 > dluž. *kelich* Jak., stp. *kielich* před 1400 > stbr. *келихъ*, *кгелихъ*, *килихъ* 15. stol., stukr. *келіхъ* 15.

stol. > strus. *келихъ* 1627. Ze střhn. *kelich*, *kelch* < sthn. *cheli(c)h*, *khelih* < lat. *calix* < ř. κύλιξ.

stč. *kanovník* pol. 14. stol., stslk. *kanovník* 1599 > hluž. *kanownik*, stp. *kanownik* 1402 > stbr. *кановникъ* 1399, stukr. *кановникъ* 1451. Z lat. *canonicus* < ř. κανονικός.

stč. *kapla*, *kaplicě* 14. stol., stslk. *kaplica*, *kaplička* 1685 > dluž. *kaplica*, stp. *kapla* k. 14. stol., *kaplica* 1402 > stbr. *каплица*, *коплица* k. 15. stol., stukr. *каплица* 1478 > strus. *каплица* 1638. Ze střhn. *kápella* < sthn. *kapella* < lat. *capella*.

stč. *kaplan* pol. 13. stol., stslk. *kaplán* 1508 > stp. *kaplan* 15. stol. > stbr. *капланъ*, *каплонъ*, *копланъ* 15. stol., stukr. *капланъ* 1471, strus. *капланъ* 1441. Ze střhn. *kap(p)el(l)ān*, *kaplān* < střlat. *capellānus*.

stč. *klášter*, *klášteř* 1. pol. 14. stol., stslk. *kláštor* 1581 > stp. *klasztor* 15. stol. > stbr. *кляшторъ*, *клашторъ* k. 15. stol., stukr. *клашторъ* 1443–1452, strus. *кляшторъ*, *клаштаръ*, *клаштаръ* 16. stol. ~ 15. stol. Ze střhn. *klōster* < sthn. *klōstar* < lat. *claustrum*, *clōstrum*.

stč. *komžě* 14.–15. stol., stslk. *kamža* 1567 > stp. *komža* 1471 > stbr. *комжа* 1601, stukr. *комжа* 1649. Z lat. *camisia*.

stč. *kostel* 1376, stslk. *kostol*, *kostal*, *kostel*, *koscel* 1480 > hluž. *kostel*, *kostelnik*, stp. *kościół* pol. 14. stol. > stbr. *костель*, *кастель*, *костюль*, *коцель* 15. stol., *костельный* 1388, stukr. *костель* poč. 15. stol., *костелный* 1388, strus. *костель*, *костель*, *костела* 1437. Ze střhn. *klōster* < sthn. *klōstar* < lat. *claustrum*, *clōstrum*.

stč. *krleš*, *krlešu* 1154 > stp. *kierlesz* > strus. *керьльшь* 1249. Ze střhn. *kirleis* < lat. *kyrie eleison* < ř. κύριε ἐλέησον.

stč. *kruchta* 13. stol., stslk. *kruchta* > stp. *kruchta*, *krukta* ok. 1428 > stbr. *крукта* poč. 17. stol. Ze střhn. *kruft*, *gruft* < střlat. *grupta* < lat. *crypta* < ř. κρύπτος.

stč. *luciper*, *lucifer* 1414, stslk. *lucifer*, *luciper* 1631 > stp. *lucyfer*, *lucyper* 2. pol. 15. stol. > stbr. *люциферъ*, *луциперъ*, *люциперъ*, *люцыперъ* poč. 17. stol. stukr. *луциперъ*, *луциферъ*, *люциперъ*, *люциферъ* poč. 17. stol. Z lat. *lūcifer*, kalk ř. φωσφορος.

stč. *nešpor, mešpor* 1365–1385, stslk. *nešpor, nešpory* 1546 > hluž. *nešpor*, dluž. *nišpor*, stp. *nieszpór, mieszpór, mięszpór* 15. stol. > stbr. *нешпоръ* 1501, stukr. *нешпоръ* 1597–1599. Z lat. *vespera*.

stč. *ofěra* 1. pol. 14. stol., stslk. *ofera* 1609 > stp. *ofiera, ofiara* 1. pol. 15. stol. > stbr. *офера, офира, офяра, охвера* k. 15. stol., stukr. *офъра, офера* 1653. Ze sthn. *ofar* < lat. *offero*.

stč. *opat* 1258–1278, stslk. *opát* 1641 > stp. *opat* 1398 > stbr. *онатъ* k. 15. stol., stukr. *онатъ* 1597–1599 > strus. *онатъ* 1697. Ze stbav. *appāt*, sthn. *abbāt* < lat. *abba, abbās*, ř. *ἄββας* < aram. *abbā*.

stč. *páteř* 2. pol. 14. stol., stslk. *páter* 1675 > stp. *pacierz* 1393 > stbr. *пацерь, патерь* 1566. Z lat. *pater noster*.

stč. *probošt, probost* 1. pol. 14. stol., stslk. *probost* > hluž. *probošt*, stp. *proboszcz* 1401 > stbr. *пробоуць, пробоишчь, пробоуць* 1475, *пробориць, пребориць* 1474, stukr. *пробоуць* 1415, strus. *пробоуць* 1268. Ze sthn. *probost, probist* < lat. *prōpositus, praepositus*.

stč. *žák* 14. stol., stslk. *žiak* 1585 > stp. *žak* 1400 > stbr. *жакъ* 15. stol., stukr. *жакъ* 15. stol., strus. *жакъ* 16. stol. ~ 15. stol. Z lat. *diāconus* < ř. *διάκονος*.

stč. *žehnati* 14. stol., stslk. *žehnať* 1526 > hluž. *žohnować*, dluž. *žognować*, stp. *żegnać (się)* k. 14. stol. > stbr. *жегнати, жегнати* 15. stol., stukr. *жегнати, жегнати* 1605–1606. Ze střhn. *sēgenen* < sthn. *segannōn* < střlat. *signāre*.

Skupina E. Slova českého původu. Určitý počet náboženských termínů pochází z češtiny a etymologicky sahá až k praslovanštině. Některá z nich patří k sémantickým bohemismům (stč. *čistec, kněz, pán, řád*). Způsob podání slov viz výše.

stč. *bosák* k. 14. stol., stslk. *bosák* 1789 > hluž. *bosak*, stp. *bosak* 1532 > stbr. *босакъ* 1753, stukr. *босакъ* 1633. Z psł. *bosakъ* < adj. *boszъ*.

stč. *čistec, očistec* ‘místo posmrtného očištění duší, předpekli’ 1376, stslk. *očistec, očiste* 1670 > hluž. *čisc*, dluž. *cysć*, stp. *czyściec* > stbr. *чистецъ, чыстецъ* k. 15. stol., stukr. *чистецъ* k. 16. stol. Z psł. **čistъ(ja)*, sémantický kalk z lat. *purgatorium*.

stč. *kazatedlničě, kazatelnicě* k. 14. stol., stslk. *kazatel'nica* 1685 > stp. *kazal'nica* 16. stol., *kazatelnica* 1588 > stbr. *казалница* 2. pol. 17. stol., stukr.

казалница, казалница 1587. Ze stč. *kázati, kazatel, kazate(d)lný* pomocí suf. *-ice* < psł. *kazati (se)*.

stč. *kněz* ‘osoba pověřená vykonáváním náboženských obřadů’ 14. stol., stslk. *kňaz* 1443 > stp. *ksiądz* 1398 > stbr. *кєндзъ, кєиондзъ, кєєєнь, кєєєндзъ* 1552, stukr. *кєєєнь* 1451 > strus. *кєєєндзъ, кєєєнь* 1638, *кєєєндза* 1632, *кєєєжъ* 1624, *кєєєжа* 1644. Z psł. **kъnъzъ* < germ. **kunja-*.

stč. *náboženství* 60. léta 14. stol., stslk. *náboženstvo* 14. stol. > hluž. *nabożnistwo, nabóžstwo*, dluž. *nabożeństwo*, stp. *nabożenstwo* 1424 > stbr. *набоженство, набоженъство* 1443, stukr. *набоженство* 17. stol., strus. *набоженство* 16. stol. (r. 987), *набожство* 1667. Z psł. *nabożъnъ(jъ)* pomocí suf. *-stvie*.

stč. *pán* ‘Bůh, Ježíš’ 2. pol. 14. stol., stslk. *pán* 1655 > stp. *pan* 1. pol. 15. stol. > stbr. *панъ* 15. stol., stukr. *панъ* 1656. Z psł. **županъ* nebo psł. dial., protoč. **gъpanъ*.

stč. *pokrytec* 1. pol. 14. stol., stslk. *pokrytec, pokryca* 1666 > dluž. *pokrytc* Jak., stp. *pokryciec* 15. stol., stp. *pokryta* ok. 1420. Ze stč. *pokryti*, lat. *hypokrita*.

stč. *pokuta* pol. 14. stol., stslk. *pokuta* > stp. *pokuta* pol. 14. stol. > stbr. *покута* 15. stol., stukr. *покута*. Z psł. **pokota*.

stč. *předpekli* 60. léta 14. stol., stslk. *predpekli, predpeklo* 1749 > stp. *przedpiekle, przedpieklo* 15. stol. > stbr. *передопеклье* 15. stol. Z psł. **pekъlo* pomocí pref. *před-*, kalk lat. *profutium*.

stč. *rozhrěšiti*, stslk. *rozhre(i)šit'* 1612 > stp. *rozgrzeszyć, rozdrzeszyć, rozrzeszyć* 15. stol. > stbr. *розгрешити, розгрешитъ, розгрешити* poč. 17. stol., *розгрешенье, розгрешение, роздрешение* 1595, stukr. *розгръшити* 1656, *розгръшене, розгръшенье* 1598, strus. *разгръшити (роз-)* 1650, *разгръшиться (роз-)* 1451. Z psł. **roz(d)rěšiti*, jež bylo spojeno se stč. *hřiech, hřěšiti*, srov. stsl. **раздрѣшити**.

stč. *řád* ‘mnišský řád, vyznamenání’, stslk. *řád* 1697 > hluž. *rjad*. Z psł. **rędъ*, kalk lat. *ordō*, něm. *Orden*.

stč. *tvůřitel, stvořitel*, stslk. *tvoritel, stvoritel'* 14. stol. > hluž. *stworiciel*, dluž. *stworiciel*, stp. *tworzyciel* ok. 1470, *stworzyciel* 14. stol. > stbr. *створитель, створытель* 1489, stukr. *створитель* 1653. Z psł. **tvoriti* pomocí suf. *-tel*, pref. *s-*.

stč. *svatokrádce*, *svatokrádec* stč. *svatokrádstvie*, *svatokradenie*, *svatokrádežstvie*, *svatokrádežstvo*, *svatokrádstvo*, *svatokrádež*, stslk. *svätokrádež* 1641 > stp. *świętokradca*, *świętokradża*, *świętokraca* 1446, *świętokradziecstwo*, *świętokradzstwo* 15. stol. > stbr. *святokraдца*, *святokraдца*, *святokraдцтво* 1598, *святokraдство*, *святokraдство*, *святokraдство*, *святokraдцтво*, *святokraдцтво*, *святokraдцтво* 1598, stukr. *святokraдца* 1621, *святokraдство* 1659, strus. *святokraдець* 16. stol., *святokraдство* 18. stol., *святokraдение* 16. stol., *святokraдежство* 17. stol. Složenina stč. *svatý* a *krásti* a slovotvorné formanty.

stč. *svatokupec*, *svatokupečstvo*, *svatokupčenie*, *svatokupečstvie*, stslk. *sväkupec* 1723–1724, *sväkupectvo* 1691 > hluž. *swjatokupc*, stp. *świętokupiec* 15. stol., *świętokupstwo* 15. stol. > stbr. *святokuпца* 1597, *святokuпець* poč. 17. stol., *святokuпство*, *святokuпство* 1597, stukr. *святokuпець*, *святokuпца* 1621, strus. *святokuпство* 17. stol. Složenina stč. *svatý* a *kúpiti* a slovotvorné formanty.

stč. *Velikonoc*, *Velkonoc* 14. stol., stslk. *Velkonoc* 1611 > stp. *Wielkonoc*, *Wielikonoc* 1500 > stbr. *Велканоць* k. 16. stol., stukr. *Велканоць* 1587. Složenina stč. *velký*, *veliký* a *noc* (kalk ř. *μεγάλη ήμέρα*).

stč. *všemohúci*, stslk. *všemohúci* 1480 > stp. *wszemogący* pol. 14. stol., *wszemogący*, *szwemogący* 15. stol. > stbr. *вшехмогзюць*, *вшемогзюць*, *вшехмогзюць* 1536, stukr. *вшехмогзюць* 1582. Složenina stč. *vše-* a *mohúci* (< *moci*), kalk lat. *omnipotens*.

Analýza získaných výsledků

Celkem bylo prozkoumáno 82 potenciálních bohemismů, z nichž skupina A zahrnuje 19 slov, skupina B 13, skupina C 10, skupina D 24, skupina E 16. Počet termínů uvedených v tomto článku není konečný, každou ze skupin lze doplnit o nová slova.

Skupiny A, B tvoří výrazy, jež nemohou být uznány za bohemismy, neboť patří k náboženským termínům praslovanského nebo obecně slovanského původu. V některých případech se však může projevit fonetický (stp. *boh*, *czert*, *hrzech*, *nyebyesa* (*nebessa*), dluž. *hrěch*) nebo gramatický (stp. *niebia* G. sing., *niebiu* L. sing.) vliv češtiny. Lze předpokládat i české sémantické působení, ale důkazy se opírají

o myšlenku, že křesťanství bylo přeneseno do jiných západoslovanských národů výhradně českým prostřednictvím.

Skupiny C, D, E zahrnují slova, která považujeme za bohemismy. Celkem jde o 50 termínů, z nichž bylo přežato do polštiny 49 (C – 10, D – 24, E – 15), horní lužičtiny 13 (C – 1, D – 6, E – 6), dolní lužičtiny 13 (C – 3, D – 6, E – 4), polabštiny 0 (C – 0, D – 0, E – 0), běloruštiny 36 (D – 22, E – 14), ukrajinštiny 31 (D – 18, E – 13) a ruštiny 15 (D – 10, E – 5). Pokud jde o slovenštinu, 50 českým výrazům odpovídá 47 slovenských (v historických slovnících nebyly doloženy výrazy shodné se stč. *bohorodice*, *krleš*, *zvolen(n)ik*).

Získané výsledky lze interpretovat takto: čeština zasáhla nejvíce polštinu a dále polským prostřednictvím běloruštinu a ukrajinštinu. Mírně působila na lužičtinu horní a dolní (6 bohemismů z celkových 13 bylo doloženo pouze v *Novém Zákoně* přeloženém M. Jakubicou za pomoci českých textů) a ruštinu (lze připustit nejen polské prostřednictví, ale také běloruské nebo ukrajinské). Žádné bohemismy nebyly objeveny v polabštině: shodná slova česká a polabská se najdou pouze ve skupinách A (7 výrazů) a B (2 výrazy).

Závěr

Christianizace slovanských národů byla dlouhým a složitým procesem, který se v jazycích projevil odlišně. Česko bylo jedním z center šíření křesťanství a české náboženské památky zejména české překlady Bible sloužily jako vzor pro ostatní slovanské písemnictví. Vliv češtiny na náboženskou terminologii západoslovanských a východoslovanských jazyků měl různou intenzitu a uskutečňoval se různými způsoby. Nejvíce shod lze pozorovat mezi češtinou a slovenštinou, což se vysvětluje jejich společným dědictvím z raně křesťanského období a následnou úzkou interakcí. Další slovanské jazyky přejímaly bohemismy v různé míře. Polská náboženská terminologie byla výrazně obohacena bohemismy, z nichž některé pak nepřímo pronikly do běloruštiny a ukrajinštiny; vlastně byly přežaty spolu s četnými polonismy. Malý počet bohemismů byl doložen v horní

a dolní lužičtině a v ruštině. Náboženská terminologie lužických jazyků byla pod silným německým vlivem, mnoho termínů bylo přejato přímo z němčiny; bohemismů bylo málo a často byly nestálé (např. doloženy pouze v překladu M. Jakubici). S největší pravděpodobností pronikly některé české výpůjčky do ruštiny dvojím prostřednictvím: polským a běloruským/ukrajinským. Konečně, pokud jde o polabštinu, nemáme důvod mluvit o jakýchkoliv bohemismech přejatých do tohoto jazyka.

Zkratky

aram.	aramejština	stbr.	staroběloruština
dial.	dialektní	stč.	staročestina
dluž.	dolní lužičtina	stfr.	starofrancouzština
germ.	germanština	sthn.	stará horní němčina
gót.	gótština	stp.	staropolština
hluž.	horní lužičtina	strus.	staroruština
Jak.	M. Jakubica <i>Nový zákon</i> (1548)	střhn.	střední horní němčina
lat.	latina	střlat.	střední latina
psl.	praslovanština	stslk.	staroslovenština
protoč.	protočeština	stsl.	staroslověnština
rom.	románské jazyky	stukr.	staroukrajínština
ř.	řečtina	plb.	polabština
stbav.	starobavorština	vhn.	východní horní němčina
stbr.	staroběloruština		

Literatura

- Aleksiyevich H. V., 2023, *Uskhodnye- i zakhodnyeslavjanskaye mownaye wazyemadzyeyannye w XIV–XVII stst.* Minsk: Byelaruskaya navuka.
- Andel V. P., 1988, *Iz istorii cheshskikh leksicheskikh zaimstvovaniy v vostochno-slavjanskikh yazykakh.* In A. D. Dulichenko, V. M. Mokiyeenko, S. V. Smirnov, A. Ye. Suprun, N. I. Tolstoy, & M. A. Shelyakin (eds.), *Slavjanskiye literaturnyye yazyki i istoriografiya slavyanovedeniya (Uchenyye zapiski Tartuskogo universiteta).* Tartu: Tartuskiy gosudarstvennyy universitet, s. 80–89.
- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim: słownik.* Warszawa: Wyd. Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Bělič J., Kamiš A., Kučera K., 1979, *Malý staročeský slovník.* Praha: Státní ped. nakl.
- Bernolák A. *Slowár Slowenski Česko-Lat'insko-Ňemecko-Uherski.* Slovníkový portál Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV [Electronic resource]. Mode of access: <https://www.juls.savba.sk/ediela/berolak>.
- Bláha O., 2013, *Jazykové stopy předcyrilometodějských křesťanských misii v Panonii a na Moravě.* In P. Ambros, S. Jemelková (eds.), *Mezi Východem a Západem. Svatí Cyril a Metoděj v kultuře českých zemí.* Olomouc: Muzeum umění Olomouc, s. 34–36.
- Boček V., Janyšková I., Vykypěl B., Karlíková H., 2021, *Staroslověnské dědictví ve staré češtině.* Praha: NLN.
- Elektronický slovník staré češtiny.* Vokabulář webový [Electronic resource]: Verze 0.4.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český. Mode of access: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Elektronický slovník jazyka staroslověnského.* Gorazd: Digitální portál staroslověnštiny [Electronic resource]. Mode of access: <http://gorazd.org/gulliver>.
- Etimologicheskij slovar' slavyanskikh yazykov: praslavyanskiy leksicheskiy fond.* O. N. Trubacheva (red.). Moskva: Nauka, 1974–2023. 42 vyp.
- Gebauer J., 1970, *Slovník staročeský.* 2. vyd. nezm. Praha: Academia. 2 d.
- Havránek B., 1936, *Vývoj spisovného jazyka českého.* In O. Hujer (ed.), *Československá vlastivěda, řada II: Spisovný jazyk český a slovenský.* Praha: Sfinx, B. Janda, s. 3–144.
- Havránek B., 1998, *Expanse spisovné češtiny od 14. do 16. století.* In *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Č. 1: Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, 3. vyd., Praha: Evropský literární klub, s. 103–116.
- Habijanec S., 2017, *Identifying Bohemisms in Slovak.* In J. Janyšková, H. Karlíková, V. Boček (eds.), *Etymological Research into Czech.* Praha: NLN, s. 143–150.
- Historický slovník slovenského jazyka.* Slovníkový portál Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV [Electronic resource]. Mode of access: <https://www.juls.savba.sk/hssj.html>.
- Histarychny slownik byelaruskay movy, 1982–2017.* Redkal.: A. I. Zhurawski (hal. red.), A. M. Bulyka (hal. red.) [i insh.]. Minsk: Navuka i tekhnika, 37 vyp.
- Frinta A., 1918, *Náboženské názvosloví československé.* Praha: Comenia.
- Frinta A., 1954, *Bohemizmy a paleoslovenizmy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam.* Praha: nákladem Karlovy university.
- Frinta A., 1959, *Zur Frage der Bohemismen und Paläoslovenismen in der lausitz-sorbischen christlichen Terminologie.* „Die Welt der Slawen“, Bd. 4, S. 181–196.

- Kačala J., Krajčovič R., 2006, *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská.
- Karpluk M., 1988, *O najwcześniejszym polskim słownictwie chrześcijańskim*. In M. Karpluk, J. Sambor (eds.), *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 89–102.
- Karpluk M., 1999, *O staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (inspiracje czeskie)*. In B. Kreja (ed.), *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 29–33.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Kurz J., 1955, *Zpráva na: A. Frinta. Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam*. Praha 1954. Acta Universitatis Carolinae 5, Philologica, 44 s., „Slavia” 24, s. 524–526.
- Mareš F. V., 1962, *České prvky v polabské slovní zásobě*. „Slavia” 31, č. 4, s. 513–523.
- Mareš F. W., 1965, *Elementy czeskie w słownictwie polabskim*. In *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze = Acta scientiarum litterarumque. Schedae grammaticae*. Kraków: nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 297–299.
- Muka E., 2008, *Słownik dolnosrbskeje rěcy a jeje narěcow*. Vol. 1–3. Bautzen: LND.
- Muka E., 1898, 1899, *Słownik z Jakubicoweho Noweho Zakonja. Po wupiskach prof. A. Leskiena a zarjadowanju M. Hórniku znowa přehladal a wudal dr. Ernst Muka*. „Časopis Maćicy serbskeje” 51 (1), s. 88–108; 52 (1), s. 3–42.
- Lehr-Spławiński T., Polański K., 1962–1994, *Słownik etymologiczny języka Dzewian polabskich*, t. 1–6. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Energeia.
- Olesch R., 1976, *Die christliche Terminologie im Dravänpolabischen (Nach Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts)*. „Zeitschrift für slavische Philologie”, Bd. 39 (1), S. 10–31.
- Olesch R., 1983, *Kyrillo-Methodianische Spuren im Dravänischen*. „Српско-българистика = Palaeobulgarica”, бр. 8 (1), с. 3–10.
- Petrš J., 1955, *Recenzja na: A. Frinta. Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam*. Praha 1954. Acta Universitatis Carolinae 5, Philologica. Sumptibus Universitatis Carolinae typis „Práce”, 43 s. „Poradnik Językowy”, nr 8, s. 311–315.
- Schuster-Šewc H., 1978–1996, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der oberund niedersorbischen Sprache*. Bautzen: Domowina-Verlag, s. 1–24.

- Schuster-Šewc H., 1957, *Rezension: A. Frinta. Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam*. Acta Universitatis Carolinae 5, Philologica, Praha 1954. 44 s. „Zeitschrift für slavische Philologie”, vol. 2, s. 263–270.
- Schuster-Šewc H., 1989, *Der kirchliche Wortschatz des Sorbischen und sein Ursprung. Ein Beitrag zur europäischen Sprach- und Kulturgeschichte*. „Die Welt der Slaven”, Jg. 24, a 2/1, S. 297–322.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*. Kom. red.: St. Bąk [i in.], t. 1–36. Wrocław: Ossolineum; Wydawnictwo PAN, 1956–2012.
- Słownik prasłowiański*. Kom. red.: F. Sławski [i in.], tom 1–8. Wrocław–Warszawa: Ossolineum; Wydawnictwo PAN, 1974–2001.
- Słownik staropolski*. Kom. red.: S. Urbańczyk [i in.], t. 1–11. Wrocław: Ossolineum; Warszawa: Wydawnictwo PAN, 1953–2002.
- Staročeský slovník*, 1968–2008. Za vedení B. Havránka [aj.], seš. 1–26. Praha: Academia.
- Stone G. C., 1979, *Das Problem der tschechischen Entlehnungen in der sorbischen christlichen Terminologie*. „Zeitschrift für slavische Philologie”, Bd. 24, № 1, s. 132–136.
- Teichmann D., 2001, *Obcojęzyczne wpływy – zwłaszcza czeskie – na język Mikołaja Jakubicy*. In T. Jaworski, W. Pyżewicz (eds.), *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*. Zielona Góra: Wydawnictwo Szkoły Nauk Humanistycznych i Społecznych UZ, s. 75–88.
- Vážný V., 1936, *Spisovný jazyk slovenský*. In O. Hujer (ed.) *Československá vlastivěda, řada II: Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, B. Janda, s. 145–215.
- Vincenz A. de, 1988, *Zum Wortschatz der westlichen Slavenmission*. In R. Olesch, H. Rothe (eds.), *Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1988*. Köln–Wien: Böhlau, s. 273–295.
- Zeman H., 1967, *Słownik górnołużycko-polski*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

O frazeologických germanismech v slovanských jazycích z hlediska etymologického

Keywords: phraseology, idiomatics, etymology, German sources of Slavic idioms, Czech, Croatian, Slovenian, Ukrainian, Russian, Belarusian

Klíčová slova: frazeologie, idiomatika, etymologie, německé kořeny slovanských idiomů, čeština, chorvatština, slovinština, ukrajinština, ruština, běloruština

Abstrakt

The article is devoted to the analysis of phraseological Germanisms from the etymological point of view in all three groups of Slavic languages, in particular, to the comparison of the figurative core of the idioms *jemandem einen Korb geben*, *der blaue Montag* in German, and then in Czech, Croatian, Slovenian, Ukrainian, Russian and Belarusian. The essence of the study is to analyse the semantics of German idioms based on explanatory and etymological lexicographic sources and further unravel the thread of phraseological receptions in Slavic languages, which are confirmed by verified linguistic facts and the corpus of modern written language. This study continues our research, which we published in the journal *Bohemistika* (2021/1), and supplements it with new material.

Príspevek sa zameruje na analýzu frazeologických germanismů z hlediska etymologického ve všech třech skupinách slovanských jazyků, zejména srovnání obrazného jádra frazémů *jemandem einen Korb geben*, *der blaue Montag* v němčině i následně v češtině, chorvatštině, slovinštině, ukrajinštině, ruštině, běloruštině. Podstatou studie je analýza sémantiky německých idiomů na základě výkladových a etymologických slovníků a dále určení frazeologických výpůjček ve slovanských jazycích, které jsou potvrzeny ověřenými jazykovými fakty a korpusem současného spisovného jazyka. Tato studie pokračuje náš výzkum publikovaný v časopise *Bohemistika* (2021/1) a přináší nový materiál.

1. Úvod

V *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* se dočteme, že „Germanismy se ve svých pracích zabývala velká řada slavistů od vzniku vědecké slavistiky na konci 18. stol. až do současnosti” (NESČ). Je to celkem spravedlivé tvrzení ve vztahu k slovní zásobě. Situace s frazeologií je poněkud odlišná. V literatuře věnované problematice frazeologie národních jazyků, slovanských i západoevropských, autoři často upozorňují, že historické a etymologické studie zaujímají velmi skromné místo. Probíhá zkoumání etymologie jednotlivých frazémů a idiomů, ale sestavení etymologických slovníků frazeologie je pro lingvisty bohužel obrazně řečeno hudba daleké budoucnosti. Důvody tohoto stavu jsou různé, ale jedním z nich se zdá být to, že frazeologie, zejména její idiomatický fond, je zvláštní jazykový útvar. To je archeologie jazykové kultury, lingvistické muzeum jmen, reálií a obrazů. Etymologická analýza je mnohostranná a namáhavá práce, která vyžaduje interdisciplinární znalosti (lingvistické, kulturologické, historické), zvládnutí souborů analytických postupů a schopnost sladit jejich výsledky. Z hlediska moderní funkční lingvistiky se mnoho obrazných idiomů zachovalo dodnes v podobě sémanticky zastřených jazykových výrazů a klišé. Rekonstrukce jejich sémantického a motivačního základu je pro lingvisty velmi atraktivní. V zájmu objektivity podotýkáme, že v této oblasti již došlo k pozitivnímu vývoji. Prvním významným výsledkem v oblasti historicko-etymologického výkladu slovanské frazeologie na pozadí různých jazyků byl slovník ruské frazeologie (BMS 2005), avšak materiál vztahující se k nejstaršímu období tradiční lidové kultury byl zahrnut jen částečně. V poslední době se objevily další práce z této oblasti (Lepeshau 2004, Danylenko 2017, Stěpanova 2022).

Problematika germánsko-slovanské frazeologické interakce opakovaně přitahuje pozornost badatelů (např. Mokijenko 2002, Walter 2012 aj.). Náš článek je věnován prohloubení etymologie několika frazeologických germanismů, které byly slovanskými jazyky v různé míře asimilovány.

2. Německý frazém *ein Korb geben* a jeho slovanské reflexe

Za jeden z nejstarších a neaktivnějších germanismů v moderní slovanské frazeologii lze považovat výraz *ein Korb geben* se sémantikou 'odmítnout někomu něco dát, udělat atd.', srov. češ. *dát někomu košem, dostat košem od někoho*, slov. *dat' koš niekomu, dostat' košom*, pol. *dać kosza komuś*, chrv. *dati košaricu/ košaru komu*, slovin. *dāti kómu košárico*, srb. *damu komu kopny*. Tento německý idiom se navíc rozšířil nejen do slovanských jazyků. V Mokijenko uvádí příklady z nepřibuzných jazyků, v nichž je koš také zastoupen: estonština *Korwi saama*, maďarština *kosarat ad valakinek* (Mokijenko 2002, s. 250).

Pokud jde o německý jazyk, v odborné literatuře existuje pouze jedna verze o původu frazému *jemandem einen Korb geben*, a to ze 16. století (Kluge 1989, s. 404), která se pak důsledně opakuje v cizojazyčných pramenech (Servátka 1975, s. 58; ČVN 1972, s. 357; Užčenko, Avksentjev 1990, s. 132 aj.). V nejznámějším německém slovníku, který založili bratři Grimmové koncem 30. let 19. století, je uveden výklad: „*Einem einen Korb geben* 'einen liebes- oder heiratsantrag zurückweisen'” (DWG): 'odmítnout někoho, odmítnout nabídku lásky nebo manželství'. Odkazuje také na středověký zvyk, kdy dívka spouštěla svému nápadníkovi z okna košík na provaze, aby se dostal do jejího pokoje. Pokud však chtěla chlapce odmítnout, spustila košík s tenkým nebo volným dnem, kterým by nevyhnutelně propadl. Odtud je sémantika neúspěchu: *propadnout skrz koš*, doslova: 'propadnout košem'. Slovník bratří Grimmů uvádí příklady z lidové slovesnosti, beletrie a umění, které si pohrávají s významem fráze *einen Korb geben*. Je zde zmíněna skutečnost Vergiliových neúspěšných námluv s dcerou císaře Augusta: *Firgilius seiner kunst vergasz, da er in ainen korb sas (sich setzte) – Virgilius zapomněl na své umění, protože se posadil do koše*.

V 17.–18. st. se tento zvyk poněkud změnil: dívka prostě poslala košík bez dna domů ženichovi na znamení zdvořilého odmítnutí žádosti o ruku. Pokud však nevěsta dávala chlapcům košíků příliš

mnoho, riskovala, že zůstane sama, tedy neprovdána (jinak řečeno *zůstane na ocet*), srov. čes. *zůstat na koši* (Zaorálek 2000, s. 147), pol. *na koszu zostać* (Adalberg 1889–1894, s. 229). Pro moderního člověka je těžko pochopitelné, proč by mladá žena prováděla takovéto úkony s košem, ale ve středověku se takto odehrávala četná tajná setkání. Tento příběh má spoustu grafických obrázků. Například H. Küpper (Küpper 1983, s. 1587) uvádí miniaturu Christana von Hamleho z Manesijského rukopisu (1. polovina 14. století, Heidelberg, Univerzitní knihovna), která odkazuje na podobné tajné setkání milenců. Protože koš byl spojován s milostným vztahem mezi mužem a ženou, stal se v němčině symbolem nejen odmítnutí sňatku, ale v hovorové řeči získal i významy 'odmítnutí sexuální nabídky' a 'bordel' (Borneman 1984, s. 113). Sémantika dalšího německého hovorového výrazu *Hahn im Korb*, 'jediný muž mezi mnoha ženami' (doslova 'kohout v košíku'), také souvisí s milostným příběhem. Ve Vestfálsku se až do konce 19. století dával kohout do košíku pod postel ženicha a nevěsty, protože kohout byl vždy považován za symbol plodnosti. Lidé věřili, že kohout odháněl zlé duchy, které chtěly nevěstě vzít schopnost родit děti (Borneman 1984, s. 85).

Ze starého úsloví *durch den Korb fallen* 'propadnout košem' se v němčině vyvinulo sloveso *durchfallen* (doslova 'propadnout něčím/přes něco'), které se začalo používat ve studentské mluvě pro označení neúspěchů u zkoušek (Kluge 1989, s. 161). Slovesa běžná v moderních slovanských jazycích (např. čes. *propadnout*, ukr. *провалитися*, běl. *праваліцца*, rus. *провалиться* ve významu 'utrpět neúspěch') jsou ozvěnou sémantiky středověkého selhání vyjádřeného v německých idiomech *einen Korb geben*, *durch den Korb fallen*. Ze studentské mluvy se sloveso rozšířilo do dalších oblastí společenského života, srov. čes. *definitivně propadl při zkoušce, divadelní hra propadla, tenista propadl při turnaji, propadl při volbě prezidenta*, ukr. *провалився на екзаміні, провалився на виборах, провалився на змаганнях* apod. Podobně se v moderních západních a jihoslovanských jazycích rozšířil své kontexty použití původní německý idiom *einen Korb geben* a získal význam odepírání čehokoli komuko-

li, srov. čes. *Doufejme, že mi Štěstěna nedá košem; Mám pro vás také návrh a jsem přesvědčenější, že mi nedáte košem, protože je výhodnější pro obě strany* (ČNK), *Je to dilema, které bude muset vedení ODS vyřešit: využít Václava Klause, nebo mu dát košem* (LN), slovin. *Pa ni šlo vse kot maslu. Najprej ni imel sreče pri Janku Vebru, potem se je opeknel pri Andreju Horvatu, zadnji, ki mu je dal košarico, pa je bil Janez Hribar* (ZRC SAZU).

Ve východoslovanských literárních jazycích, zejména v ukrajinštině a běloruštině, se symbolem odmítnutí nápadníkovi snažícímu se navázat důvěrný, milostný styk stal jiný předmět: dýně, srov. ukr. *дату, піднести гарбуза, дістати гарбуза* (FSUM, s. 248), běl. *атрыліваць гарбуз, даваць гарбуз* (Lepeshau 2008, s. 95, 342). V ruštině jsou v některých regionech známé pouze nářeční formy *получить гарбуз* (Mokijenko 2002, s. 251). Těžko říci, jaký motivační základ měla obrazná transformace ve východoslovanských jazycích. Výsledek přenesení názvu koše na zeleninovou plodinu dýni je ve východoslovanských jazycích shodný pouze ve společném rysu – kulatém tvaru, ale erotický motivační základ sémantiky frazému zůstal zachován: v ukrajinské lidové kultuře měla dýně (její semena) symboliku plodnosti. Zajímavé však je, že v ukrajinštině existuje ještě jeden výraz se sémantikou „košíkového odmítnutí“: *дату/ давату відкоша*. Tento výraz má několik významů:

1. „Nesouhlasit se sňatkem nebo s někým chodit; odmítnout dvořit se někomu, odeprít někomu námluvy.
2. Někomu něco vůbec odeprít.
3. Důrazně někomu odporovat, bojovat s někým v reakci na jeho jednání, odporovat někomu v něčem” (FSUM, s. 203).

Každý z těchto významů souvisí se slovem ukr. *киш*, které má také dva různé významy: *киш* ‘koš’ a *киш* ‘kozácký tábor, letní obydlí kočovníků; tábor, tábořiště, *zast. kouš*’ (SUM). Etymologický slovník ukrajinského jazyka vykládá původ frazému *дату відкоша* jako „výraz vzniklý zřejmě mezi záporožskými kozáky, kteří stáli v koši” (ESUM, d. 1, s. 393), tedy v kozáckém táboře. Protože je však tento frazém v ukrajinském jazyce polysémnní, může taková etymologie

podle našeho názoru vyhovovat pouze jednomu z jeho významů, a to třetímu:

Důrazně se proti někomu postavit, bojovat s někým v reakci na jeho jednání, odporovat někomu v něčem (FSUM, s. 203).

Pokud jde o „košíkovou“ podobu odmítnutí při dohazování, ta se do ukrajinštiny zřejmě dostala z němčiny přes západoslovanské jazyky, o čemž svědčí nejen český frazém *dát někomu košem*, slovenský *dát niekomu košem*, ale také polský plný ekvivalent *dostać odkocza* ‘odmówić wyjscia za mąż za kogo’ (Skorupka 1967, d. 1, s. 557).

V souvislosti s frázemem *дату відкоша* je zajímavý problém původu v ukrajinštině slovesa *окошитися*, které má dva homonymní tvary: *окошитися*₁: „1. Negativně působit na někoho, ovlivňovat někoho. 2. Skončit, zastavit se” a *окошитися*₂: „*hovor.* zastavit se, stát se táborem, utábořit se” (SUM). Význam slova *окошитися*₁ zřejmě vychází z významu *киш* ‘koš’ a záporného „košového“ odmítnutí během dohazování (frázem *дату відкоша*) a *окошитися*₂ znamená ‘utábořit se’, odvozeno od *киш* ‘kozácký tábor’. V souladu s tím by měla být etymologie těchto dvou slov rozlišována v samostatných slovníkových heslech, což bohužel nebylo zohledněno (ESUM, d. 4, s. 172).

3. Německý frazém *der blaue Montag* a jeho slovanské reflexe

Dalším německým frázemem, který obohatil slovanské jazyky, je *der blaue Montag*. Jak je známo, v současné češtině je *modré pondělí/modrý pondělek* kalkem z němčiny, *mit modrý pondělek* znamená ‘nepracovat v pondělí, zahálet a nejít do práce, obvykle v důsledku únavné, divoké zábavy v neděli’ (SČFI/VS1, s. 673). Etymologie tohoto výrazu se v jazykovědné slavistice zkoumá již více než 150 let. Byly navrženy různé verze. Podle etymologického slovníku ukrajinského jazyka „německý výraz souvisí s tím, že dříve se vlna při barvení na modro dávala v neděli do roztoku, pak celé pondělí měla viset ve vzduchu a schnout, takže dělníci zůstávali nečinní” (ESUM, d. 1, s. 203). Historická a etymologická rekonstrukce idiomu *modré pon-*

dělí s odpovídajícími paralelami v ukrajinském jazyku *понеділку-вам* byla předmětem naší studie publikované v časopise *Bohemistika* (Danylenko 2021, s. 67–80). Doplňme naši hypotézu o údaje z jihoslovanských jazyků.

V chorvatštině původní germánský idiom má tvar *ponedjeljak plavi*. V básni chorvatského spisovatele Matije Antoina Relkoviće *Satyr, aneb divoch (Satir iliti Divji čovik, 1762)* čteme:

A kad dojde **ponediljak plavi**,/ On se opet u mahani davi./ Ja sirota ne smijem iz kuće./ Jerbo nejmam čestite obuće.

Autor připojuje komentář k pojmu *ponediljak plavi*, který v podstatě odráží všechny etapy jeho sémantického vývoje:

Modré pondělí je výpůjčka z německého Blauer Montag. [...] V jižních německých zemích se modré pondělí slavilo různými zábavami. [...] Pak přišel půst a oltáře v katolických kostelech se pokrývaly modrou látkou. [...] Zejména pro dělníky je považováno za svátek. (Reljković 1774, s. 130).

Slovinské *plavi ponedeljek* ‘pondělí, kdy zaměstnanec bezdůvodně chybí v práci’ (Keber 2011, s. 727) rovněž vykazuje známky germánského původu: přídatné jméno *plav* ‘modrý’, jako i v chorvatštině, je převzato z německého *blau*. Zajímavý obrazný ekvivalent k německému *der blaue Montag* uvedl M. Pleteršnik ve svém slovinsko-německém slovníku: *zaspani ponedeljek* (Pleteršnik 1894, s. 145). Slovinský jazykovědec J. Keber se v komentáři k etymologii frazeologismu *plavi ponedeljek* odvolává na zvyk jednoho volného dne, který měli ve středověku učni různých cechů. Díky středověkému ‘modrému pondělí’ vznikl na národní půdě novodobý synonymní výraz, jehož základem je obraz líného kocoura: *mřčkast ponedeljek/ mřčkov ponedeljek* (doslova ‘kočičí pondělí’) s významem ‘pondělí, kdy se někdo cítí špatně, má špatnou náladu, obvykle po nadměrné konzumaci alkoholu’, také expresivní frazémy se stejným významem *biti [ves] ponedeljkov, biti ponedeljkarski*, slangové slovo *ponedeljkovati*. Autor navíc podotýká, že na základě frazému *plavi ponedeljek* vznikly nové výrazy *narediti plavega, usekati plavega* ve významu ‘být jeden

den bezdůvodně nepřítomen v práci’, přičemž se může jednat o kterýkoli den v týdnu (Keber 2011, s. 727).

Je na místě poznamenat, že nový *Akademický slovník současné češtiny* definuje pojem *modré pondělí* ve dvou významech:

1. „pondělí před Popeleční středou, syn. *masopustní pondělí*.”
2. pondělí po Květné neděli, druhý den předvelikonočního, pašijového týdne” (ASSČ).

Pokud jde o pojem *masopustní pondělí*, slovník nabízí výklad „pondělí před Popeleční středou”. Stejný slovník vysvětluje církevní termín *Popeleční středa* jako „středa, sedmý týden před Velikonoci, začátek postního období (46 dní před Velikonoční nedělí). Podle popelece, křížku z posvěceného popela, kterým se v tento den znamenali věřící na čele”. Uvedené v *Akademickém slovníku současné češtiny* definice *modré pondělí, masopustní pondělí, pondělí po Květné neděli* jsou ze své podstaty kontroverzní. Jak je známo, „pondělí po Květné neděli, druhý den předvelikonočního, pašijového týdne” je posledním pondělím velikonočního půstu. Z toho vyplývá sémantická zvláštnost, že *modré pondělí*, což je také *masopustní pondělí*, pondělí před Popeleční středou a naopak pondělí po Květné neděli jsou původně dva různé chronologické termíny, mezi nimiž leží velikonoční půst, „46 dní před Velikonoční nedělí”, a proto podle našeho názoru tyto obecné představy nemohou odpovídat společnému pojmu *modré pondělí*.

V kontextu výše uvedeného srovnáme popis masopustu a po něm následujícího půstu z rukopisné sbírky staročeských pranostik (1676 r.) Jana Korbelia (Spilka 1964, s. 314):

Masopustní chvíli se přiblížila,	A v smutné roucho se obleč.
Mnoha by ráda nevěstou byla.	Trap své tělo kyselým a jez zelí,
Potom po takovém veselí	Kaši, kroupy, nám Písmo velí.
Půst nám zelí jísti velí.	Hled’ potom se zpovídati.
<i>Hned v středu stroj se na Popelec</i>	A z hříchu svých počet dáti.

Naše hypotéza o primárním významu původu frazeologismů čes. *modrý pondělek (masopustní pondělí), mít modrý pondělek, modřit*

pondělek, chrv. *plavi ponedjeljak*, slovin. *plávi poneděljek* souvisí s veselými karnevalovými, masopustními tradicemi středověku a teprve sekundární sémantikou bylo ‘v pondělí nepracovat, zahálet a nejit do práce’ (SČFI/VS1, s. 673). Sémantika se zřejmě vyvíjela podle řetězce: masopustní, slavnostní a veselý → nepracovní a opi-lecký pro učně všech řemesel → běžný volný den.

Závěrem konstatujeme, že studium etymologie frazeologizmů slovanských jazyků je pro lingvisty velmi perspektivním úkolem. Vytvoření etymologických slovníků frazeologie národních jazyků přispěje k zobecnění frazeologického obrazu slovanského světa.

Zkratky

běl.	běloruština
čes.	čeština
chrv.	chorvatština
něm.	němčina
pol.	polština
slov.	slovenština
slovin.	slovinština
srb.	srbština
ruš.	ruština
ukr.	ukrajínština

Zkratky pramenů

ASSČ	<i>Akademický slovník současné češtiny</i> . Online : https://www.slovníkcestiny.cz [přístup 8.04.2024].
BMS	Birih A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. <i>Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologičeskij slovar: ok. 6000 frazeologizmov</i> . 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: Astrel, 2005 [Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. <i>Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов</i> . 3-е изд., испр. и доп. Москва: Астрель, 2005.].
ČNK	<i>Korpus SYN, verze 8 z 12. 12. 2019</i> . Online: http://www.korpus.cz [přístup 8.04.2024].
ČVN	<i>Čeština všední i nevšední : čtvrtý výběr jazykových koutků Čs. rozhlasu z dialektologie, frazeologie a onomastiky</i> , red. J. Kuchař, S. Utěšený. 1. vyd. Praha : Academia, 1972.

DWG	<i>Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm</i> . Online: http://surl.li/sfoog [přístup 03.04.2024].
ESUM	<i>Etymologičnyj slovník ukrainskoj movy</i> . T. 1., T. 4. Kyiv: Naukova dumka 1982, 2003 [<i>Етимологічний словник української мови</i> . Т. 1., Т. 4. Київ: Наукова думка, 1982, 2003].
FSUM	<i>Frazeologičnyj slovník ukrainskoj movy</i> , uklad. V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk ta in. Kn. 1–2. Kyiv: Naukova dumka, 1993 [<i>Фразеологічний словник української мови</i> , уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Кн. 1–2. Київ: Наукова думка, 1993].
LN	<i>Lidové noviny</i> , 28. dubna 2013. Online: http://surl.li/sopxu [přístup 8.04.2024].
NESČ	<i>Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . Online: http://surl.li/sjwgh [přístup 8.04.2024].
SČFI/VS1	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné, 1</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. Praha : Academia, 1994.
SUM	<i>Slovník ukrainskoj movy</i> . Online: http://surl.li/sfuvx [přístup 8.04.2024] [<i>Словник української мови</i>].
ZRC SAZU	<i>Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša</i> . Online: http://surl.li/sjiup [přístup 8.04.2024].

Literatura / References

- Adalberg S., 1889–1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Druk Emila Skiwińskiego.
- Borneman E., 1984, *Sex im Volksmund : die sexuelle Umgangssprache des deutschen Volkes : Wörterbuch und Thesaurus*. Herrsching : Pawlak.
- Danylenko L., 2017, *Kulturní paměť slova*. Kyjev: Vydavateľský dům Dmytra Burago.
- Danylenko L.I., 2021, *Cheshskiy frazeologizm modré pondělí ‘siniy ponedelnik’ na inoyazychnom fone: ot arhaiki do neologii*. „Bohemistyka”, nr 1, s. 61–80 [Даниленко Л.И., 2021. Чешский фразеологизм modří pondělí ‘синий понедельник’ на иноязычном фоне: от архаики до неологии. „Bohemistyka”, nr 1, s. 61–80].
- Keber J., 2011, *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC [Даниленко Л.И., 2021].
- Kluge F., 1989, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Lepeshau I. Ya., 2004, *Etymalogičny slounik frazealogizmau*. Minsk: Belaruskaya ĩntsyklopedyija [Лепешаў І. Я. *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2004].

- Lepeshau I. Ya., 2008, *Slovník frazeologismů belaruské jazyky*. T. 1. Minsk: Belaruskaya entsyklapedyiya [Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы. Т. 1. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2008].
- Mokijenko V., 2002, *Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie*. In *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Hsg. von Dietrich Hartmann und Jan Wirrer (= *Phraseologie und Parömiologie*. Hrg. von W. Eismann, Peter Grzybek, W. Mieder. Bd. 9). Hohengehren: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, s. 231–254.
- Pleteršnik M., 1894, *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani: Knezoškofijstvo.
- Reljković M. A. *Satir iliti Divji čovik*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli, 1762.
- Servátka M., 1975. *O niektorých slovenských a poľských frazeologických jednotkách z porovnávacieho hľadiska*. „Slovenská reč“ 4, s. 151–159.
- Skorupka St., 1967, *Slovník frazeologický jazyka polského*. T.1. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Spilka J., 1964, *Rukopisná sbírka staročeských pranostik*. „Český lid“ 51, s. 296–316.
- Stěpanova L., 2022. *Etymologický slovník české frazeologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Uzhchenko V.D., Avksentiev L.H., 1990. *Ukrainska frazeologija*. Kharkiv: Osnova [Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990].
- Walter H., 2012, *Starý nemetský fon sovremennoy ruskoy frazeologii*. „Vestnik KemGU“ 4 (52), T. 3, s. 94–98 [Вальтер Х., 2012, *Старый немецкий фон современной русской фразеологии*. Вестник КемГУ 4 (52), Т. 3, с. 94–98.].
- Zaorálek J., 2000, *Lidová rčení*. 4. vyd. Praha: Academia.

Praha srdce Evropy v té malé české kotlině – lokalizace v české frazeologii

Keywords: phraseology, idiom, landscape, name of a city/town, connotation, cognitive linguistics

Klíčová slova: frazeologie, krajina, pojmenování města, konotace, kognitivní lingvistika

Abstract

In this contribution, I focus on what connotations the naming of places implies for Czech speakers. The material comes from a phraseological fund of Czech. Idioms very often reflect the life story of a person and a nation, therefore the geographical location and typical features of Czech landscape and Czech settlements find application in it. As a Central European country, the Czech Republic is specific in that it is the part of an imaginary geopolitical border that divides Europe into a „developed and civilized“ West and a „primitive and barbaric“ East. Many names of settlements as well as landscape elements carry connotations of emotions and even pathos. In the present, although a pathetically patriotic approach is mostly receding into the background, some elements connected with Czech landscape and settlements remain in the linguistic picture of world.

V příspěvku se zaměřujeme na to, jaké konotace pro nositele českého jazyka s sebou nesou některá pojmenování míst, a to především na základě frazeologického fondu češtiny. Oblast frazémů reflektuje velice často životní příběh člověka a národa, proto v ní nacházejí uplatnění i zeměpisná poloha a typické rysy české krajiny a českých sídel. Česká republika jako země střední Evropy je specifická tím, že je součástí pomyslné hranice geopolitické, která rozděluje Evropu na „vyspělou a civilizovanou“ (Západ) a „primitivní až barbarskou“ (Východ). Volnost a pomyslnost této hranice je dána i tím, že je volně posunována podle toho, z které oblasti ČR mluví pochází. Mnoho pojmenování sídel, ale i krajinných prvků s sebou nese konotaci emocí až patosu. V současnosti sice patetický vlastenecký přístup ustupuje povětšinou do pozadí, nicméně některé elementy v jazykovém obrazu světa zůstávají.

Z kognitivnělingvistického a kulturnělingvistického hlediska jazyk funguje jako určitá konzerva uchovávající jevy skutečnosti, které byly jazykovým společenstvím pojmenovány a jevíly se pro společenství podstatné. Tyto skutečnosti jsou ve své důležitosti různě hierarchizované, některé z nich společenství vnímá jako prestižní, některé jako banální, některé představují přímou hodnotu, nebo naopak antihodnotu. Jazyk tak podává důležité svědectví o hodnotovém systému a o percepci světa členů jazykového společenství (srov. Ivanov 2001)¹. Skutečnosti, zobecněné v podobě konceptů, z nichž se vytvářejí celé systémy, mají různé jazykové ztvárnění, fixují se všemožnými sémantickými strukturami a odrážejí se v jazykovém obrazu světa.

Jazykový obraz světa (dále JOS) je podle definice I. Vaňkové „interpretace světa fixovaná v jazyce, resp. specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů vzniklých (a vznikajících) na jeho základě“ (Vaňková 2017). Tato interpretace je nevědecká (vědecký obraz světa má odlišné zákonitosti), je založená na různých podobách vnímání sebe sama v prostoru a čase, vlastního těla a jeho fungování, na antropocentrismu a somatismu (o somatických frazémeh viz J. Pacovská in Vaňková a kol. 2005, ale také např. práce Vaňková, Weidl 2012), na hledání analogií a na dalších procesech, které představují podporu a pomoc pro poznávání a pochopení světa a umožňují jeho jazykové uchopování, ale také pro sebeidentifikaci s kulturou.

Jeden z aspektů jazyka, který se v JOS projevuje, jsou tzv. kognitivní opozice. Na odlišném hodnotovém systému určitých společenství a skupin je založena opozice svůj – cizí.² Kognitivní opozice vycházejí z kategorií založených na různých způsobech metaforizace.

¹ V originálním znění: *Язык как средство передачи культурного опыта может дать ценные сведения о ценностной системе и об особенностях восприятия мира членов языковой общности.* (Ivanov 2001).

² Nemusí jít pouze o vztahy jazykové na úrovni celého jazykového společenství, opozice svůj (vlastní) – cizí se může projevovat i v malých sociálních skupinách, které nesdílejí stejné cíle, postoje a hodnoty, srov. např. fanoušky sportovních klubů či lidi důvěřující dezinformačním mediálním textům apod.

V jejich základu mohou stát orientační metafory, které organizují celý systém pojmů vůči sobě navzájem (Lakoff, Johnson 2002, s. 26). Jsou často založeny na prostorové orientaci (nahore – dole, vlevo – vpravo, vpředu – vzadu), ale strukturující roli mají právě i opozice svůj – cizí³ a další. Všechny souvisí s antropocentrismem jazyka a s vnímáním některých směrů či struktur jako pozitivních a jiných jako negativních.

JOS je možné do značné míry charakterizovat rovněž projevy jazykového patriotismu.⁴ Konceptů, které se na formě jazykového patriotismu podílejí, je celá řada, představují je nepochybně státní symboly, samotný koncept VLAST, významné historické mezníky a v neposlední řadě i lokalizace. Pojmenování kulturně a historicky významných míst, podílejících se na spoluutváření JOS daného společenství⁵ a na kulturní paměti jazykového společenství, se promítají do různých jazykových struktur. Samotné místo spoluutváří systémy konotací dalších konceptů, ale zároveň je také nositelem konotací sebe jako konceptu.

Centrem našeho zájmu je frazeologie (klasická i novější), která obsahuje lokalizační komponent, a to především propriální, i když nelze se vyhnout ani komponentu apelativnímu, protože někdy mohou

³ Strukturace svůj – cizí je v jazycích podle A. Pajdzińské jedna z nejdůležitějších (Pajdzińska 2007, s. 27), ba jeví se jako univerzální. Antropocentrický charakter této opozice je založen na vnímání vlastního těla jako toho „svého“, co dobře známe, zatímco to, co je mimo tělo, nám tak blízké není.

⁴ Jazykovým patriotismem chápeme jevy, které představují pro jazykové společenství emočně exponované skutečnosti související s jeho existencí/životem a silný emocionální aspekt se projevuje i v jejich JOS.

⁵ V souladu s koncepcí JOS je možné pochopit vnímání národa, jazykového společenství založeného na vztahu ke stabilnímu státnímu útvaru. I když jde o přístup chápání národa překonaný, je nepochybné, že u všech velkých národů se objevují texty, jejichž místa vytvářejí určité aspekty JOS, a to na základě paralelismu různých struktur. Vznikl-li Řím na sedmi pahorcích, naskýtá se tu prostor pro to, aby různá další města vkládala do svých etiologických pověstí sedm pahorků jako místo vzniku – namátkou s pomocí internetu: Athény, Ammán, Brusel, Edinburgh, Istanbul, Jeruzalém, Kampala, Kyšiněv, Lisabon, Moskva, Vilnius a v jedné z pověstí i Praha.

spolu velice výrazně koexistovat. M. Čechová všechny takové frazémy řadí do skupiny tzv. prostorových frazémů, tj. frazémů, v nichž jsou užity komponenty označující prostorové vztahy jak se skutečným vyjádřením prostoru, tak i neprostorově (Čechová 2007).

L. Stěpanova uvádí, že většina frazeologických komponentů jsou apelativa, ale existuje řada frazémů, která jsou tvořena komponenty propriálními, jež se podílejí na vyjádření národního a kulturního specifika (srov. Stěpanova 2004, s. 21). Propriální komponent může představovat pojmenování místa skutečného, ale také fiktivního, které může rovněž sehrát pro emoční vnímání důležitou úlohu.⁶ V současné češtině není pojmenování fiktivních míst frekventované, zůstávají dlouhodobě zachovány jednotky jako *Kocourkov*, pocházející z krásné literatury a konotující hloupost, nesmyslnost, absurditu, nebo *Tramtárie* označující místo vzdálené, těžko dosažitelné.

Všechny tři typy mohou odrážet zkušenost společnosti, která je emočně vypjatá, a formovat postoje, ovšem mohou představovat i neutralizující se jednotky, jakmile pomine prožitek, vnímání a historický mýtus se jmeny spojený. V současném českém jazyce existuje řada frazémových variant⁷ *dopadnout jak sedláci u Chlumce / jako Kec u Jankova / jako Benedek u Hradce / jako Rus u Slavkova / jak husiti u Lipan*. Jde o frazémy, které historicky vycházejí z významných událostí – bitev a porážek v nich (poražená strana nebo metonymicky její představitelé jsou ve frazémech explicitně zmíněni), místo tu slouží jako lokalizace bitvy a frazémy nejsou z dnešního hlediska vnímány příliš emotivně. Pokud si ovšem uvědomíme desítky dalších bitev, které byly na našem území svedeny a nekončily vítězstvím, ale vzpomínka na ně se nestala součástí frazeologického fondu češtiny, dá se u uvedených uvažovat výraznější emocionální významová složka v minulosti, tedy pod různými společensko-historickými či ideolo-

⁶ Stejně jako antroponyma, jak uvádí Брэйво (Brejvo 2001), hrají i toponyma důležitou roli při pochopení národně-kulturních specifik určitého národa, resp. jazykového společenství či jazykové/etnické skupiny.

⁷ K variantnosti následujících viz také článek M. Čechové (2007). Pouze první z nich zachycuje SČFI (Čermák 2009a, s. 318).

gickými vlivy byly tyto bitvy a s nimi spojená místa vnímány mnohem emotivněji než dnes. D. Hradilová chápe emocionalitu jako „prožívání objektivní skutečnosti, do něhož jsou projektovány subjektivní představy, zkušenosti a očekávání, tedy určitá hodnocení, na jejichž bázi jsou budovány postoje. (Hradilová 2015, s. 22). To se pak může projevat ve struktuře významu lexému jako složka emotivní, resp. afektivní podle G. Leeche, která se nabaluje na konceptuální a konotační složky (Leech 1974, s. 15).

Lokalizace událostí, ale i jinak exponovaná místa⁸ se kromě frazeologie odrážejí i v textech kultury lidové⁹ a pololidové, zejména v písních, ohlasové poezii, ale i lidových hrách¹⁰ či anekdotách. Důležité jsou i umělé texty zlidovělé, patřící alespoň po určité období ke kulturně rozšířeným jednotkám, jako jsou například texty písní Karla Hašlera či kabaretiérů, pozdějších písničkářů, trampů apod.¹¹ Kulturně exponovaná místa se tak začínají vyznačovat jistým stupněm folklórnosti, tj. začleňují se do konotačních struktur a vytvářejí určité symboly narativů, které jsou za nimi skryty a které se šíří – mnohdy v podobě historických mýtů a miskonceptů – v dané kultuře. Na rozdíl

⁸ V jednom z dílů televizního pořadu *Folkloristika* se tvrdí, že většina našich písní se nevztahuje ke konkrétní krajině, ale často se v ní vyskytují hory, srov. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1102732990-folklorika/319291310040007/>. Pravda je to jen částečně, protože přes obecné pojmenování jde většinou o krajinné profily, k nimž se vymezuje zkušenost autora či kolektivu na území, kde píseň vznikla, navíc se krajina může lokalizovat sídly, cestami či jinými útvary, jimiž člověk měnil ráz krajiny, srov. např. *Cestička k Maj/yrovice* (důl na Kladensku); *Na břehu Blanice stojí Malenice*; *Už se ten Tálinský rybník nahání*; *Na Vsetíně, tam je lúka*; *Ha ty svatýj Vařinečku* (poutní místo u Domažlic). Vedle toho mohou být hory pojmenovány i přímo (*Beskyde, Beskyde*; *Nechod, Janičku, přes Javorinu*; *Pod kopcem Hostýnem*; *Ej, nad Pálavú vyšla hvězdičky*).

⁹ Frazeologii chápeme jako oblast jazykových jednotek, která je folklóru velmi blízká.

¹⁰ Lidové hry tematizovaly různé události, které pro své diváky zpřítomňovaly podobně, jako tak činily mýty. Dosahovaly tak vedle nepochybné fascinace tragickými osudy emočního prožitku tématu, místa, události apod.

¹¹ Na hradě Okoří rozhodně nebyl každý, ale každý zná písničku *Na hradě Okoří*, čímž má památku nějak představenou, má od ní určitá očekávání, pokud ji navštíví.

od vědeckých poznatků jsou stabilnější ve své funkci, často podporují jisté historické (sebe)vědomí, kořeny, míru hrdosti na národ a minulost apod. Jsou ale také silně evaluativní (jistým způsobem vystupují jako hotové jednotky, které v sobě nesou předinterpretovanost, jak se má místo vnímat) a zároveň kontradiktorní – s místem se mohou pojít protikladné emoce a konotace.¹² Svoji roli hraje rovněž to, zda pojmenovávající má vztah k místu interní, či externí, což úzce souvisí s kognitivní opozicí svůj – cizí.

Již bylo naznačeno, že místo může být v textech pojmenováno apelativně i propriálně. Silnější a ostřejší konotace nese proprium, apelativum je rozostřenější, souvisí více s kulturním vnímáním a kulturní zkušeností s konceptem.¹³ Propriální jednotky, které na sebe váží výrazný systém konotací důležitých pro chápání dané kultury, můžeme chápat jako určitý typ lingvokulturémy, jak ukazuje například Pekarovičová (Pekarovičová 2014), tj. jako součást jazykového obrazu světa zahrnující všechny formy vnímání, myšlení, hodnocení, konání a chování, které většina příslušníků určité kultury považuje za normální, samozřejmé a typické. V jazyce se často projevují jako tzv. bezekvivalentní lexikum, které na sebe váže bohatou síť konotací a aso-

¹² S odkazem na pořad zmiňovaný v poznámce 8 lze připomenout právě HORY, jež jsou na jedné straně obdivovány, jsou romantizovány (srov. píseň *Až na vrcholky hor*), estetizovány, na straně druhé vyvolávají respekt, konotují těžké žití v minulosti, drsné počasí a jeho rychlou proměnu, jsou kruté, drsné, smrtící a usmrcující (srov. např. hory v některých dílech K. Klostermanna, v odborné literatuře viz např. Hořejší 2022, či Hořejší, Faktorová 2023). Jiným případem místa s protikladnými konotacemi může být obraz *Prahy* v Mrštíkovi románu *Santa Lucia*, kde její vnímání a prožívání protagonistou závisí na jeho momentální situaci.

¹³ Výrazně kulturně stereotypní je například vnímání MOŘE, které je pro Čechy poměrně specifické. Jako příslušníci vnitrozemského státu vnímají Češi moře většinou prizmatem letní dovolené v přímořských letoviscích a tato zúžená zkušenost ovlivňuje jeho ztvárnění. Češi touží po moři a vzpomínají na ně (motiv mnoha literárních i publicistických textů), v dnešní době u něj většina stráví ročně několik dní minimálně během letní dovolené, uvědomují si jeho šíři, ale většinou nemají všeobecnou přímou zkušenost s mořem jako běsnícím živlem, jenž potápí lodě, splachuje sídla a je hrobem námořníků, rybářů a dalších lidí, proto se tato konotace v kultuře příliš neprojevuje.

ciací, již mají nositelé kultury fixovanou ve svém jazykovém obrazu světa (viz i poznámka 11), což je pro propriální jednotky charakteristické.

Opozice MALÝ – VELKÝ

Oba pojmy na sebe mohou vázat pozitivní i negativní emoce, resp. konotace, jsou tedy nevyhraněné, srov. např. pozitivní: *co je malé, to je hezké; čeští velikáni*; také název soutěže *největší Čech*, proti tomu negativní konotace má např. *být velká huba, strach má velké oči* apod.

Jako vysoce konotačně variabilní se jeví v konceptech MALOMĚSTA a VELKOMĚSTA, v nichž se pozitiva a negativa stereotypně prolínají. Maloměsto je statické, méně rozvinuté, jednodušší ve fungování i myšlení, více tradicionalistické, vedle toho ale také srdečnější, kompaktnější, lidé se v něm více znají, což je prostor pro hlubší přátelské vztahy, ale také pro pomluvy a ostřejší sledování se mezi sebou. Velkoměsto je dynamičtější, komplikovanější, stresovější, poskytuje více možností, žije se v něm rychleji, je progresivnější, ale je v něm také větší kriminalita, anonymita velkoměsta poskytuje větší prostor pro sociopatologické jevy apod.

Povětšinou pozitivní konotace má využití deminutiv. V případě deminutiva označujícího místa většinou vyjadřuje silný pozitivní citový vztah, při němž se aktivují konotace blízkosti, příjemnosti, útulnosti, domáckosti apod., srov. např. *chaloupka pod horama* (i na pozadí hor – k nim viz poznámky 8 a 12), *ta naše malá zemička, ta malá česká kotlina* – intenzifikace pomocí demonstrativa a posesiva je velice častá a signalizuje též opozici vlastní – cizí.

Opozice DLOUHÝ – KRÁTKÝ

Opozice, která je silně propojena s opozicí malý – velký, je opozice založená na délce, respektive vzdálenosti krajních pólů, signalizujících mj. hranice území, tj. vyjadřují sémantiku celistvosti území, ale i význam sounáležitosti, příslušnosti. Krajní body metonymicky suplují Česko, resp. bývalé Československo. Frazeologické jednotky, které se užívaly již v době spojeného Československa, jsou např. *Od*

Šumavy k Tatrám, od Aše po Užhorod, od Aše po Humenné, od Aše po Jasinu, frazeologický fond po rozpadu Československa vytváří jednotky jako *od Aše po Bílé Karpaty*, *od Aše po Ostravu* nebo *Od Aše po Jablunkov*.¹⁴ Uvedená struktura se objevuje i v básni *Od Aše po Kocourkov*, kde se mísí reálné místo s fiktivním, navíc konotujícím hloupost, čímž konstrukce nabývá nového významu i nových konotací.

S negativní konotací je využití frazém *dlouhý jak Lovosice*, druhá část vyjadřuje vysokou míru, měřítko odrážející nejen prostorový význam, ale i časový (těž *dlouhý jak pondělí / pracovní týden*). Časový sém s kombinací s prostorovým se ve významu adjektiva *krátký* objevuje často, např. *krátký běh*, *běh na krátkou trať* (na pozadí frazému *běh na dlouhou trať*), ale i výrazy nefrazeologické typu *krátká jízdá*, *krátká cesta* (oba mohou vyjádřit oba významy).

Opozice SVŮJ/VLASTNÍ – CIZÍ

Na tuto opozici a její vyjádření pomocí referenčního demonstrativa a posesiva *náš* už bylo poukázáno výše. V širším chápání tuto opozici vymezují i frazémy, které se vyjadřují k otázkám hranic „civilizovaného“ světa, založených na geopolitickém a sociálním vnímání světa. Hranice představuje místo, kam sahá rozvinutá, prosperující, bohatá, bezpečná a kulturní společnost, za touto hranicí *sunt leones*, tedy je již oblast necivilizovaná, nekulturní a primitivní, slovy antických Římanů *barbarská*. Jde o jistým způsobem univerzální vnímání světa s tím, že mluvčí zde vždy patří do skupiny vnímající se jako svět před hranicí. V češtině se většinou využívá konstrukce *svět/Evropa/civilizace* (apod.) *končí + za + instrumentál* nebo *na východ od + genitiv* (apod.). Hranice je pohyblivá, setkali jsme se s doplněním *Praha*, *Benešov*, *Jihlava*, *Brno*, *Břeclav*, *Morava*, s obecným *hranice se Slovenskem*. Jak ale víme, pokračovat můžeme i dál, protože analogické výrazy mají Slovinci: *Bratislava*, *Piešťany*, *Nitra*, *Poprad*, *Prešov*, *Košice*, a nepochybně půjde možnost vymezení pohyblivé hranice i dál podle Poláků, Bělorusů a Ukrajinců, protože i v ruštině jsme se setkali s vyjádřením, že svět končí za *Moskvou* nebo za *Uralem*.

¹⁴ Tento binominál byl využit i v názvu televizního pořadu *Prostřeno*.

Perifráze

Speciální vyjádření emočního přístupu k zemi jsou perifráze. Jde o náhrady pojmenování míst na základě metonymických procesů. Často se pro úplnost významu mohou vyskytovat vedle sebe přímé pojmenování a za pomlčkou perifráze organizované kolem jednotek *země*, *stát*, *město*, ale také *kolébka*, *rodiště*, *ráj na Zemi* apod. s přeneseným významem. Perifrází může být určitému místu přiřazeno více, vždy je exponován jiný významný charakterizační rys.

Některé z perifrází jsou ustálené či ustalující se, jako např. *Francie – země galského kohouta*, *Japonsko – země vycházejícího slunce*, *Island – země gejzírů*, *Londýn – město mlhy / město na Temži*, *Paříž – město/kolébka Francouzské revoluce / město nad Seinou*, *Vídeň – město valčíků*, *Florence – kolébka renesance*, *Amerika – kolébka demokracie*. Zajímavá je polysémie perifráze typu *Bratislava/Vídeň/Budapešť – město na Dunaji*, kde se situovanost podle polohy na řece může stát profilující znakem různých měst užitých v první části konstrukce. Perifráze mohou být založeny na literárních textech, srov. *země, kde zítra již znamená včera* pro označení Sovětského svazu podle díla Julia Fučíka. Tato perifráze bývá parodována, již koncem osmdesátých let se objevila parodie na perifrázi ve filmu *Slunce, seno a pár facek (U nás jde přestavba tak rychle, že my už dnes se máme líp než zítra ... pozítří ... včera ... no včera si to přece říkal, precedo;* <https://www.youtube.com/watch?v=5k8J5SI6f3g>) a parodování pokračovalo po pádu socialistického zřízení: *země, kde zítra znamená pozítří / kde včera znamená zítra* apod.

Zejména v oblasti cestovního ruchu a turismu se objevují perifráze fungující jako klišé, především se zmiňovaným spojením *ráj na Zemi* či *ráj pro turisty*. Tímto rájem bývají exotické země, města, ale i hotely či turistické resorty.¹⁵

Objevují se i neustálené perifráze, např. *Kanada – Země nejlepšího hokeje a kurev* (z anekdoty); *Rusko – Země, kde je nebezpečné při-*

¹⁵ Spojení *Ráj na Zemi* se využívá i přímo v názvech hotelů.

blížovat se k oknu (podle opakované smrti významných představitelů ruské politického a společenského života pádem z okna).

Perifráze *Česka* bývají založeny na metonymických posunech příslušníci za národ/území/stát či národ za stát, mnoho tedy odkazuje k významným osobnostem, jako je *Jan Žižka*, *Jan Hus*, *František Palacký*, *Tomáš Garrigue Masaryk* apod. I tato spojení bývají parodována pro svoji nadměrnou patetičnost, viz např. komediální film *Adéla ještě nevečeřela*, kde v jedné scéně postava Květušky prohlašuje přehnaně pateticky *Jsem dcera národa Jana Žižky*.¹⁶

Spíše negativní konotace má odkaz k národu *Švejka*, starší a dnes méně známé *národ Mrvy*, současné vyjádření *země/národ práskáčů/udavačů*, ale z doby konce socialistického režimu a počátku nastupujícího kapitalismu pochází i perifráze *ČS(S)R – země veksláků*. Charakter publicistů mají perifráze vyjadřující určitý typický rys chování či typické činnosti/projevy Čechů, co je Čechům v jejich obrazu a národním charakteru přisuzováno: *Česko – země pivařů, pejskařů, chatařů, kutilů, houbařů*.

Hra s paronymií, homonymií a polysémií

V ustálených spojeních se často objevuje hra s paronymií, homonymií a polysémií, která může využívat skutečné proprium, ale i fiktivní,¹⁷ srov. rčení *být od Drážďan, ale ne od Berouna* charakterizující muže, který svádí dívky, ale nechce se ženit, *poslat do Hořic*, *zapálit*,¹⁸ *být z Kratonoh* ‚kulhat‘, *být z Fňukálova* ‚být ubrečený‘, *převést/přejet z Želejova do Veselíčka* ‚rozveselit se‘, *vzpomenout/pamatovat na Vracov* ‚vrátit se‘, *silný jako silnice v Slaboticích* ‚být slabý‘, *jet do Písku, Hlinska* ‚zemřít‘, *být z Prachatic* ‚být bohatý‘, *být*

¹⁶ Celý film na <https://www.youtube.com/watch?v=U8-c-EgB6cg>, uvedená scéna je v čase 1:17:40.

¹⁷ Některé z nich viz práci L. Stěpanovy (Stěpanova 2022).

¹⁸ L. Stěpanova upozorňuje na etymologii názvu města podle substantiva *hora* (Stěpanova 2004, s. 24 a 33–34), pro pochopení je ovšem významnější vztah paronymických kořenů slov *hora*, *hořet*, *Hořice*.

z Nebojan ‚být odvážný‘, *být z Bojan* ‚být ustrašený, zbabělý‘, *být v Blaníku* ‚tvrdě spát‘.

Výrazné zastoupení lokalizačních propriálních komponentů ve frazémeh mají komponenty implikující ‚hloupost‘, a to jednak na základě podobnosti názvu se slovy vyjadřujícími význam hlouposti, např. *být z Blbákova*, *Hloupětína/Hloubětína* (zde jde o paronymickou hru – záměnu fiktivního sídla za název pražské čtvrti), *z Prostějova* (podle adjektiva *prostý*), *z Teletína* (podle označení hlupáka jako tele), dále frazémy vyjadřující chudobu *být z Nemanic* ‚být chudý‘ (doslova: nemít, tj. nemá nic), *z Chudinkova*, *Chudobic*, *Nouzova*, *Domanic* (doslova: doma (nemít) nic), *Prosenic* (tj. prosit, žebrat), též *Prosíka*, *Prosíkova* nebo frazémy vyjadřující jistou obhroublost, křupanost s implikací venkovského původu *být z Chamova/Chamrova*, *Křupanova*, *Vidlákova*, *Zapadákova*.

Česko – země bran

Hyperbolický podtitulek směřuje k jisté tendenci zejména v publicistice, ale také v materiálech prezentace krajů, obcí a regionů odkazovat k určitým místům jako ke bráně. Brána představuje vstup do jiného prostoru, prostupnou hranici, odděluje jistým způsobem nominace to své od cizího. Lexém *brána* je využíván při pojmenování skalních útvarů, jako je *Pravčická brána* (České Švýcarsko), *Černá brána* (České Švýcarsko), *Aksamitova brána* (Český kras), *Pekařova brána* (Český ráj) apod. Pojmenování těchto skalních útvarů je metaforické, lexém *brána* má terminologický charakter, označuje geomorfologický tvar reliéfu.

Vedle toho se ovšem mnoho míst označuje jako brána přeneseně, zejména v perifrázích. Jako *brána do Čech* je označováno *Polabí* nebo *Ústecký kraj*, a to proto, že v něm leží tzv. *Porta Bohemica*, tj. údolí Labe, jímž řeka vtéká do Českého středohoří.¹⁹ I další brány představují fiktivní vstup do určitého většího či menšího regionu, například

¹⁹ K Portě Bohemice viz např. článek na Wikipedii: https://cs.wikipedia.org/wiki/Porta_Bohemica.

za bránu do Jižních Čech bývá považováno město Tábor. Některé oblasti mají bran více, např. za bránu Šumavy jsou označovány *Prachatice*, *Vimperk* nebo *Klatovy*, za bránu do Českého ráje zase města *Jičín*, *Turnov* nebo *Sobotka*, do Beskyd je to *Frydlant nad Moravicí*, čtveřice měst *Štramberk*, *Kopřivnice*, *Hukvaldy* a *Příbor* představuje *Lašskou bránu Beskyd*.

Jistou raritou jako označení vstupu do fiktivního prostoru je i *brána do pekla*, za níž je především označován *hrad Houska*, ale druhá brána do pekla leží také v regionu *Broumovské stěny – Slavenské skály*.

Praha jako komponent frazémů

Specifické postavení mezi městy má Praha. Jde o hlavní město, zároveň i o samostatný kraj, centrum administrativy, kultury, historicky sídelní město českých králů, největší město republiky, centrum politických a společenských změn apod. S tím se pojí různé průvodní aspekty, jako je větší otevřenost světu, pluralitní společnost se zastoupením vyššího množství minorit různého typu, vyšší míra multikulturalismu, známost z hlediska ciziny, ale také vysoká míra kriminality, patosociálních jevů, chaosu.

Oficiálně Prahu charakterizují tři perifráze, které se vystřídaly na erbu města. Nejstarší je *Praha hlava království (Praga caput regni)*, která se s Prahou pojí již od středověku, od roku 1927 je to *Praha matka měst* a od roku 1991 *Praha hlava republiky (Praga caput rei publicae)*.

Další perifrází, která se pojí jak s Prahou, tak s Čechami, je *Praha/Čechy (Česko) – srdce Evropy*. Pozitivní konotace je zde založena na somatickém principu, srdce je jednak centrum těla, jednak hybatel a ovlivňovatel celku, dále je srdci přisuzováno centrum emocí, zejména lásky – srov podobně i u Vaňkové a kol. (Vaňková a kol. 2005). Podobné konotace a zároveň základ v hesle z roku 1927 má zkrácené označení *Matička Praha*, konotující rodinné prostředí, mateřskou lásku, ochranu, výchovu a péči o ostatní členy rodiny apod. Matka má v životě člověka jednu z nejdůležitějších úloh.

Již dvě stě let, od počátku 19. století, se používá také *stověžatá Praha*,²⁰ ačkoliv již tehdy bylo věží víc než sto. Z Hašlerových písní pocházejí okřídlené výrazy *My Prahu nedáme, radši ji zbouráme* nebo *Čí je zlatá stověžatá Praha? – Naše!* z písně *My jsme ti Pražáci*.²¹ Je zajímavé, že ačkoliv je text jako celek velice kritický a satirický, tyto fráze vytržené z kontextu byl využívány v politickém diskurzu, především nacionalistickými skupinami, díky tomu se v povědomí starších generací drží úvodní dialogický verš a část refrénu, ale zbytek textu znám nebývá, mladší generace už text pravděpodobně neznají vůbec.

Poslední frazémy z našeho materiálu jsou spojení v *Praze je blaze*,²² často doplňované kontradiktorním *ale draze*, a *Praha je všech Čechů ráj*. První z nich patří z uvedeného materiálu rozhodně k těm frekventovaným, a to přes přítomnost řídké užívaného příslovce *blaze*, jeho oblibě napomáhá nejspíš krátkost a rým, který umožňuje snadné zapamatování, přítomnost příslovce může vyvolávat humorný efekt. Druhý příklad je okřídlené spojení z písně *Bajkajlaj* Jiřího Chocholouše.

Pražské čtvrti jako části Prahy příliš do frazeologie nevstupují kromě Bohnic, kde je ústav pro psychiatrické pacienty. *Jít / dostat se / patřit / přivést někoho do Bohnic* odpovídá významu slovesa *zbláznit se* včetně přeneseného hyperbolického významu. Komponent může být nahrazován i jiným označujícím místem, kde je psychiatrická léčebna,²³ např. *Kateřinky*, *Lnáře*, *Dobřany*, M. Čechová upozorňuje i na *Havlíčkův Brod* či *Kroměříž*, L. Stěpanova (2022) uvádí ještě *Černo-*

²⁰ Viz i *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Čermák 2009b, s. 271).

²¹ Vedle uvedených veršů se frazeologizovaly i další, např. *vltavská krev* pro označení obyvatel Prahy. Celý text viz např. <https://www.karaoketexty.cz/texty-pisni/slapeto/ci-je-praha-nase-my-jsme-ti-prazaci-183503>

²² Spojení bývá hojně využíváno i v publicistice, v devadesátých letech posloužilo spojení názvu televizního pořadu *V Praze bejvávalo blaze*, což byl komponovaný pořad založený na tematizovaných skladbách lidové a pololidové zábavy přelomu 19. a 20. století až po období meziválečné.

²³ Za připomenutí těchto typů děkuji J. Hasilovi a M. Kopřivové.

více, *Štenberk*, *Třešť* (zde ovšem podle slovesa třeštit), v našem materiálu se objevil i *Tloskov*.²⁴ U těchto frazémů je nutná znalost širšího kontextu, tedy mimojazykové informace, že v uvedených místech je nebo byla léčebna umístěna, jinak může dojít k nepochopení (Čechová 1986).

V novější frazeologii se objevuje okřídlené spojení z textu *Dobytí severního pólu* Divadla Jára Cimrmana *domů, do Podolí, do lékárny*, s rozšířeným pokračováním *doprdele, to je mi smutno*.²⁵ Mnoho čtvrtí má ovšem své konotace dané svou minulostí i některými texty, jako například *Žižkov*, *Záběhlice*,²⁶ *Smíchov*, *Košíře*, což jsou bývalé dělnické periferie, *Podskalí* jako místo, kde končila trasa vorařů ze Šumavy, *Vyšehrad* ve spojitosti s dějinami, bájnými obdobími českých dějin, ale i se *Starými pověstmi českými* (zde je frazeologizovaná jednotka *věští jak Libuše z Vyšehradu* pro vyjádření vysoké míry poučování a mluvení).

Brno jako komponent frazémů

Brno je druhé největší město ČR, resp. největší město, vezmeme-li územněsprávní dělení, v němž Praha představuje samostatný kraj.²⁷

²⁴ V tomto případě jde o zajímavý případ vnímání objektu místními, protože v Tloskově není psychiatrická léčebna, ale centrum sociálních služeb, kam jsou umístěni lidé s různým zdravotním postižením (včetně mentálního). Právě aspekt mentálního postižení je formující pro uvedený typ frazeologické jednotky. Podobně bývá užito na místě pojmenování místa neoficiální, resp. lidové proprium *Jedličkárna* (tj. Jedličkův ústav zaměřený především na klienty s tělesným postižením).

²⁵ Humorný efekt vyvolává zakončení gradace homofonním citoslovcem *doprdele* a pádem substantiva vyjadřujícího směr *do prdele*.

²⁶ Znamé mezi staršími generacemi i díky písním *Kočka ze Záběhlic*, která zazněla ve filmu *Smrt černého krále* z televizního seriálu *Hříšní lidé města pražského*, kde ji zpívala šansoniérka Věra Nerušilová, nebo *Záběhlická lípa*, což byl jeden z normalizačních hitů prvorepublikové hvězdy, zpěvačky a tanečnice Ljuby Hermanové, který napodobuje lidové písně městského folkloru.

²⁷ Toto tvrzení se objevuje většinou jako podpora moravocentrismu nebo jako projev recese.

Neoficiálně je Brno označováno jako hlavní město Moravy, byla tu až do odsunu po druhé světové válce velice silná německá komunita. Přes značný kulturní, společenský i historický význam je v jazykovém obrazu Brna značné množství konotací souvisejících s tím, že je to „to druhé“ po Praze, ale také na základě silných moravocentrických a moravonacionalistických tendencí, které se ve společnosti objevují. Z hlediska vnímání české společnosti bývá s ohledem na některé politické proudy pro Brno užíváno (stejně jako to bývalo pro Slovensko) označení *mladší bratr*, jež představuje komplex konotací souvisejících s určitou neustálou nespokojeností, pocitem méněcennosti, soupeřením, vymezováním se vůči Praze, Čechům a Čechům apod.

Tento uměle vytvářený rozpor se odráží i v perifrázi *Brno – obydlená zatáčka před Vídní*, v níž je parodován právě menší význam Brna oproti Praze, ale také Vídní, která je k Brnu rovněž blízko, ovšem i to, že co do rozlohy je Brno menší než ostatní dvě města. Z písničky Ivana Mládka pochází okřídlené spojení *Brno je zlatá loď* (s potenciálním doplněním druhého verše písně *za děvčaty z Brna chod*).

Zajímavá je srovnávací konstrukce *jak Brno* vyjadřující velmi velkou velikost nebo vysokou míru něčeho. Jeho užití a distribuce jsou poněkud nejasné, jeví se, že je snad více upřednostňováno jako míra záporných a nepříjemných skutečností, např. *průser jak Brno*, *pokuta jak Brno*, *facka jak Brno*,²⁸ *omyl jak Brno*, na internetu lze najít i ironický nápis na nálepce na auto *jsem Pražák jak Brno*. Neutrální jevy jsou konfrontovány např. ve spojeních *kytice jak Brno*, *knihovna jak Brno* (o nábytku), *sleva jak Brno*, *ples jak Brno*, *song jak Brno*, *lavíčka dlouhá jak Brno*, v nichž má obrat snad význam hodnotící, vyjádření míry kvality. O určité neustálosti úzu svědčí i diskuse nalezená na internetu, text neupravujeme:

Vytrženo z diskuze: Víte co znamená přirovnání “jak Brno”? – Anketa 9563

– no nevím, jestli je to správné, ale u nás se říkalo, velké jak Brno. je to ono? nebo to má i jiný význam?

²⁸ Celek uvádí jako ustálení spojení i Slovník české frazeologie a idiomatiky (Čermák 2009a, s. 55).

- Ano, když je něco jak Brno, tak je to velké. Používá se to hlavně na Moravě, protože Brno je největší moravské město, tak od toho.
- U nás na Severu se to taky říká:)
- jj, taky se to v kopřivnici říká. :-)
- Jo, na Vysočině se to taky říká - když je něco velký :)
- Jo, tak jsem si to myslela :-) Ale dala jsem ze nevím.
- kecy, v prazě se to říká taky
- U nás se to používá spíše ironicky: “Hmm, velký jak Brno” =)
- vim, ale protože bydlím nedaleko Prahy tak to moc nefikám:) slyšel jsem to ale přide mi to buď zastaralý a nebo ironický
- bléééééh ??????! !!!!! :O
- Taky by se dalo použít přirovnání Hnusný jak Brno :o)²⁹

Je vidět, že určitou příznakovost uživatelé češtiny v tomto frazému pociťují.

Jiná města jako komponent frazémů

Frazeologických jednotek obsahujících propriální komponent označující místo, resp. město není velké množství nebo nejsou příliš rozšířeny.³⁰ Mnohá česká města mají také své ustálené perifráze, např. *Jičín – město pohádky*³¹ / *město Valdštejna/Valdštejnovo*. Perifráze může mít lokalizační charakter: *Prachatice – město na Zlaté stezce*, *Tábor – město na Lužnici*, *Mělník – město na soutoku*.

Další frazémy s propriálním komponentem označujícím místo je např. okřídlený výraz ze hry *Záskok* Divadla Jára Cimrmana v *Českých Budějovicích by chtěl žít každý* (s doplněním *kromě mě*) nebo

²⁹ Srov. <https://ankety.stylove.com/anketa1.php?a=9563>.

³⁰ Na absenci českých oikonym v příslovích upozorňuje Zaorálek (2000), ve frazémeh obecně totéž tvrdí J. Huleja (2020, s. 53), což je – jak ukazuje i tento materiál – uspěchané tvrzení.

³¹ Název vyjadřuje odkaz na populárního spisovatele autorských pohádek Václava Čtvrťka a na stejnojmenný festival.

rčení *ukázat, zač je v Pardubicích perník* ‘dát za vyučenou’, kde je nutná i kulturní znalost, že Pardubice jsou známé výrobou perníku. Stěpanova (2022, s. 93) uvádí i variantu *ukázat, zač jsou v Chrudimi hřibata* (podle koňských trhů v Chrudimi a hřebčince v nedalekých Slatiňanech).

Závěrem

V textu jsme se snažili poukázat na některé zajímavosti spojené s toponymickými komponenty ve frazémeh a ustálených spojeníh, i když jsme se nemohli vyhnout ani sondám do apelativní sféry. Co materiál potvrzuje, je to, že frazémy se mohou podílet na emočním vnímání propria tvořícího jeho komponent, navíc v souvislosti s kulturně-historickými znalostmi, resp. v komplexu jiných pojmů, které vytvářejí narativ dodávající frazémům určité konotace. Důležité ovšem také je, že emoční stránka jednotek může být zneužívána a ideologizována. Frazémy mohou konzervovat a posilovat i některé aspekty historického mýtu.

Jazykový obraz míst pojmenovaných proprii může být stejně jako apelativní pojem kontradiktorní, mohou se k němu vázat jak negativní, tak pozitivní konotace, a to mimo jiné v souvislosti s klasickými kognitivnělingvistickými opozicemi jako velký – malý, svůj – cizí, dlouhý – krátký, svoji roli ale hrají i mimojazykové znalosti a zkušenost s pojmenováváním objektem. Častou formou ustálených spojení, ale i jejich aktualizací je perifráze, nepřímé pojmenování založené na vyzdvižení některého rysu pojmu či pojmenovávaného objektu. Důležitou úlohu při využívání propriálních jednotek hraje paronymie a vztah mezi propriem a jeho paronymickými partnery.

Literatura

Brejvo N. G., 2001, *Imia uglasnaje asabovaje u anglijskaj i belarusskaj frazealogii: nacynjalnaja-kulturnaja acabblivasci funkcyjanavanuja*. Minsk: MGLU – VIPK, s. 204–208. [Брэйво Н. Г., *Імя ўгласнае асабовае ў англійскай і беларускай фразеалогіі: нацыянальна-культурныя асаблівасці функцыянавання*. Мінск: МГЛУ – БІПК, 2001, 204–208.]

Čechová Marie, 1986, *Dynamika frazeologie*. „Naše řeč“ 69, č. 4, s. 178–186.

- Čechová Marie, 2007, *Prostorové motivy ve frazémehch*. „Naše řeč“ 90, č. 3, s. 113–122.
- Čermák František, 2009a, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Leda.
- Čermák František, 2009b, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- Hořejší Michal, Faktorová Veronika, 2023, *Karel Klostermann a zrod Šumavy*. České Budějovice: Nakladatelství Jihočeské univerzity.
- Hořejší Michal, 2022, *Politika lesa: Debata o Národním parku Šumava v letech 1991–2010*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Hradilová Darina, 2015, *Funkční aspekty lexikální expresivity v současné češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Huleja Jan, 2020, *Teorie rámců a český jazykový obraz Ostravy*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta.
- Ivanov K. I., 2001, *Etonimy v lingvometalnom komplekse bolgar*. Minsk: MGLU – BIPK, s. 155–158. [Иванов К. И., *Этнонимы в лингвометальном комплексе болгар. Язык и культура*. Минск: МГЛУ – БИПК, 2001, с. 155–158.]
- Lakoff George, Johnson Mark, 2002, *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Leech Geoffrey, 1974, *Semantics*. Penguin Books.
- Pajdzínska Anna, 2007, *Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice »vlastní« – »cizí«*. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta, s. 27–44.
- Pekarovíčová Jana, 2014, *Lingvokulturémy jako súčasť interkultúrnej komunikácie. Obraz človeka v jazyku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, s. 88–101.
- Stěpanová Ludmila, 2004, *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Stěpanová Ludmila, 2022, *Etymologický slovník české frazeologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Vaňková Irena a kol., 2005, *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková Irena, Weidl Jan, 2012, *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: UK FF, Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková Irena, 2017, *Jazykový obraz světa*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_OBRAZ_SVĚTA [přístup: 12. 11. 2023].
- Vaňková Irena, 2007, *Nádoba plná řeči*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum.
- Zaorálek Jaroslav, 2000, *Lidová rčení*. Praha: Academia.

Svatava ŠKODOVÁ
Univerzita Karlova

DOI: 10.14746/bo.2024.3.6

Tělesné metafory v české lokalizaci prostoru: analýza lokačních orientátorů čerpaných z domény lidského těla¹

Keywords: Cognitive linguistics, Czech language, Intrinsic space system, Localisation, Metonymy, Spatial relations

Klíčová slova: kognitivní lingvistika, čeština, intrinzní prostorový systém, lokalizace, metonymie, prostorové vztahy

Abstract

We often use expressions expressing space in the language automatically without thinking about their foundations and correlations. A suitable framework for their investigation is provided by cognitive linguistics through metaphorical models derived from the experience of the human body moving in space. The presented text, theoretically embedded in Levinson's subdomains of spatial language, focuses on the intrinsic frameworks of expressing space in Czech. To express the location of objects in space, the Czech language mainly uses a relative system based on the observer's perspective. It rarely uses an absolute system oriented according to the cardinal directions. This study analyzes the intrinsic system of spatial localizers in Czech, focusing only on localizers originating from the source domain.

Výrazy vyjadřující prostor v jazyce často používáme automaticky, aniž bychom přemýšleli o jejich základech a souvztažnostech. Vhodný rámec pro jejich zkoumání poskytuje kognitivní lingvistika prostřednictvím metaforických modelů odvozených ze zkušenosti lidského těla pohybujícího se v prostoru. Předkládaný text, zasazený teoreticky do Levinsonových subdomén prostorového jazyka, se zaměřuje na intrinzní rámce vyjadřování prostoru v češtině. Pro vyjadřování umístění objektů v prostoru využívá čeština převážně relativní systém vycházející z perspektivy pozorovatele, zřídka využívá absolutní systém orientovaný podle světových stran. Tato

¹ Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast Linguistika, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

studie analyzuje intrinzní systém prostorových lokalizátorů v češtině, analýza se zaměřuje pouze na lokalizátory pocházející ze zdrojové domény lidského, ale částečně i zvířecího těla, odhalujíc metonymie, kde části těla slouží jako ukazatele prostorových vztahů.

1. Úvod

Jazykové vyjadřování prostorových souvztažností je samozřejmostí, kterou dennodenně užíváme, aniž bychom se zamýšleli nad jeho principy. Často teprve při konfrontaci s dalším jazykem zjišťujeme, že prostorové orientátory, které jsme považovali za absolutní, ztrácejí v jiném jazyce svou platnost, a my jsme nuceni přemýšlet o prostoru a lokalizaci předmětů pomocí jiných konceptů a rámců.

Studium prostoru má v lingvistice dlouhou tradici. V návaznosti na pojetí prostoru v gestaltové psychologii si lingvisté (srov. např. Press 1979, Levinson 1996, Cassirer 1996, Volker 1998, Caron 1998, Talmy 2000, Cablitz 2002, Lakoff 2006 aj.) začali všimnout, jakým způsobem jsou jazykově kódovány prostorové vztahy. Jednu z teorií interpretace prostorových vztahů v různých jazycích nabízí *kognitivní lingvistika*, která interpretuje jazykové formy a významy na základě metaforických modelů postavených na lidské zkušenosti s fyzickým světem, který je našim zkušenostním prostorem.

2. Teoretická východiska

Cílem tohoto příspěvku není mapování všech existujících jazykových teorií prostoru, které se vzájemně doplňují a upřesňují. Rámcově vycházím z pojetí *referenčních rámců* navazujících na Levinsonovo rozdělení základní subdomény prostorového jazyka (Levinson 1996, s. 17): zastřešujícími subdoménami prostorového jazyka jsou *p o h y b² a l o k a c e*. Doménu lokace pak dále Levinson rozděluje na ne-angulární (topologickou) a angulární (referenčních rámců), mezi nimiž vyděluje rámce *a b s o l u t n í, r e l a t i v n í a i n t r i n s n í*.

² V tomto textu se pohybové subdoméně věnovat nebudu. Podrobně srov. např. Saicová Římalová 2010 a Škodová 2024 (v tisku).

A b s o l u t n í s y s t é m vyčleňuje Levinson jako případ prostorové reference vztažené k Zemi, tj. chápe Zemi jako speciální typ objektu, jehož lokační/koordinační body jsou neměnné a vůči němuž jsou ostatní předměty lokalizovány absolutním způsobem (srov. Majid, Bowerman, Kita, Haun, Levinson 2004, s. 108). Těmito koordinačními body jsou *sever, jih, východ a západ*. Tato lokalizace se zaměřuje spíše na směr než na umístění. Pokorný (2012, s. 80–82) uvádí příklady absolutních prostorových systémů v různých jazycích, kdy jsou paralelně s lokalizacemi světových stran používány absolutní lokátory odlišných geografických prostředí, kterými mohou být např. *moře (táhnout šachovou figurkou směrem k moři*, tj. kupředu, v jazyce taba), *vnitrozemí* (směr dovnitř nějakého prostoru v jazyce tobelo), *hora* (v himalájských jazycích) apod. V češtině se tento systém používá pouze pro lokalizaci geografických objektů. *Šluknov leží na severu* (tj. v severní oblasti Čech) a při kontaktním používání map, např. *jeďte na sever* jako instrukce v navigační aplikaci.

V r e l a t i v n í m s y s t é m u je jako úhel pohledu na lokalizaci využita perspektiva pozorovatele, který lokalizuje předměty v prostoru s ohledem na své umístění vzhledem k nim a prostoru. Lokalizuje tedy předměty *vlevo* či *vpravo*, *tady* či *tam* apod. Tento systém je ternární, neboť pro lokalizaci potřebuje alespoň tři objekty,³ objekt pozorovatele, lokalizovaný objekt a objekt, vůči němuž se lokalizuje. Z tohoto důvodu je také možná alternace vyjádření lokace, která se mění s polohou pozorovatele. Jestliže *obchod je napravo od kostela*, tak při změně pozice pozorovatele je tentýž obchod *nalevo od kostela*. Věta *kniha je tady* vyjadřuje spíše lokaci pozorovatele, který se nachází v blízkosti knihy, protože při vyjádření skutečnosti větou *kniha je tam* nemuselo nutně dojít ke změně lokace knihy, jednoznačně se však změnilo umístění pozorovatele/mluvčího vůči knize. Tento systém je pro vyjadřování prostoru v češtině základní.

³ Terminologicky se v různých studiích používají různé termíny, které rozlišují mezi typy objektů, např. objekt, figura, pozadí. V pro potřeby tohoto textu však není toto terminologické rozlišení zásadně důležité.

Intrinsní systém⁴ je binární systém, který vyjadřuje vztahy mezi objekty v prostoru vzájemně, resp. bez systému vnějších koordinačních souřadnic, včetně pozorovatele/mluvčího. Pro vyjádření prostorových vztahů jsou využity objekty se strukturálně různými částmi. Lokalizovaný objekt je pak lokalizován vzhledem k některé části lokalizujícího objektu, který slouží jako jeho pozadí. Právě určité vlastnosti lokalizujícího předmětu jsou označovány jako *intrinsní rysy*.⁵ Sem patří např. lokalizace typu *nahoře, dole, na zadní straně, na přední straně*, ale také *hřbetní část* objektu, *břišní část* objektu. Např. ve větě *strom stojí před domem* není objektivně určitelné, kde strom stojí. To, že je určitá část domu označována jako přední nebo jako zadní, je otázkou úzu či kanonického užití, proto mluvčí, který není s kanonickým určením toho, co je považováno za přední stranu domu, seznámen, nemusí polohu stromu identifikovat.

3. Analýza lokalizátorů ze zdrojové domény těla

V následující části textu se zaměřím na analýzu intrinsního systému v češtině. Ačkoliv dominantním systémem pro lokalizaci objektů v češtině je systém relativní, využívá čeština také právě systému intrinsního. Při analýze budu aplikovat představové schéma⁶ lidského těla, které funguje jako zdrojová doména pro lokalizaci objektů v prostoru. Tj. zdrojovou doménou, ze které budu vybírat jednotlivé lokalizátory, je lidské tělo.⁷ Cílem je ukázat na případy metonymie⁸,

⁴ Konvalinková (2011) používá v českém textu termín *intrinsní*, Pokorný (2012) používá termín *intrinzitní*. S ohledem na závažnost a rozsah jejich textů pokračuji v užívání termínu zavedeného Konvalinkovou.

⁵ Ne vždy se jedná o skuteční *intrinsní rysy*. Tuto terminologickou nepřesnost však pomíjím a používám termín *intrinsní* tak, jak je v této souvislosti užíván.

⁶ K představovým schématům a zdrojovým doménám srov. Lakoff 2006, s. 269, v češtině např. Saicová-Římalová 2009.

⁷ Nezaměřuji se přitom na různé typy figur a na to, zda se jedná o referenční objekty externí či zahrnující.

⁸ Veškeré příklady uváděné v textu jsou čerpány z ČNK SYN verze 11.

v nichž je zdrojová oblast našeho těla přenášena na cílovou oblast lokalizace v prostoru binárním způsobem, resp. usouvztažněním dvou předmětů, z nichž předmět lokalizující je metonymickým připodobněním k některé části lidského těla.

3.1. Zdrojový prvek *záda*

Základním intrinsním rozlišením prostoru je používání lokalizace *vpředu* a *vzadu*, stejným způsobem jako asymetricky rozdělujeme naše tělo na přední část, která je usouvztažněna s činností vidění, slyšení a komunikace, a to díky umístění příslušných smyslových orgánů na tuto stranu těla,⁹ a zadní část, tj. *záda*, která se naopak od aktivního dění odvrací, resp. dění je kvůli absenci smyslových orgánů nepřístupné.

3.2. Zdrojový prvek *čelo*

Metonymicky důležitou částí přední částí těla je *čelo*, které je navíc umístěno v horní části těla, čímž získává další pozitivní kvality při metaforickém přenosu. *Čelo* je součástí hlavy a tváře, tj. oblasti, v níž jsou umístěny nejdůležitější smyslové orgány, pomocí nichž vnímáme svět. Tyto orientační a percepční charakteristiky přenášíme na budovy, jejichž kanonicky přední části charakterizujeme jako *průčelí*, části domu, které mají vstupní část, „vidí“ svými okny do ulice, ale jsou také ozdobou domu. Něco je tedy umístěno *na/ průčelí domu/budovy*.

Výrazné charakteristiky *čela*, jeho frontální a vysoko položené umístění v těle, ale pravděpodobně také důležitost jako vnějšího štítu mozku, se metonymicky přenášejí na objekty, které vnímáme jako lineární nebo podlouhlé a u nichž charakterizujeme „přední“ pozici jako důležitější než pozice po nich následující, stejně jako *čelo* vnímáme jako důležitou část těla, která předchází jeho dalším částem

⁹ Zajímavé je, že i uši, které jsou umístěny na obou stranách těla vnímáme spíše jako součást přední strany těla.

(proto např. *čelíme problémům, nepříteli, nepřízni*). V češtině se tedy *umísťujeme na/v čele žebříčku, průvodu, peletonu, fronty*, ale také *tabulky* apod.

Čelo je také ta část postele, směrem k níž se ukládáme hlavou, nebo stolu, kam usedá nejdůležitější osoba.¹⁰

3.3. Zdrojový prvek *temeno*

Dalším metonymickým přenosem z oblasti lidské hlavy je *temeno* jako nejvyšší bod lidské postavy, orientovaný směrem vzhůru, zaoblený a vystavený různým povětrnostním vlivům, zvl. těm nepříjemným; místo, na němž vnímáme foukání větru a žár slunce. Na základě podobnosti pak tento orientátor přenášíme do popisu krajiny, zvl. jej v češtině užíváme pro lokalizaci různých útvarů vyčnívajících z plochého reliéfu krajiny. Tyto útvary mohou být oblého tvaru jako hlava, např. *temeno vrchu, vrchoviny, kopce, sopky, valu, návrší*. V jiných případech je však rys oblasti potlačen a stačí pouze dominantní poloha vyčnívající nad reliéf krajiny *na temeni lokality, hory, horského hřebetu, terasy*. Tento lokátor obvykle nepřenášíme na jiné objekty ani na abstraktní entity, lze jej však použít např. pro popis krápníku, tj. *na temeni krápníku*.

3.4. Zdrojový prvek *ústa*

Posledním lokátorem z oblasti lidské hlavy jsou *ústa*, resp. *ústí*. Ústa jsou objektem, který zprostředkovává přechod z kontejneru lidského těla do vnějšího prostředí, příp. do jiného kontejneru. Lokalizační metonymie často zachycují, že v lidském těle je za ústy umístěn jícen, který je podlouhlého charakteru, z tohoto důvodu *ústí* je lokalizátorem objektů, které mají podlouhlý charakter a vyúsťují do otev-

¹⁰ Opačnou část postele, směrem k níž se ukládáme chodidly, je označována jako *nohy postele*. Např. *Spí s puškou v nohách postele* nebo *Posadil se na židli v nohách postele*. Jedná se přitom o lokaci, u níž není zjevné, zda se nachází vně či uvnitř objektu/postele. To vyplývá až z celého kontextu situace.

řeného nelimitovaného prostoru, např. *ústí řeky, potoka, chodby, komína, kanálu, kaňonu, šachty, uličky, tunelu, soutěsky* ale také *cév*.

U některých lokalizací je zdůrazněn bod přechodu z kontejneru, který je uzavřený a pozorovateli neviditelný, do otevřeného prostoru, podobně jako *ústa* vytvářejí předěl mezi skrytými útroby těla a vnějším světem mimo tělo, v češtině se tato metonymie promítá do kolokací typu *ústí propasti, kráteru, jeskyně, sklepa, štoly, otvoru, díry* apod.

Najdeme i přenos na objekty malých rozměrů, které svým tvarem připomínají trubici jícnu a přechodu do neohraničeného prostředí *ústí samopalu, výfuku, hlavně, skluzavky*.

3.5. Zdrojový prvek *rameno*

Posuneme-li se níže z oblasti hlavy jako zdroje lokačních metonymií do oblasti těla, bude dalším lokalizátorem ve fyzickém prostoru *rameno*, které má v samotné lokalizaci velmi úzké uplatnění. Tvarová podobnost zaobleného útvaru podlouhlého tvaru se v češtině přenáší pouze na vodní útvary, obvykle s tekoucí vodou, tj. např. *rameno řeky, vodního toku*, ale také např. *vodní nádrže*. Poměr velikosti lidského ramene vzhledem k vodním tokům se promítá do kolokability slova *rameno*, které se pojí pouze s většími vodními útvary. Nepoužíváme jej ve spojení s malými toky, jako je potok, resp. sám potok může být označen za *rameno* řeky, do které se vlévá.

3.6. Zdrojový prvek *hřbet*

Dalším metonymicky přeneseným lokalizátorem je *hřbet*, který označuje *záda* trupu primárně zvířecího, na lidské tělo se přenáší jen v expresivních případech. Kolokačně se proto jeho užití se *zády* nepřekrývá. Etymologicky je slovo *hřbet* expresivní obměnou slova *hrb* (Machek 1997, heslo *hřbet*). Geomorfologicky je *hřbet* protáhlým útvarem, který je vyvýšen nad ostatní reliéf krajiny. Je charakterizován postranními svahy a různě zaoblenou částí vrcholů, stejně jako je tomu u *hřbetu* zvířat.

Při lokalizaci vytváří kolokační spojení s vyvýšenými geomorfologickými útvary, které mají podlouhlý charakter, např. *hřbet hory, skály, pohoří, vrchoviny, vulkanické hřbety*. Na objekty negeomorfologického charakteru se přenáší minimálně. Velmi často také označuje protilehlou část dlaně, tj. *hřbet ruky*, dále označuje část tiskovin na jejich přelomovém švu, tj. *hřbet knihy, partitury*. Dále jsem zaznamenala jeho použití pro lokalizaci vzhledem k určité části ostrých předmětů s ostrou a tupou protilehlou částí, v takovém případě označuje neostrou hranu předmětu, např. *hřbet břitu*.

3.7. Zdrojový prvek *srdce*

Lidským orgánem, který se často přenáší do nejrůznějších metafor, je *srdce*. Tento orgán slouží také jako lokalizátor v rámci geografických útvarů různého typu. V lidském těle je srdce považováno za jeho střed, tj. centrum v rámci trojrozměrného trupu, které je skryté uvnitř. Charakteristika srdce jako centra trojrozměrného prostoru se přenáší do lokalizací typu *v srdci kopečků, hor, horského masivu, lesa, moře, ostrova, poloostrova, kontinentu, galaxie*. Najdeme ji však také u lokalizací, u nichž se k samotné lokalizaci do středu prostoru přidává také charakteristika daného prostoru jako živého organismu, např. *v srdci náměstí, vesnice, městečka, města, metropole, státu, regionu*. Častější jsou přitom kolokace s lexémy pojmenovávajícími útvary velké a složité, tj. typicky *město, metropole*. Tato charakteristika živého organismu se přenáší také na lokalizace do trojrozměrných objektů typu *v srdci domu, kaple, labyrintu*, ale také např. *v srdci přírody*.

3.8. Zdrojový prvek *útroby*

Poslední metonymií čerpanou z oblasti trupu jsou *útroby* čili vnitřní hrudní dutina včetně orgánů. Metonymický přenos *útroby* na lokalizaci využívá čeština v případech, kdy lokalizujeme dovnitř trojrozměrného či alespoň představově trojrozměrného objektu, přičemž vnitřní část tohoto prostoru považujeme za skrytou běžnému pohledu, ne zcela jednoduše dostupnou a velmi často také spleťitou a komplikovanou.

Tímto způsobem lokalizujeme dovnitř geomorfologických útvarů, např. *v útrobách kopců, masivu, kaňonu, jeskyně*, ale např. také *v útrobách lesa*. Lokalizovat můžeme také do *útroby země či města*. Častá je tato lokalizace v případech staveb, které jsou vnitřně složité, případně se tak naznačuje jejich nepřehlednost *v útrobách domu, paláce ruiny, věže, haly, bytu*, a jejichž jednotlivé části jsou případně také odděleně přístupné zaměstnancům a veřejnosti *v útrobách letiště, stadionu, arény, nemocnice, spořitelny, hotelu, chrámu, ředitelství*. Tato lokalizace není omezena na prostory velkého typu, důležitý je především rys skrytosti a komplikovanosti, užíváme tedy tuto lokalizaci i v případě malých prostorů paralelních k domům, např. *v útrobách stanu, člunu, lodi*, ale i do předmětů velmi malých rozměrů *v útrobách přístroje, spotřebiče, stroje, fotoaparátu, smartphonu, šatníku, hnízda*. Tato lokalizace je použita i v případě prostor, které jsou abstraktního charakteru *v útrobách internetu*.

3.9. Zdrojový prvek *chvost*

Posuneme-li se v metonymickém přenosu do částí těla, které chápeme jako spodní, najdeme v češtině lokalizátor opozitní k lokalizátoru *čelo, v/na čele*. Tím je část těla zvířecího, tj. *chvost* a lokalizace *být na chvostu*. Na rozdíl od *čela* je tento lokalizátor používán poměrně řídko. Typický je pro něj negativní příznak lokalizace, která je často chápána jako nedostatečná či podřadná ve srovnání s předními lokalizacemi v daném útvaru. Používá se zvl. ve sportovním slangu pro umístění jedince v zadní části útvaru chápaného jako podlouhlý a sestávajícího z jiných jedinců, např. *být na chvostu pole* (cyklistického uskupení), *peletonu, skupiny, vojenského průvodu, běžeckého uskupení*. U objektů není tento lokalizátor používán vůbec, naopak se uplatňuje u abstraktně chápaných lokalizací určujících pořadí, těmto lokalizacím právě přidává negativní příznak podřadnosti *být na chvostu tabulky, průzkumu, žebříčku*, ale i *firmy, Evropy* apod.

3.10. Zdrojový prvek *koleno*

Velmi řídkým¹¹ lokalizátorem používaným opět ve sportovním (vodáckém) slangu je *koleno*, resp. *v koleně řeky*.¹² Tento lokalizátor se přenáší na tvar řeky na základě oblého zaoblení podobného lidskému kolenu. Jeví se jako alternativní k častějšímu lokalizátoru *rameno*, *v rameni řeky*.

3.11. Zdrojový prvek *pata*

Posledním lokalizátorem z oblasti lidského těla je *pata*, resp. *úpatí*, tedy místo ležící *u paty*. Lidská pata je zaobleným objektem vytvářejícím přechod mezi plochou zemí a z ní strmě do výšky se tyčící lidskou postavou. Tato podobnost je také přenášena na objekty krajiny, tj. na umístění v dolní části *u paty* objektu, který výrazně vyčnívá nad reliéfní plochu krajiny. Lokalizovat objekty můžeme *u úpatí hromady, kupky, kopce, náspu, krpálu, pahorku, stěny, skály, sopky, duny, vrchoviny, hory, horského štítu, pohorí útesu, hřebenu, skalního komínu, návrší*, tedy libovolných geomorfologických útvarů v krajině.

Nemusíme však lokalizovat k celým objektům, které se tyčí nad plochou. Tuto lokalizaci je možné použít i v případě jednotlivých částí, které se prudce zvedají ze základny, např. *u paty sjezdovky, svahu, srázu, střechy*.

Samotný lokalizátor *u paty* se může stát indikátorem toho, že plocha, vzhledem k níž se lokalizuje, se strmě zvedá z reliéfu, ačkoliv tento rys není inherentně ve významu slova, k němuž se lokalizuje, přitomen, např. *u paty parku, planiny, vinohradů, lesa, staré cesty, mysu*. V daných kontextech lokalizátor *u paty* naznačuje, že tyto objekty nejsou vodorovného charakteru, ale jsou umístěny na šikmé ploše.

¹¹ Tento lokalizátor se nevyskytuje v datech Českého národního korpusu. Je dohledatelný např. v [Mapy.cz](https://mapy.cz).

¹² *Peřej, studené koleno, pravotočivá zatáčka s velkými válcí, za kolenem je nájezd do soutěsky, podle stavu vody jedte nejlépe vlevo*. Online: <https://mapy.cz/zakladni?source=base&id=1911157&x=15.5970639&y=50.6790452&z=17> [cit. 14. 12. 2023].

Rys oblosti a strmího srázu se promítá také do možnosti lokalizovat vzhledem k útvarům, které se nezdvihají nad reliéf krajiny, ale naopak prudce klesají pod něj a vytvářejí tak jakýsi negativ. To se týká lokací typu *u paty doliny, údolí, přehrady*.

Stejně jako je možné pomocí lokalizátoru *u paty* lokalizovat vzhledem ke geomorfologickým útvarům, je možné jej použít i u lidských výtvarů a objektů, které jsou součástí krajiny, např. *u paty sochy, sloupu, mohyly, schodiště, hradeb, věže, mostu, paláce, hráze, pevnosti, akropole, pyramidy*.

Lokalizátor *u paty* se pak v neposlední řadě používá pro lokalizaci u stromů, tj. *u paty stromu*.

4. Závěr

Jak je vidět z výše analyzovaných lokalizátorů, užívá čeština značné množství označení prostoru, která jsou intrinsího nikoliv relativního charakteru a přenášejí se na základě metonymie podle tvarů a umístění jednotlivých částí lidského těla. Kromě těchto samostatných lokalizátorů najdeme ještě další typy lokalizací, které jsou založeny na popisu nekanonické orientace některé části těla. Můžeme tak něco dělat nebo umístit *vzhůru nohama, vleže, vkleče, naležato*. Metafora lidského těla jako zdroje lokalizace se dále promítá do umístění předmětů vzhledem k mluvčímu/dominantní figuře například ve spojení *mít něco jako na dlani* nebo *mít něco před očima*, tj. velmi dobře viditelné, jako kdybychom si předmět mohli podat blízko k tváři. Naopak objekt, který jsme již minuli, necháváme za zády, nebo se k němu *otácíme zády*. Pokud je naopak předmět blízko před námi a pohybuje se po dráze totožné s naší, můžeme naši vzájemnou lokaci popsat spojením *být někomu/něčemu v patách*. Pokud chceme zdůraznit umístění objektů do paralelní pozice, tedy do souladu a koordinace v pohybu, můžeme činnost těchto objektů charakterizovat jako usku-tečňovanou *bok po boku*, nebo *ruku v ruce*. Pokud jste naopak s někým v naprostém nesouladu a odmítáte dále věnovat pozornost jemu

i jeho záležitostí, můžete mu v češtině doporučit, aby vám *vlezl na záda!*

Zdroje

- Křen M., Cvrček V., Hnátková M., Jelínek T., Kocek J., Kovářiková D., Křivan J., Milička J., Petkevič V., Procházka P., Skoumalová H., Šindlerová J., Škrabal M., *Korpus SYN, verze 11 ze 14. 12. 2022*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2022. Online: <https://www.korpus.cz>.
- Hnátková M., Křen M., Procházka P., Skoumalová H., The SYN-series corpora of written Czech. In *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*, 160–164. Reykjavík: ELRA, 2014.
- Jelínek T., Křivan J., Petkevič V., Skoumalová H., Šindlerová J., SYN2020: A new corpus of Czech with an innovated annotation. In: K. Ekštejn, F. Pártl, M. Konopík (eds.), *Text, Speech, and Dialogue*. TSD 2021. Lecture Notes in Computer Science, vol. 12848. Cham: Springer, 2021, s. 48–59.
- Křivan J., Šindlerová J., Změny v morfologické anotaci korpusů řady SYN: nové možnosti zkoumání české gramatiky a lexikonu. *Slovo a slovesnost* 83, 2022, č. 2, s. 122–145.

Literatura

- Cablitz G. H., 2002, The acquisition of an absolute system: learning to talk about SPACE in Marquesan (Oceanic, French Polynesia). *The Proceedings of the 31st Stanford Child Language Research Forum*, s. 40–49.
- Caron B., 1998, From body to space and time. In Zima P., Tax V. (eds.), *Language and Location in Space and Time*. München, Newcastle: Lincom Europa.
- Cassirer E., 1996, *Filosofie symbolických forem I – Jazyk*. Praha: Oikymenh.
- Konvalinková R., 2011, *Vyjadřování prostorových vztahů v češtině (valenčně-kognitivní analýza)*. Brno: MU (Disertační práce).
- Lakoff G., 2006, *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda.
- Levinson S. C., 1996, Spatial language. *Annual Review of Anthropology* 25, s. 353–382.
- Machek V., 1997, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Majid B., Kita S., Haun D., Levinson S., 2004, Can language restructure cognition? The case for space. *Trends in Cognitive science* 8 (3), s. 108–114.

- Pokorný J., 2012, Vyjadřování prostoru a jazyková relativita. *Linguistica*, s. 75–87. Online: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/pokorny/pok-001.pdf>.
- Press M. L., 1979, *Chemehuevi: A Grammar and Lexicon*. Berkeley: University of California Press.
- Saicová Římalová L., 2009, Představová schémata a popis jazyka (Schéma cesty v češtině). *Jazykovědné aktuality* 46, č. 1–2, s. 12–20.
- Saicová Římalová L., 2010, *Vybraná slovesa pohybu v češtině*. Praha: Karolinum.
- Škodová S., 2024, *Some Discussions on Space and Motion from Contrastive Perspective: The Expression of Motion Events by Czech Native Speakers vs. Chinese Speakers of Czech* (v tisku).
- Talmy L., 2000, *Toward a cognitive semantics. Volume I: Concept structuring system*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Talmy L., 2000, *Toward a cognitive semantics. Volume II: Typology and process in concept structuring*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Volker C. A., 1998, *The Nalik Language of New Ireland. Papua New Guinea*. New York: Peter Lang.

„Nie śmiej się, dziadku, z czyjegoś wypadku”. O starości w czeskim dowcipie językowym¹

Keywords: Czech language joke, positive stereotype, negative stereotype, senility
Słowa kluczowe: czeski dowcip językowy, stereotyp pozytywny, stereotyp negatywny, starość

Abstract

Authoress, in her article, presents question of senility stereotype in the background of issue referring to a view of the world, which is an ordinary knowledge of language's user concerning surrounding reality, and a picture of a senility is its fragment. She notices that stereotype can be positive or negative, or it can connect both elements. Jokes analyzed in article present a senility mainly in a negative way.

W artykule autorka zwraca uwagę na problematykę stereotypu starości, który reprezentuje potoczną wiedzę użytkownika języka na temat wskazanego wycinka otaczającej go rzeczywistości. Wpisuje się zatem w szerszy obraz świata utrwalony w języku czeskim w postaci dowcipów. Autorka zwraca uwagę, że stereotyp może być pozytywny bądź negatywny lub może łączyć oba aspekty. W dowcipach analizowanych w artykule starość przedstawiona jest głównie w sposób negatywny.

W którym momencie życia człowieka rozpoczyna się starość? To ważne pytanie współczesnych czasów pojawia się coraz częściej zarówno w dyskursie naukowym, jak i społecznym. Odpowiedzi na nie towarzyszy także refleksja nad postrzeganiem osób starych przez społeczeństwo oraz nad sposobami funkcjonowania w nim seniorów. W związku z procesem starzenia się społeczeństw we współczesnym

¹ Artykuł stanowi kontynuację badań naukowych, jakie prowadzi autorka na temat obrazu świata w czeskim dowcipie językowym (por. Balowska 2014, 2021, 2023a, 2023b).

świecie wiele miejsca poświęca się obecnie tym zagadnieniom w różnych dyscyplinach naukowych począwszy od nauk medycznych przez filozofię, nauki społeczne po antropologię czy językoznawstwo².

Starzenie się człowieka jest zjawiskiem złożonym, zależnym od wielu różnorodnych czynników. Wyznaczenie granic tego okresu nie jest proste i jednoznaczne, gdyż jest on długotrwały i wieloaspektowy, dodatkowo medycyna wydłuża życie i podnosi jego komfort, wobec czego granice wiekowe stają się rozmyte, często są sprawą subiektywną, np. osoba sześćdziesięcioletnia aktywna zawodowo i fizycznie, relatywnie zdrowa nie czuje się osobą w podeszłym wieku. Ponadto ocena zmienia się w zależności od grupy wiekowej, np. dla nastolatka starą może być już osoba czterdziestoletnia. Ciekawą opinię na ten temat zawiera wypowiedź z perspektywy pięćdziesięciolatka, przywołana przez Lucię Sicovą Římalovą w badaniach nad konceptualizacją wieku człowieka w czeszczyźnie:

Slavit čtyřicátiny je depresivní, protože jste hrozně starý mladý člověk. V padesáti jste hrozně mladý starý člověk. A když vezmeme v úvahu úbytek duševních schopností, není zas tak těžké si vsugerovat, že všechno ještě máte před sebou (Sicová Římalová 2019, s. 510)³.

Uwzględniając natomiast szereg czynników biologicznych⁴, istotnych z perspektywy gerontologicznej, przyjmuje się umownie, że starość, będąca ostatnim etapem życia ludzkiego, to okres rozpoczyna-

² Z niezwykle bogatej literatury przedmiotu przywołamy w tym miejscu tylko niektóre prace, przedstawiające interesującą nas problematykę zarówno w perspektywie diachronicznej, jak i synchronicznej (por. np.: Bauman 1998; Błaszczak, Chałas, Szukalski... 2021; Brandt 2012; Dienstbier 2009; Funk 2014; Grzelakowa 2016; Haškovcová 1990; Jablonko 2022; Koval 2001; Minos 1995; Potent-Ambroziewicz 2103; Saicová Římalová 2019; Sýkorová 2016 itd.).

³ Jest to fragment tekstu *Sloupek Miloše Čermáka: Když vám bude padesát a jste muž, můžete si gratulovat. Jste na konci nejnebezpečnější dekády svého života, „Hospodářské noviny”* 2018, 20–22.04., s. 24 (Sicová Římalová 2019, s. 510).

⁴ Małgorzata Potent-Ambroziewicz przywołuje za Zofią Szarotą biologiczne teorie starzenia się, wyjaśniające jego przyczyny. Są to teorie: energetyczna, witalistyczna, cytologiczno-histologiczna, niedożywienia komórek tkankowych, samoza-

nający się w określonym wieku kalendarzowym i kończący się śmiercią (por. Gumułka, Rewerski 1992, s. 927). Jak zauważa Małgorzata Potent-Ambroziewicz, „Umownie dzieli się *STAROŚĆ* na wczesną, między 60 a 75 rokiem życia, oraz późną, po 75 roku życia. Geriatrizy Światowej Organizacji Zdrowia, biorąc pod uwagę różnice biologiczne i kliniczne, wprowadzili dokładniejszy podział, wyróżniając trzy okresy:

- wiek podeszły – od 60 do 74 roku życia,
- wiek starczy – od 75 do 89 roku życia,
- długowieczność – powyżej 90 roku życia” (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 33).

Uogólniając, możemy zatem powiedzieć, że w określonym wieku starość staje się widoczna. Biologiczne jej oznaki, takie jak np. pomarszczona skóra, ułomności fizyczne, deformacje, choroby wraz ze zmianami osobowości są przyczyną wykluczenia osób starych. Według Mateusza Szuberta:

Jednostronne i bezkrytyczne afirmowanie młodości – jako jedyne sensownego etapu w życiu człowieka – przynosi bezkrytyczną ocenę starości, stając się równocześnie źródłem gerontofobii. Wizja starości przeraża, bo zwiastuje własny rozpad i koniec. [...] Starość zostaje zatem zredukowana do poziomu fizjologii – do wadliwego działania biologicznego organizmu: ma oznaczać zniedołężnienie, problemy z utrzymaniem moczu czy wysokim poziomem trójglicerydów i utratę sił poznawczych (Szubert 2022, s. 72)⁵.

trucia się, hormonalna, neurogenna, fizykochemiczna, biomorfotyczna, endokrynologiczna, ewolucyjna, biochemiczna, genetyczno-immunologiczna, kumulacji stresów (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 36–37; por. Szarota 2004, s. 37).

⁵ Autor dodaje, że „Gerontofobia, rozumiana jako »irracjonalna obawa przed ludźmi starymi, przed kontaktem z nimi, jak i przed procesem starzenia się rozumianym jako proces przemijania« [Szukalski 2004, s. 267], staje się czytelnym znakiem współczesności. Jak zauważa Ewa Miszczak: »Zarówno młodzi, jak i dojrzały kontestują starość i starają się, często podświadomie, zdystansować wobec seniorów z irracjonalnej obawy przed zarażeniem się chorobą starości« [Miszczak 2008, s. 162]” (Szubert 2022, s. 72–73).

Tezę tę potwierdzają także badania Lucii Sicovej Římalovej nad postrzeganiem wieku człowieka przez współczesnych Czechów, autorka bowiem stwierdza:

[...] mít padesát let není něco, z čeho by příslušné osoby měly radost, že jde o věk, který daní lidé vnímají jako přelomový, nebo že nadcházející část života očekávají spíše s obavami, s výhledem na jeho konec (Sicová Římalová 2019, s. 510)⁶.

Należy dodać, że negatywne podejście do starości i ludzi starych było obecne przez wieki w różnych kulturach, ale towarzyszyło mu zwykle także podejście pozytywne. Jak zauważa Barbara Szatur-Jaworska „francuski historyk Georges Minois wskazuje na dwie tradycje współwystępujące w kulturze europejskiej – platońską i arystotelesowską. Platon idealizował starość, jako wiek błogosławiony – wolny od wielu pokus i obowiązków, czas odpoczynku i zbierania owoców całozyciowego trudu. Starcom zaś przyznawał w swoim idealnym państwie władzę, wysoki prestiż i ochronę. Arystoteles uważał natomiast, że wraz ze spadkiem sił fizycznych starość niesie ze sobą spadek sił umysłowych. Doświadczenie nie przynosi mądrości, lecz nieufność, małoduszność i trwożliwość” (Szatur-Jaworska 2014, s. 76)⁷.

Obecnie, w XXI wieku, wobec postępującego starzenia się społeczeństw coraz częściej pojawiają się inicjatywy, których organizatorzy starają się wpłynąć na zmianę świadomości społecznej do-

⁶ Autorka stwierdzenie to egzemplifikuje następującym przykładem dyskursu prasowego: „Jak snažite, že váš věk už několik dní začíná číslovkou pět? Špatně. Nemyslela jsem si, že to bude tak zlomové. Zažívám přechod ve všech nuancích toho slova včetně přechodu tvůrčího. Jsem už trochu unavený klaun. Říkám si, že mám před sebou třeba jen deset let v relativním zdraví. [...] (Ivana Karásková: Ester Kočičková: *Trošku unavený klaun*. Magazin MFDnes, 3, 2018, s. 6)” (Sicová Římalová 2019, s. 510).

⁷ Por. także obraz starości w wypowiedzi Jana Pawła II na temat osób w podeszłym wieku: „Ludzie starzy pomagają nam mądrzej patrzeć na ziemskie wydarzenia, ponieważ dzięki życiowym doświadczeniom zyskali wiedzę i dojrzałość. Są strażnikami pamięci zbiorowej, a więc mają szczególny tytuł, aby być wyrazicielami

tyczącej osób starych i ich funkcjonowania w społeczeństwie oraz przeciwdziałając wykluczeniu społecznemu seniorów⁸. Współczesne podejście do starości zatem charakteryzuje dualizm postaw obecny na przestrzeni wieków w różnych kulturach: gerontofobia prowadząca do ageizmu – osoby stare stanowią ciężar społeczny, są więc dyskryminowane ze względu na swój wiek, oraz gerontokracja – przywileje i prestiż społeczny osób starych (por. Szarota 2004, s. 6). Obie postawy kształtują stereotypowy obraz⁹ starego człowieka funkcjonujący we współczesnej kulturze i wpływający na językowo-kulturowy obraz starości (Bartmiński 2006, 2007). Na stereotyp negatywny składają

wspólnych ideałów i wartości, które są podstawą i regułą życia społecznego. Wykluczyć ich ze społeczeństwa znaczy w imię nowoczesności pozbawionej pamięci odrzucić przeszłość, w której zakorzeniona jest teraźniejszość. Ludzie starsi dzięki swej dojrzałości i doświadczeniu mogą udzielać młodym rad i cennych pouczeń" (*List Ojca Świętego Jana Pawła II...* 1999). Por. także np. starożytną pochwałę starości w pismach filozoficznych Cyserona (Cyseron 1995).

⁸ Jak jednak zauważa Małgorzata Potent-Ambroziewicz, „Szczególnie dziś, w dobie już nie tylko potencjalnej eutanazji, musi zastanawiać fakt urynkowania problemu. Dlatego przed rozpoczęciem dyskusji na temat STAROŚCI warto jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie: czy rosnące zainteresowanie sytuacją ludzi starych zrodziło się z ogólnej troski o ich byt, z walki o należny im szacunek, czy może z trwogi o samego siebie za kilkadziesiąt lat?” (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 38).

⁹ Stereotyp rozumiemy tu za Jerzym Bartmińskim jako sąd wartościujący (Bartmiński 2007, s. 59), który może być z jednej strony pozytywny (np. ojciec, matka), a z drugiej negatywny (np. teściowa), często bowiem w wyobrażeniach potocznych uproszczone sądy o rzeczywistości generują negatywne wizerunki, będące wyrazem przesądów czy uprzedzeń, np. Polak – antysemita, pijak; poznaniak – skąpy; blondynka – infantylna, głupia kobieta itp. Należy jednak pamiętać, że kompletny językowo-kulturowy obraz danego fragmentu rzeczywistości tworzą zwykle oba elementy (dodatni i ujemny), odpowiadające niejako na pytanie: jaki jest typowy/zwyczajny/prawdziwy XY? (przy czym XY to określony, badany element). Jerzy Bartmiński podaje tu następujące przykłady: prawdziwy Polak jest pijany i patriotyczny, prawdziwy poznaniak – skąpy i pracowity, prawdziwy urzędnik – zagubiony w papierkach i sumienny, prawdziwy żołnierz – ogłupiony i posłuszny (Bartmiński 2007, s. 93).

się m.in. takie cechy, jak słabość, bezproduktywność, nietolerancja, roszczeniowość, pesymizm, krytykanctwo, zrzędlivość, zdzieciniałość, nieatrakcyjny wygląd: pomarszczona skóra ze znamionami barwnikowymi, brak uzębienia, ułomności fizyczne itp. (por. Szubert 2022, s. 73). Stereotyp pozytywny zaś odwołuje się do starca – symbolu doświadczenia i mądrości, przy czym „Doświadczenie [...] i mądrość starszego pokolenia dostrzegane są i doceniane tylko w kontekście ról rodzinnych (babci i dziadka; szczególnie babci, która dobrze gotuje). W ostatnim okresie, pod wpływem wielu czynników – między innymi należą do nich obchody Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej oraz rozwój Uniwersytetów Trzeciego Wieku – medialny wizerunek starości wzbogacają obrazy przedstawiające osoby starsze w roli ludzi aktywnie spędzających wolny czas” (Szatur-Jaworska, s. 77).

W naszych rozważaniach przedmiotem zainteresowania będzie przede wszystkim stereotyp negatywny starego człowieka, stanowiący podstawę potocznego postrzegania starości i osób starych, będący zarazem fragmentem szerszego językowo-kulturowego obrazu starości w czeszczyźnie. W wyniku bowiem stereotypowo przypisywanych starym ludziom wielu wad i ułomności, starość stała się tematem licznych żartów, utrwalonych w formie dowcipów językowych. Jest to zatem jeden ze sposobów mówienia o starości. Dowcip rozumiemy tu jako gatunek mowy o funkcji ludycznej. Jest krótkim utworem, prymarnie oralnym, posiadającym anonimowy charakter i służącym rozśmieszeniu odbiorcy (por. np. Borecký 2000, Brzozowska 2008, Buttler 2001, Kadłubiec 1995, Krzyżanowski 1977, Simonides 1984, Skudrzykova 2000)¹⁰. Należy dodać, że dowcip jako swoisty gatunek

¹⁰ Badania dowcipów językowych przebiegają obecnie w ramach szeroko pojętej humorologii jako interdyscyplinarnej dziedziny naukowej rozpatrującej różnorodne aspekty humoru, np.: lingwistyczne, literaturoznawcze, kulturoznawcze, antropologiczne, psychologiczne, socjologiczne. Z niezwykle obszernej literatury dotyczącej tego zagadnienia por. np. krakowską serię wydawniczą *Humour and Culture* (tomy np. *Hungarian humour* 2012, *Humor polski* 2015) czy prace zbiorowe, rozpatrujące humor w ujęciu lingwistyczno-kulturowym, np. *Humor i karnawalizacja we współ-*

mowy niejako z założenia wartościuje świat, cechy i działania człowieka, a owa specyfika spoczywa m.in. w tym, że realne zjawiska są najczęściej przejawione i wyolbrzymione. Wszak dowcip to przekraczanie tabu etycznego i obyczajowego oparte na przerysowaniu i wyśmianiu wszelkich ludzkich przywar i ułomności. W przypadku starości, której nieodłącznie towarzyszy tragizm egzystencji, a więc cierpienie, ból, choroby, przemijanie i zmierzanie ku śmierci, wielokrotnie będziemy mieć także do czynienia z elementami czarnego humoru.

Poniżej przedstawimy obraz starości utrwalony w czeskich dowcipach, wyekscerpowanych głównie z dwu zbiorów *Špalíček dobrých českých vtípů* (I 2005, II 2006) oraz z Internetu. Prezentacji materiału językowego dokonamy w oparciu o wskazane przez Joannę Kobrzeniecką cztery główne kategorie stereotypu starości: czynniki biologiczne, czynniki psychiczne, czynniki społeczne i czynniki socjalne¹¹ (Kobrzeniecka 2004, s. 114–115; za: Potent-Ambroziewicz 2103, s. 46–47)¹², a w ich ramach omówimy reprezentatywne podkategorie

czesnej komunikacji językowej (Lublin 2007), *Humor w perspektywie kulturowo-językowej* (Lublin 2013), *Świat humoru* (Opole 2000). Interdyscyplinarnym badaniom humoru poświęcone są również czasopisma, np. „International Journal of Humor Research” czy „The European Journal of Humour Research”. Badacze czescy poświęcali także wiele miejsca analizie humoru, por. np. K. Čapek, *Marsyas. Jak se co dělá* (Praha 1984), teorii komizmu, np. V. Borecký, *Teorie komiky* (Praha 2000) czy fenomenu śmiechu, np. S. Richterová, *Ticho a smích. Studie z české literatury* (Praha 1997).

¹¹ Na podstawie analizy powyższych kategorii pozytywnego i negatywnego stereotypu starości Joanna Kobrzeniecka wytworzyła i opisała następujące wzorce osobowe ludzi starych: a) pozytywne (zauważyć należy, że odnoszą się głównie do mężczyzn): wzorowy dziadek, mędrzec, liberalny patriarcha; b) negatywne: człowiek słaby, bezbronny, osamotniony, niezaangażowany społecznie, zniechęcony, wścibski sąsiad, żebrak/włóczęga, sknerus i ponurak (Kobrzeniecka 2004, s. 114–115; por. Potent-Ambroziewicz 2103, s. 44–45).

¹² W analizie dowcipów nie uwzględniam różnic płci stara kobieta – stary mężczyzna oraz związanego z tym zróżnicowania ról społecznych, np. babci i dziadka. Na ten temat patrz: Balowska 2014, 2021, 2023a, 2023b (por. też: Balowski 2018; Chrisou 2017, 2020; Kedron 2014; Saicová Římalová 2019).

znaczeniowe, odzwierciedlające potoczny sposób postrzegania starości i ludzi starych. Najliczniej reprezentowane są w dowcipach kategorie obejmujące czynniki biologiczne i psychiczne, mniej licznie zaś kategorie obejmujące czynniki społeczne i socjalne.

1. Czynniki biologiczne

a) starzejąca się skóra

Jde stará dáma v minisukni a zastaví ji policajt: „Paní, takhle nemůžete venku mezi lidmi chodit.” „Proč ne? Vždyť mám pořád docela pěkné nohy.” „To máte, ale koukají vám ven prsa.”

b) brak uzębienia

Děda přišel do hospody a stěžuje si na babičku: „Když nosí moje pantofle, to mi nevádí. Když mi sebere celý důchod, to mi taky nevádí. Ale když se na mě u oběda směje mýma vlastníma zubama, to už je moc!”

Nastoupí stařenka do autobusu a nabízí řidiči: „Nechcete oříšky?”

„Rád si dám,” odpoví řidič, „děkuju.”

A babka mu nasype plnou hrst oříšků. Druhý den se to celé opakuje a řidič navrhne:

„Dejte si i vy!”

„Já už nemůžu,” odvěti babička. „Já už nemám zuby.”

Tak sní řidič všechny oříšky sám. Třetí den zase: „Synáčku, nechceš oříšky?”

„A babi,” vyzvídá řidič, „odkud je pořád máte?”

Plesnivá stařenka nasadí bezzubý úsměv: „Z Toffiffee!”

c) słaby wzrok

„Pane doktore,” naléhá stařík, „potřebuji brýle.”

„No, vypadá to tak,” odvěti muž v bílém plášti, „tohle je totiž stánek s hranolkama!”

d) słaby sluch

„Dědečku, jak jste spokojen s novým naslouchátkem?”

„Velmi. Od té doby, co ho mám, jsem dokonce už třikrát změnil závět.”

Nahluchlého dědečka se zeptá vnučka:
„Dědo, jaký jsi ročník?“
A děda odpoví: „Ten pruhovaný na radiátoru.“

e) zaburzenia snu

Potkají se dva dědci, baví se o všem možném a najednou ten jeden povídá:
„Člověče, Luďvo, já mám hrozný, ale hrozný problémy se spaním. Ne a ne usnout.“
„Tak to dělej jako já. Já počítám do tří a pak už tutově usnu.“
„Fakt, jo? Jen do tří?“
„No, někdy teda i do půl čtvrté...“

f) utrata sprawności fizycznej

Dědeček se rozhodl zhubnout a začal cvičit.
Upažit, připažit, upažit...
Po půl hodině se ho babička ptá:
„Tak co, kolik jsi už shodil?“
„Dvě vázy.“

g) inne dolegliwości fizyczne

Přijde dědeček k doktorovi a stěžuje si, že ho bolí levá noha. Doktor ho začne uklidňovat: „To nic není, pane, to je věkem.“ Starý pán na to: „Tak jak to, že mě nebolí i pravá noha, když je stejně stará?“

h) zmierzanie ku śmierci

Chodí babička po hřbitově a hledá hrob a ptá se hrobníka:
„Chlapče, prosím vás, nevíte náhodou, kde je hrob č. 126?“
A hrobník na to: „Ježišmarja babi, vůbec nevím, ale proč vylejzáte, když pak netrefíte zpátky?“
Pětaosmdesátiletá stařenka si dá rande s devadesátiletým stařečkem, a když se vrátí, vypráví: „Představte si, třikrát jsem mu musela dát facku!“
„To byl tak nadřžený?“
„Ne, ale myslela jsem si, že už je mrtvej.“

Z przywołanych powyżej przykładów wyłania się negatywny obraz starości biologicznej, której towarzyszy umieranie. Utrwalone w dowcipach czynniki biologiczne charakteryzują starość jako czas przemijania, jako okres, który nieuchronnie zmierza ku śmierci. Im

starszy człowiek, im więcej dolegliwości wieku starczego go dotyka, tym staje się coraz bardziej „niewidoczny”, słabszy, wycofany, „nieobecny”. Tematem dowcipów jest tu starzejący się organizm ludzki, zaprzeczający ideałowi piękna, który jawi się jako przekleństwo dla współczesnego człowieka owładniętego kultem ciała, poszukiwaniem sposobów gwarantujących zachowanie witalizmu i przedłużenia życia. Starość zatem w takiej formie – ze swoimi biologicznymi oznakami, takimi jak pomarszczona i zdeformowana skóra, utrata zębów, słuchu i wzroku, różne choroby – jest dla niego nie do zaakceptowania, podobnie jak sama śmierć. Celnie ową ogromną trudność akceptacji starości ujął Jean Améry: „[...] starzejąc się, musimy żyć z umiერიem, skandaliczny wymóg, niesłychane upokorzenie, które przyjmujemy nie w pokorze, lecz jako upokorzeni. Wszelkie objawy tej nieuleczalnej choroby dają się sprowadzić do niepojmowalnego działania wirusa śmierci, z którym przychodzimy na świat” (Améry 2018, s. 155; cyt. za: Szubert 2022, s. 69).

Z drugiej jednak strony w naszym materiale znajdujemy także przykłady, w których pewne czynniki biologiczne składają się na pozytywną wizję starości. Są to nawiązania do takich elementów pozytywnego stereotypu starej osoby, jak dobre zdrowie, sprawność i aktywność fizyczna, przejawiająca się tu – głównie u mężczyzn – w znacznej aktywności seksualnej, np.:

a) dobre zdrowie i kondycja fizyczna

Babica povídá: „Já na zlepšení trávení piju pivo, při nechutenství piju bílé víno, při nízkém tlaku červené víno, při vysokém koňak a když jsem nachlazená, tak si dám slivovici.“
„A babičko, kdy pijete vodu?“
„Tak takovou chorobu jsem ještě neměla.“

b) wysoka aktywność seksualna

„Obžalovaný uvědomujete si, že Vás žaluje 45 žen o určení otcovství?“
„Ano pane soudce.“
„A kolik Vám je proboha let?“
„Devadesát.“

„A jak jste to ve vašem pozeňnaném věku mohl vlastně zvládnout?”
„Mno, já mám kolo.”

Povídají si dva kamarádi a jeden prohodí: „Včera mi nečekaně umřel děda, bylo mu 93.”

Druhý se zajímá: „A na co umřel?”
„Zastřelil ho žárlivý manžel!”

2. Czynniki psychiczne

a) zaburzenia pamięci

Bydlí spolu babička a její vnučka. Vnučka jde do práce a připomíná babičce, která čeká návštěvu: „Babi, prosim tě, pamatuj si tři věci, až přijdou přítelkyně, nabídní jim kafe, sušenky a brambůrky.”

Odejde do práce a babička čeká na návštěvu. Za chvíli přijdou její stejně staré kamarádky, posadí se a kecají. Po chvíli začne babička přemýšlet: „Ježiši, co jsem vám to měla nabídnout? Aha, jo kafe.” Tak jde do kuchyně a udělá jim kafe. Kecají dál a po chvíli zase začne babička přemýšlet: „Ježiši, co byla ta druhá věc co jsem vám měla nabídnout? Aha kafe.” A tak jim udělá kafe. Kecají dál a po chvíli zase babička přemýšlí: „Sakra, něco jsem vám měla nabídnout, sakra, ale co to bylo? Aha, kafe.” Tak jim potřebí udělá kafe.

Bábi dopijou a začnou se loučit. Při odchodu si povídají: „Ta byla hrozná, ani kafe nám neudělala.”

Když se vrátí vnučka z práce tak se ptá jaký bylo posezení s přítelkyněma a jestli jim nabídla to, co si měla zapamatovat. Babička na to povídá: „Nenabídla, oni totiž ani nepřišly.”

„Pane doktore, něco se mnou není v pořádku. Stále běhám za mladými děvčaty.”
„Ale to je přece docela přirozené”, uklidňuje stařika psychiatr.
„Ale já si nemůžu vzpomenout proč!”

b) otepienie

Dědeček jde o půlnoci na toaletu. Vráti se a říká manželce: „Babičko, straší. Když jsem otevřel, samo se tam rozsvítilo a když jsem odcházel samo zhaslo.”

„Jendo, ty jsi zase čůral do ledničky!”

„Nechcete si sednout, dědečku?”

„Ne, děkuji chlapče, já jedu jen jednu stanicí.”

„Jen si sedněte, dědečku, nejste totiž v autobuse, ale v parku.”

c) zdziennienie

Přijde šedesátiletý pán k psychiatrovi a říká:

„Pane doktore, můj o dva roky mladší bratr si ve vaně hraje s takovou žlutou kachničkou.”

Doktor na to: „No, to není moc normální v jeho věku, ale nakonec tím nikomu neublíží, tak mu tu radost klidně dopřejte.”

Děda: „Ale, pane doktore, ta kachnička je moje!”

d) ograniczona wiedza

Stará dáma říká prodavačce v drogerii, co vše by potřebovala:

„Něco na mytí oken, prostředek na nádobí, mýdlo, šampón, toaletní papír...”

„Jaký papír byste si přála? Dvouvrstvý? Třívrstvý? Pětivrstvý? S obrázky? Růžový? Aromatizovaný?”

„A ten na utírání zadku se už nevyrábí?”

Babička: „Ti šmoulové ale vyrostli!”

Vnuče: „Babičko, to nejsou šmoulové, ale Avatar!”

Kondycja psychiczna seniorów, podobnie jak powyżej opisane kwestie biologiczne, jest także częstym tematem żartów, przyczyniając się do stereotypizacji i zarazem stygmatyzacji starości i osób starych oraz ukształtowania ich negatywnego obrazu. Zaburzenia pamięci i postępujący proces demencji należą do tych czynników psychicznych, które wpływają negatywnie nie tylko na jakość życia seniorów, ale wyraźnie ujemnie odbijają się również na ich otoczeniu. Następuje bowiem stopniowe pogarszanie się funkcji poznawczych w postaci zaburzonych procesów pamięciowych i orientacyjnych, problemów w podejmowaniu decyzji, zanika także zdolność uczenia się. Zapominanie, kłopoty z orientacją w czasie i przestrzeni, utrata umiejętności właściwej oceny sytuacji czy trudność uczenia się powodują, że w oczach społeczeństwa senior pod względem psychicznym i umysłowym staje się podobny do dziecka, wymaga więc wzmożonej opieki, niekiedy stałego nadzoru, jest więc swoistym „balastem”. Dowcipy powielają tu negatywny stereotyp osoby starej jako ciężaru dla współczesnego człowieka, zabieganego, cierpiącego na chroniczny brak czasu, zajętego pracą zawodową, zdobywaniem dóbr mate-

rialnych i własną egzystencją¹³. Niesamodzielny senior, nienadążający za wymaganiami współczesności i tempem życia otoczenia, stanowi przeszkodę, jest niepotrzebny i nie nadaje się do życia w nowoczesnym społeczeństwie.

Spośród omawianych czynników najczęściej w dowcipach wykorzystywane są zaburzenia pamięci, co odzwierciedla powszechny sąd, iż najbardziej oczywistą cechą ludzi starych jest zanik pamięci. Dla otoczenia utrata pamięci u seniorów wraz z otępieniem, zdziecinnieniem i problemami w zapamiętywaniu przez nich nowych informacji czy znajdowaniu odpowiednich słów stanowią główne przeszkody w procesie komunikacji. Niechęć otoczenia zarówno do zrozumienia sytuacji osób starych, jak i do przewycięzania zaburzeń komunikacyjnych prowadzi do lekceważenia i niedowierzania także wobec zgłaszanych przez seniorów potrzeb, w konsekwencji zaś do obojętności wobec nich i ageizmu.

Mamy jednak w zebranych materiale także przykład odwołania do obecnego w kulturze pozytywnego stereotypu starca-mędrca. Człowiek sędziwy bowiem posiada ogromne doświadczenie życiowe, mądrość, z której czerpie cierpliwość i opanowanie, zachowując spokój w każdej sytuacji. Egzemplifikuje to poniższy przykład:

„Dědo, co budete dělat, až po volbách nastane ten blahobyt?”

„No co... Přežili jsme válku, přežili jsme bídu, přežili jsme komunisty, přežijeme i ten blahobyt...”

3. Czynniki społeczne – niechęć rodziny

„Pepičku, ty jsi mi včera lhal! Říkal jsi, že tvůj dědeček předevečirem zemřel a já ho viděla ráno v okně.”

„Ale já vám nelhal, paní učitelko, taťka ho tam opřel, protože dneska nosí pošťáčka důchod.”

Děda rozbálí dárek a v něm rakev.

„Vidíte, dědečku, jak vás máme rádi,” komentuje to snacha. „Máte největší dárek z celé rodiny!”

¹³ Por. określenie *klasa zaspieszona* (Linder 1969; za: Wierzbicki 2019).

Omawiana kategoria czynników społecznych jest reprezentowana w analizowanych dowcipach przez podkategorię ‘niechęć rodziny’ i wiąże się bezpośrednio z omawianymi powyżej czynnikami biologicznymi i psychicznymi. Pogarszanie się bowiem zdrowia fizycznego seniorów, jak również pojawiające się zaburzenia poznawcze oraz komunikacyjne negatywnie wpływają na jakość życia całej rodziny. Opieka na seniorem w domu wymaga od rodziny ogromnego zaangażowania i wysiłku, często wiążącego się z przemodelowaniem dotychczasowego życia, ale także pozyskaniem wiedzy i nabyciem odpowiednich umiejętności. Nie zawsze jednak udaje się pogodzić wszystkie obowiązki, dlatego niejednokrotnie relacje stają się trudne, a osoby starsze doświadczają niezrozumienia, lekceważenia i odrzucenia. Przywołane dowcipy obrazują potoczną wizję stosunków rodzinnych, w których sędziwy członek rodziny jest przydatny na tyle, na ile rodzina może korzystać z jego emerytury, w innym przypadku staje się on zbędny, a rodzina czeka na jego śmierć, która przyniesie korzyść w postaci spadku albo uwolni rodzinę od wysiłku opieki nad nim.

4. Czynniki socjalne – brak środków do życia

Povídají si v parku dva důchodci: „Tak to vidíš, kamaráde. Dřív jsme se ládovali párkem v rohlíku a teď si můžeme dovolit jenom rohlík v parku.”

Jaký je rozdíl mezi českým a americkým důchodcem?

Žádný. Oba si za svůj důchod mohou dovolit cestu do Prahy.

Víte, jaký je rozdíl mezi francouzským, švédským a českým důchodcem? Švédský důchodce vstane, posnídá ze švédského stolu, vezme raketu a odejde do klubu hrát tenis. Francouzský důchodce vstane, dá si francouzskou bagetu a camembert a odejde do klubu hrát golf. Český důchodce vstane, vezme si švédské kapky a francouzské hole, a jde do práce.

Przytoczone w ramach tej kategorii przykłady dowcipów ukazują potoczne wyobrażenie na temat seniora jako emeryta, któremu zbyt niskie świadczenia nie wystarczają na pokrycie wszystkich potrzeb. Fakt, że znaczna część emerytów w Czechach znajduje się trudnej

sytuacji finansowej, potwierdzają także badania socjologiczne przeprowadzone w latach 2011–2014. Na ich podstawie Dana Sýkorová konstatuje:

Příjmy chudých seniorů umožňují získat jen statky redukované na velmi skromné až nejprostší prosté živobytí: v první řadě na udržení nebo zajištění střechy nad hlavou, pak teprve na základní jídlo, nezbytné léky a na příspěvek vnoučatům nebo „potřebným“ dětem. Role chudého je tedy především stálým, ne zcela a ne vždy úspěšným bojem o pokrytí nákladů na bydlení (Sýkorová 2016, s. 40)¹⁴.

Dopełnieniem obrazu biednego czeskiego emeryta jest skonstrastowanie go z bogatym emerytem amerykańskim oraz europejskim – francuskim i szwedzkim. Przywołane tu kraje są wyobrażeniem dobrobytu i opiekuńczości państwa wobec swoich obywateli, zwłaszcza seniorów. Przyczynia się do tego powszechna pozytywna opinia nie tylko na temat wysokości świadczeń emerytalnych w tych krajach¹⁵, umożliwiających osobom starszym szeroki dostęp do kultury, rozrywki, pozwalających na aktywne spędzanie wolnego czasu, ale także na temat odpowiedniego poziomu opieki zdrowotnej, włączając domy opieki dla seniorów. Wobec takiej wizji czeski emeryt jest biednym seniorem, który doświadcza ubóstwa ekonomicznego i musi pracować

¹⁴ W oparciu o wypowiedzi respondentów autorka zauważa, że „Status chudoby, resp. hraní roli ve stáří jsou typicky spjaty s absencí jakýchkoli finančních rezerv. Seniori nemohli, nechtěli nebo neuměli vytvářet úspory a připravit se tak na stáří: Kromě nízkých mezd jim v tom bránily osobní a rodinné krize hromadící se v průběhu životní dráhy” (Sýkorová 2016, s. 39).

¹⁵ Wysokość świadczeń emerytalnych we Francji i Szwecji oraz w USA przekracza średnią europejską, czyli 1294 euro: we Francji i Szwecji jest to średnio 1450 euro (*Średnie emerytury w Europie...* 2021), w Stanach Zjednoczonych zaś 1827 USD (ok 1 655 euro) (*Emerytury na świecie: USA* 2023). *Notabene* najwyższa średnia emerytura w krajach europejskich w 2021 roku wypłacana była mieszkańcom Islandii – ponad 2 700 euro (oczywiście w porównaniach należy uwzględnić różnice w zakresie siły nabywczej świadczenia w poszczególnych krajach) (*Średnie emerytury w Europie...* 2021; por. też *Mercer CFA Institute Global Pension Index* 2023). W Czechach natomiast obecnie jest to 20 633 korun (ok. 820 euro) (*Průměrný důchod v roce 2024...* 2024).

wać dodatkowo, aby zarobić na swoje utrzymanie, oraz jest pozbawiony możliwości odpoczynku i atrakcyjnego spędzania czasu.

* * *

Przedstawione powyższe „niedogodności” wieku starczego zapisane w czeskim dowcipie językowym ukazują, że starość postrzegana jest jako czas ograniczeń niemal we wszystkich sferach życia fizycznego, psychicznego i społecznego. Zmiany anatomiczno-fizjologiczne, szczególnie zaś wizualnie uchwytne, jak starzejąca się skóra, utrata zębów czy deformacje ciała wraz z zaburzeniami pamięci i oświeconiem czynią starców w oczach osób „nie starych” nieatrakcyjnymi, odpychającymi, budzą niechęć i niejednokrotnie odrazę, utrwalając pesymistyczną wizję starości, potęgowaną przez świadomość nieuchronności tego etapu życia jako kresu egzystencji każdej jednostki. Dlaczego więc śmiejemy się ze starości, choroby, śmierci, owych doświadczeń granicznych człowieka¹⁶? Według Przemysława Pawła Grzybowskiego, który w swoich badaniach uwzględnia historyczne aspekty śmiechu w ujęciu społeczno-kulturowym, „W trudnych czasach śmiech był nie tylko elementem radosnej zabawy, ale również służył do radzenia sobie z zagrożeniami głodem, epidemiami, wojnami i śmiercią. Był jednocześnie celem i środkiem, który pozwalał odreagować, a przy okazji wyrazić skrywane emocje we wspólnocie z innymi” (Grzybowski 2019, s. 26–27).

Wobec zatem zagrożenia bytu człowiek reaguje i śmiechem, i płaczem. Są to reakcje graniczne, które „zwykle jako oznaki rozpacz, bezsilności i rezygnacji, są też wyrazem przekroczenia pewnej granicy akceptacji zmian, odporności na nie i psychicznej oraz fizycznej wytrzymałości” (Grzybowski 2019, s. 27)¹⁷. Być może więc w takim

¹⁶ Na temat sytuacji granicznych zob. Jaspers 2020, Grzybowski 2019.

¹⁷ Autor, przywołując średniowieczne tzw. święta głupców jako formę „publicznego wyrażania wzajemnej relacji oraz ambiwalencji śmierci i płaczu”, zwraca również uwagę na ciekawą opinię i pisze: „Echa tych dawnych idei można znaleźć

ujęciu dowcipy o starych ludziach, przełamujące tabu kulturowe i obyczajowe, choć same oparte na negatywnych stereotypach, mogą stać się pomocne w „oswajaniu” starości¹⁸ i przeciwdziałaniu wykluczeniu seniorów i ich dyskryminacji ze względu na wiek. Starość bowiem nie jest niczym nadzwyczajnym, w wyniku swojej nieuchronności jest naturalnym etapem życia człowieka, a pogodzenie się z tym faktem i jego powszechna społeczna akceptacja przyczyni się do tego, aby była to „starość oswojona”, i pozwoli na przywrócenie godności starości¹⁹, co coraz częściej staje się przedmiotem dyskursu społecznego.

Podsumowaniem naszych rozważań niech będzie przysłowie, którego pierwsza część została zawarta w tytule niniejszego tekstu: *Nie śmieję się, dziadku, z czyjegoś wypadku. Dziadek się śmiał i to samo miał.*

Źródła

Špalíček dobrých českých vtipů, díl I, 2005, Praha.
Špalíček dobrých českých vtipů, díl II, 2006, Praha.

także we współczesnej eschatologii chrześcijańskiej. Jak zauważa Terry Lindvall: »Śmierć i choroba są tylko przecinkami w życiu, straszliwymi i nieszczęsnymi przecinkami, ale wyznaczającymi tylko przerwy przed wykrzyknikiem zmartwychwstania. Tak więc chociaż śmierć może przynosić człowiekowi udrękę swym egzystencjalnym bólem, to w perspektywie wieczności można się z niej śmiać i drwić« (Grzybowski 2019, s. 27; por. Lindvall 2001, s. 301 oraz Ariès 2011).

¹⁸ Por. wzorzec „śmierci oswojonej” opisany przez Philippe’a Ariès’a w publikacji *Człowiek i śmierć* (Ariès 2011, s. 19–42).

¹⁹ Por. np. wypowiedź papieża Franciszka skierowaną do wiernych podczas audycji ogólnej w lutym 2022 r.: „Mądrość długiej drogi towarzysząca starości w swoim odchodzeniu, musi być przeżywana jako dar sensu życia, a nie marnotrawiona jako bierność jego przetrwania. Jeśli starości nie przywróci się godności życia godnego człowieka, to jest skazana na zamknięcie się w przygnębieniu, które pozbawia wszystkich miłości” (*Trzeba przywrócić godność starości* 2022).

Literatura

- Améry J., 2018, *O starzeniu się. Bunt i rezygnacja*, przeł. B. Baran, Warszawa.
- Ariès Ph., 1989, *Człowiek i śmierć*, Warszawa.
- Balowska G., 2014, *Wizerunek mężczyzny w czeskich dowcipach*, [w:] *Mężczyzna w literaturze i kulturze*, red. Grażyna Różańska, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański-Słupsk, s. 335–348.
- Balowska G., 2021, *Kobieta w czeskich dowcipach*, „Bohemistyka” nr 3, s. 387–408.
- Balowska G., 2023a, *Językowo-kulturowy obraz dziecka w czeskim dowcipie*, „Bohemistyka” nr 4, s. 598–618.
- Balowska G., 2023b, *Światy ukryte w słowach. Z zagadnień semantyki leksykalnej w czeszczyźnie*, Poznań.
- Balowski M., 2018, *Obraz świata w czeskiej frazeologii*, Poznań.
- Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński J., 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bauman Z., 1998, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, tłum. N. Leśniewski, Warszawa.
- Błaszczak R., Chałas M., Szukalski P., Urbaniak B., Zadworna M., Zimny R., 2021, *Trwałość i zmienność procesów starzenia się i starości*, Łódź.
- Borecký V., 2000, *Teorie komiky*, Praha.
- Brandt H., 2012, *Starcy w demokratycznych Atenach – grupa wykluczona?*, Poznań.
- Brzozowska D., 2008, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Opole.
- Buttler D., 2001, *Polski dowcip językowy*, Warszawa.
- Čapek K., 1984, *Marsyas. Jak se co dělá*, Praha.
- Christou A., 2017, *Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa*, [in:] *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, 2017, eds. I. Vaňková, V. Vodrážková, R. Zbořilová, Praha, s. 198–208.
- Christou A., 2020, *Žena v českém tradičním obazu světa. Etnolingvistická studie*, Praha.
- Cyceron M.T., 1995, *Katon Starszy o starości*. Wstęp i oprac. S. Stabryła, Kraków.
- Dienstbier Z., 2009, *Průvodce stárnutím aneb jak ho oddálit*, Praha.
- Funk K., 2014, *Provázení stáří a umíráním aneb o prolinání obou světů*, Praha.
- Grzelakowa E., 2016, *Językowo-kulturowa kreacja starości*, „Studia Europaea Gnesnensia” nr 13, s. 225–247.

Grzybowski P.P., 2019, *Śmiech życia i śmierci. Od osobistych historii po edukację do pamięci o okupacji, gettach i obozach koncentracyjnych*, Bydgoszcz.

Gumułka W.S., Rewerski W., 1992, *Encyklopedia zdrowia*, Warszawa.

Haškocová H., 1990, *Fenomén stáří*, Praha.

Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej, 2007, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin.

Humor polski, 2015, *Humour and Culture 3*, red. D. Brzozowska, W. Chłopicki, Kraków.

Humor w perspektywie kulturowo-językowej, 2013, red. M. Karwatowska, L. Ty-miak, Lublin.

Hungarian Humour, 2012, *Humour and Culture 3*, red. A.T. Litvokina, J. Sollosy, P. Medgyes, D. Brzozowska, Kraków.

Jabłonko O., 2022, *Filozofowie o starości. Zarys historii problemu*, „Edukacja humanistyczna” nr 1, s. 59–71.

Jaspers K., 2020, *Wprowadzenie do filozofii*, tłum. Anna Wolkowicz, Wrocław.

Kadłubiec D.K., 1995, *Górnicy śmiech. Komizm ludowy pogranicza czesko-polskiego*, Wrocław.

Kedron K., 2014, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Praha.

Kobrzeńska J., 2004, *Starzenie się i starość jako treść stereotypów*, „Acta Elbingensia”, t. II, s. 107–118.

Koval Š., 2001, *Antropologický rozmer epidemiologie staroby*, Košice.

Krzyżanowski J., 1977, *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*, Warszawa.

Linder S., 1969, *Harried Leisure Class*, Londyn.

Lindvall T., 2001, *Zaskoczeni śmiechem*, tłum. T. Szafranski, Warszawa.

Minos G., 1995, *Historia starości. Od antyku do renesansu*, Warszawa.

Miszczak E., 2008, *Czy w Polsce występuje gerontofobia?*, [w:] *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, red. J.T. Kowalewski, P. Szukalski, Łódź, s. 156–167.

Potent-Ambroziewicz M., 2103, *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin.

Richterová S., 1997, *Ticho a smích. Studie z české literatury*, Praha.

Saicová Řimalová L., 2019, *Konceptualizace lidského věku v současné češtině a její reflexe ve veřejném diskursu*, „Prace filologické” tom LXXIII, s. 505–520.

Simonides D., 1984, *Bery to nie tylko gruszki, czyli Rzec o humorze śląskim*, Opole.

Skudrzykowska A., 2000, *Czym bawi kawał śląski?*, [w:] *Świat humoru*, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole, s. 149–155.

Sýkorová D., 2016, *Sociální role chudého stáří*, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” roč. 52, č. 1, s. 27–52.

Szarota Z., 2004, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków.

Szatur-Jaworska B., 2014, *Mówienie i myślenie o starości*, [w:] *O sposobach mówienia o starości*, red. B. Szatur-Jaworska, Warszawa, s. 76–80.

Szuber M., 2022, *Choroba, ciało, grzech. Kulturowe studia maladyczne*, Opole.

Szukalski P., 2004, *Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, nr 2, s. 11–15.

Świat humoru, 2000, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole.

Trojnar A., 1995, *Marka Tulliusza Cyncerona traktat »O starości«*, [w:] *Starość. Wybór materiałów z VII konferencji pracowników naukowych i studentów*, red. A. Dziadek, A. Nawarecki, Katowice.

Vaňková I., 2007, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha.

Netografia

Emerytura na świecie: USA, 2023. Online: https://www.mojeppk.pl/aktualnosci/emerytura_na_swiecie_usa.html [dostęp: 20.02.2024].

List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku, 1999. Online: <https://hotel-tulipan.pl/list-ojca-swietego-jana-pawla-ii-do-osob-w-podeszlym-wieku> [dostęp: 21.02.2024].

Mercer CFA Institute Global Pension Index, 2023. Online: <https://www.mercer.com/insights/investments/market-outlook-and-trends/mercercfa-global-pension-index/#download> [dostęp: 21.02.2024].

Průměrný důchod v roce 2024 se blíží 21 tisícům korun: Přehled po krajích, 2024. Online: https://ceskeduchody.cz/zpravy/prumerny-duchod-2024-castka-duchodci-prehled-po-krajich?_zn=aWQ9MzI0MzQ0NjkzMjM3MTE2Njk2NXXx0PTE2NjA1MTEwODkuMzQxfHRIPTE3MjMzNzI4NDQuMTI3fGM9QUJENkNBRTY2RUlxNDhBNDg1Q0ZBOURGOThENTICMUY%3D [dostęp: 21.02.2024].

Średnie emerytury w Europie. Polacy nie ufają świadczeniom z ZUS, 2021. Online: <https://biznes.interia.pl/emerytury/news-srednie-emerytury-w-europie-polacy-nie-ufaja-swiadczeniom-z-nld,7553580> [dostęp: 21.02.2024].

Trzeba przywrócić godność starości, 2022. Online: <https://papiez.wiara.pl/doc/7370219.Trzeba-przywrocic-godnosc-starosci> [dostęp: 21.02.2024].

Wierzbicki J., 2019, *Work-Life Balance, czyli o zachowaniu równowagi między pracą, a życiem pozazawodowym*, <https://cdv.pl/blog/rozwoj-osobisty/work-life-balance/> [dostęp: 20.02.2024].

Učební styl Karla Hausenblase

Keywords: functional style; reporting function; directive function; teaching style; complex style; the sphere of school communication

Klíčová slova: Funkční styl; funkce zpravovací; funkce působící; učební styl; komplexní styl; sféra školní komunikace

Abstract

The article is a reminder of the significant contribution of Karel Hausenblas to Czech stylistics, namely the theoretical definition of teaching style in the system of functional styles. Hausenblas' definition of functional style is of fundamental importance not only on the basis of the linguistic function of reporting, or aesthetic, as the stylistic theory has done until now, but on a combination of dominant functions in teaching communications, in addition to the reporting function as well as the directive, influencing function. Therefore, he considers teaching style as a complex style based on a combination of language functions in communications. He precisely differentiates the stylistic characteristics of teaching texts and, for example, popularizing texts, in which is the directive function also significantly applied. He emphasizes that the objective of popularizing texts is to motivate the recipient of the text to take an interest in the subject, while educational texts teach the recipient. Similarly, he compares a different share of the directive function in teaching texts and in different types of texts. The paper also focuses on the application of Hausenblas' concept of teaching style in pedagogical and linguistic works (especially by M. Jelínek) and in the current theory of communication spheres and the definition of the sphere of school communication, and it focuses on the verbal component of teaching communications.

Článek je připomínkou významného příspěvku Karla Hausenblase české stylistice, a to teoretického vymezení učebního stylu v soustavě funkčních stylů. Zásadní význam má Hausenblasovo vymezení funkčního stylu nikoli pouze na základě jazykové funkce zpravovací, resp. estetické, jak činila stylistická teorie dosud, ale na kombinaci dominantních funkcí v učebních komunikátech, a to vedle funkce zpravovací i funkce působící, ovlivňovací. Uvažuje proto o učebním stylu jako o tzv. komplexním stylu založeném na kombinaci jazykových funkcí v komunikátech. Přesně odlišuje stylové charakteristiky textů učebních a např. textů popularizačních, v nichž se funkce působící též výrazně uplatňuje. Zdůrazňuje ovšem, že cílem textů populari-

začních je příjemce textu motivovat k zájmu o předmět řeči, zatímco texty učební chtějí jejich příjemce něčemu naučit. Podobně specifikuje odlišný podíl funkce působící ve srovnání s texty učebními i v dalších textech. Příspěvek sleduje dále uplatnění Hausenblasova pojetí učebního stylu v pracích pedagogických i lingvistických (zvl. u M. Jelínka) až po současnou teorii komunikačních sfér a vymezení sféry školní komunikace a soustřeďuje se na verbální složku učebních komunikátů.

1

Název příspěvku záměrně skrývá dva obsahy, a to jednak jak sám profesor Hausenblas učil a jednak jak vymezil v české stylistice učební styl v soustavě stylů funkčních. Necítím se být kompetentní k tomu, abych posuzovala pedagogické kvality pana profesora, ale měla jsem to štěstí, že jsem mohla být přítomna na jeho přednáškách a seminářích na pražské Filozofické fakultě. Jako jistě řada dalších tehdejších studentů vzpomínám s obdivem a úctou na ony přednášky a semináře. Pan profesor byl nejen vynikajícím odborníkem, ale byl i strhujícím řečníkem, dovedl přesvědčit i nadchnout, svým neuvěřitelným inspirativním projevem získal řadu studentů pro studium lingvistiky, ačkoli moje generace i generace další byly stále nabádány orientovat se především na obory technické a přírodovědné. Na konci roku 2023 jsme si připomněli, že se právě před 100 lety Karel Hausenblas narodil, připomeňme si alespoň částečně i jeho úctyhodné dílo.

2

Celoživotním tématem Karla Hausenblase byla stylistika. V odborných pracích jsou stále citovány různé jeho texty, všechny se zásadním způsobem zapsaly do vývoje a vědecké interpretace stylistiky jako vědního oboru, těžko vybereme práci nejdůležitější, nejvýznamnější. Zastavme se u jeho příspěvku v časopise Naše řeč Učební styl v soustavě stylů funkčních (Hausenblas 1972).

O stylu uvažuje Hausenblas jako o integračním a diferenciacním principu výstavby jazykového projevu. Cesta k vymezení či charakteristice učebního stylu však nebyla krátká nebo přímočará. Chápe-li

Hausenblas učení jako komunikační proces, zjednodušeně řečeno jako komunikaci mezi dvěma subjekty, a to tím, který učí (vyučuje), a tím, který se učí, odpovídá to v podstatě dnešnímu pohledu na učební komunikaci. Musíme si však uvědomit, že takto o učení Hausenblas uvažoval již více než před 60 lety, tedy v době, kdy zdaleka nebyly identifikovány ani popsány verbální mechanismy takové komunikace. Neznamená to sice, že by se tehdy o učení vůbec nezajímala jazykověda a různé související obory, Hausenblas však poukázal právě na kompetenci stylistiky a jejího zájmu o verbální složku učení, zájmu o styl verbální složky učebního procesu.

Tradici české klasifikace funkčních stylů založil Bohuslav Havránek svým rozlišením funkcí spisovného jazyka a na nich založených funkčních jazycích (Havránek 1932). Havránek rozlišil jednak funkce v dnešním chápání věcné, sdělovací, a to (1) funkci komunikativní (obcovací), (2) funkci prakticky odbornou a (3) funkci teoreticky odbornou, a jednak (4) funkci estetickou. V jeho interpretaci pak těmito funkcím odpovídaly funkční jazyky (1) hovorový, (2) funkční jazyk pracovní (věcný), (3) funkční jazyk vědecký a (4) funkční jazyk básnický. Stylistika 50. let 20. století pak navázala právě na Havránkovo rozlišení funkčních jazyků, ačkoli sám Havránek mluvil o funkčních stylech limitovaných cílem projevu, když zdůraznil zprávu, populární poučení a odborný výklad. Funkční jazyky se tak staly vymežujícím znakem pro skupiny projevů spojených stejným stylem, a to stylem hovorovým, stylem prakticky odborným, stylem vědeckým nebo stylem básnickým. Toto jasné a přehledné vymezení se ujalo hlavně ve školách, které rozdíl mezi funkčním stylem a funkčním jazykem příliš neřešily, a stylistika jako perspektivní lingvistická disciplína se těšila velkému zájmu, což se odrazilo i v řadě prací dalších lingvistů¹. Byl hlouběji propracován styl vědecký, komunikáty zaměřené na neoborníky byly přiřazeny k nově vymezenému

¹ Zde připomeňme zvl. práce A. Jedličky (Jedlička, Formánková, Rejmánková 1970), kde je rozpracováno i další členění funkčních stylů i bližší charakteristiky funkčních jazyků.

stylu popularizačnímu a podobně nově byl vymezen styl publicistický. Zájem byl soustředěn i na styl hovorový, prostě sdělný a v souvislosti s tím i na otázky jazyka tohoto stylu – češtiny hovorové, češtiny obecné a spisovné, nově se objevil i termín běžně mluvený jazyk. Mnohé otázky spojené s těmito tématy, zvláště přesné vymezení hovorové češtiny nebo běžně mluveného jazyka, nejsou bohužel dořešeny dodnes. V rámci tohoto vývoje Hausenblas poukazuje na to, že problematika stylu komunikátů tvořících základ verbální složky učebních procesů nebyla však speciálně řešena, tyto komunikáty byly zahrnovány do oblasti odborného stylu praktického, pracovního, ačkoli představovaly relativně různorodou skupinu komunikátů lišících se především funkčními rozdíly v edukačních materiálech. Je jistě rozdíl mezi tzv. výchozími texty v jazykových učebnicích, výkladovými texty různých jazykových jevů, poučkami a cvičeními, otázkami a úkoly apod. pro různé stupně škol a různě staré žáky. Např. jen na formulaci zadání konkrétního cvičení pro různě mentálně vyspělé jedince můžeme registrovat výrazné jazykové rozdíly, byť by šlo o stejné téma, stejný edukační obsah.

Zásadní Hausenblasova kritická připomínka k dosavadní klasifikaci funkčních stylů se týká východiska této klasifikace: respektování jediné funkce promluv ve společenské komunikaci, a to funkce zpravovací (nunciativní). Funkce zpravovací je všudypřítomná, je obsažena různou měrou ve všech komunikátech a záleží jen na „intelektuálních nárocích na zvládnutí předmětu řeči“, jak sám Hausenblas říká, zda bude komunikát tzv. prostě sdělovací, neoborný či odborný nebo dokonce vědecký. Podle Hausenblase je třeba přihlížet i k jiným funkcím promluv, a to vedle funkce (1) zpravovací (nunciativní) i k (2) funkci působící, ovlivňovací (konativní), dále k funkci estetické a k funkci kontaktné. Dále pak připomíná své rozlišení stylů simplexních, v nichž dominuje jedna z uvedených funkcí, a stylů komplexních, ve kterých se uvedené základní funkce vyskytují v různém zastoupení společně (Hausenblas 1971). O učebním stylu pak dále uvažuje jako o stylu komplexním.

Učební styl je Hausenblasem tedy vymezen jako styl komplexní, v němž se různě kombinují uvedené promluvvé funkce. Uplatnění funkce estetické a funkce kontaktové v něm nebývá zásadní, zatímco zcela zásadní je uplatnění především dvou promluvvých funkcí hlavních, a to funkce zpravovací a funkce ovlivňovací. Vzhledem k tomu, že se Hausenblas zaměřil především na vymezení pozice učebního stylu v soustavě stylů funkčních, nesleduje dále podrobně jazykový charakter jednotlivých promluv učebního stylu, ale hledá vztah k ostatním funkčním stylům. Proto hledá a taky nachází paralely mezi stylem učebním a stylem popularizačním – komunikáty obou stylů jsou komunikáty odborné, obdobně sledují zřetel k adresátovi respektováním jeho mentální úrovně a stupně informovanosti o předmětu řeči, zásadně se však liší uplatněním funkce ovlivňovací, působící. Zatímco popularizační texty chtějí svého čtenáře motivovat, vzbudit jeho zájem o předmět řeči, učební texty chtějí svého čtenáře nejen zaujmout, ale také naučit. Řídí jeho pronikání do zprostředkovaného tématu, různými cvičeními, otázkami a úkoly usměrňují i kontrolují jeho osvojování. Na příkladu porovnání funkcí komunikátu popularizačního a komunikátu učebního (ale nejen na nich) Hausenblas současně ukazuje, jakých nuancí mohou nabývat komunikační funkce promluv. Je nutno konstatovat, že se Hausenblasovi beze zbytku podařilo pozici učebního stylu mezi styly funkčními vymežit. I když se sám v komentovaném časopiseckém příspěvku nevěnuje lingvistické charakteristice verbální složky učebních komunikátů, ukazuje, na co je třeba se v analýze těchto komunikátů soustředit – např. na ukázkový výchozí text (v jazykových učebnicích), na výklad jevů, které jsou v jednotlivých lekcích probírány, dále na mluvnické a jiné poučky, na jejich stavbu, např. syntaktickou, na cvičení různého druhu, jistě i na formulaci zadání těchto cvičení, na kontrolní otázky, na souhrny probrané látky atd. Zajímavé jsou jeho postřehy o možnosti specifikovat funkci/složku zpravovací podle toho, jak se rozlišují tzv. slohové postupy: vedle funkce (prostě) oznamovací, popisné a vyprávěcí by bylo možno vymežit i funkci vysvětlovací (uplatněnou dále v různých výkladech a úvahách). Jistě nejsou od věci

ještě i dnes jeho doporučení zaměřit se více i na jiné stylotvorné faktory, např. z oblasti sociální komunikace. Např. rozlišování různých druhů komunikačních situací, popř. různých kontaktů mezi komunikanty apod. může přinést řadu zajímavých podnětů a v důsledku toho i nové charakteristiky verbálních komunikátů v učební komunikaci.

Všechny tyto aspekty vymezovaného učebního stylu rozpracovala ovšem pedagogika. Postupně si všímá všech částí učebního komunikátu, jak na ně Hausenblas upozornil, a rozpracovala je do samostatně posuzovatelných a hodnotitelných součástí učebních textů, popř. i učebnic. Pokud jde o učebnice, právě v souvislosti s jejich výzkumem již na konci 20. století byla učebnímu stylu a učení z textu věnována značná pozornost (srov. zvl. Průcha 1987, 1998). Pedagogická teorie rozpracovala typologii výkladového textu, textů doplňujících a vysvětlujících a specifikovala i nevýkladové složky v podobě aparátu řídicího proces osvojování (učebního obsahu), kde v aparátu procesuálním rozlišila otázky a úkoly k zpevnění vědomostí, otázky a úkoly vyžadující aplikaci vědomostí, návody k pokusům aj., vedle toho obsah a funkci obrazového materiálu nahrazujícího věcný obsah výkladových komponentů nebo rozvíjejícího tento obsah, popř. jeho obsah doplňujícího, vše ovšem na základě věcného obsahu uvedených složek. Zájemem o motivační stránky učení a o další pedagogické poznatky se ovšem postupně dostaneme do situace, kdy nebude zcela jasné, co patří stylistice a co pedagogice, resp. didaktice vyučovaného oboru. Pro další směřování stylistických bádání v oblasti učebního stylu (a nejen učebního stylu) je třeba připomenout si konkrétní Hausenblasův požadavek ze závěru komentovaného časopiseckého příspěvku:

Připomínám tyto širší souvislosti zejména proto, že jsem přesvědčen, že pro prohloubení výkladů stylistických je potřebné, aby jazyková stránka stylů byla zkoumána jako složka problematiky stylů v celé jejich šíři — to znamená, aby byl překonán nepoměr, který zatím existuje mezi podrobně již zpracovaným repertoárem a výstavby promluv v jednotlivých sférách dorozumivacího styku.

3

Učební styl, jak ho Karel Hausenblas vymezil, byl obecně přijat, i když v souborných stylistikách jako samostatný nefiguruje, a postupně se na něj odkazovali lingvisté i pedagogové. Jako jeden z prvních, kdo se v Hausenblasově duchu učebním stylem soustavně zabýval již v 70. letech 20. stol., byl PhDr. Miloslav Červenka. Jeho práce *Pokus o rozbor stylu učebnic* zůstala bohužel jen v rukopise. O práci se zmiňuje sám Hausenblas (1971) i později Alena Debická (2002). Významný příspěvek přinesl pak v 90. letech 20. stol. Milan Jelínek (1996). Podrobil učební styl zásadnímu teoretickému studiu s cílem zargumentovat známá pro i proti při rozhodování o případné samostatnosti, resp. samostatné vymezenosti učebního stylu jako stylu funkčního. Přestože zdůrazňuje Hausenblasovo hlavní kritérium pro vymezení funkčního stylu, a to kombinaci především jazykových funkcí zpravovací a působící v něm, dochází k závěru, že je třeba učební styl považovat za jeden ze základních druhů funkčního stylu odborného. Jelínkův článek podává zevrubnou lingvistickou charakteristiku nejen verbální složky učebních komunikátů, komentuje ale i specifikum využívání grafických prostředků v textech učebního stylu a svou šíří pojetí komunikátů s komunikační funkcí učebního učebního stylu vůbec předznamenává chápání komunikačních sfér v současné české stylistice.

4

Komunikační sféry, jak je vymezuje poslední syntetické stylistické dílo prof. Jany Hoffmannové a kolektivu (Hoffmannová, Homoláč, Chvalovská, Jílková, Kaderka, Mareš, Mrázková 2016), vycházejí sice z tradice české funkční stylistické školy, nepracují již ale s jednotlivými funkčními styly, neboť pro soubory komunikátů, jež se v těchto jednotlivých komunikačních sférách uplatňují, není rozhodující jen jejich funkce, ale spojují v sobě i další konstitutivní vlivy, stylistické faktory, vyplývající z komunikačních situací pro dané komunikační sféry příznačných. To zcela odpovídá Hausenblasovu pojetí kom-

plexních stylů, přičemž komplexnost v komunikační sféře není dána pouze kombinací jazykových funkcí v komunikátech, ale i komplexním uplatněním stylistických a komunikačních faktorů vyplývajících z dané komunikační situace. Zmíněná komplexnost došla až k rozšíření pohledu na učební sociální situaci a příslušná komunikační sféra je označována za sféru školní komunikace. Každopádně je vhodné konstatovat, že Hausenblasův nerozměrný článek v *Naší řeči* předznamenal na dlouho stylistická studia v oblasti teorie učení a jazykového uvažování o něm a zásadním způsobem ovlivnil vývoj stylistiky, neboť přinesl koncepční pohled na určitou sféru komunikace a na její polyfunkčnost. Vedle potřeby lingvistické charakteristiky verbální složky učebních komunikátů zdůraznil i potřebu jejich celkového popisu vycházejícího nejen z jazykových funkcí, ale především z jejich komunikační funkce v učební komunikační situaci.

Lingvistická charakteristika verbální složky učebních komunikátů může vycházet z charakteristiky odborných textů, neboť i příznakovou lexikální vrstvu učebních textů představují termíny jako v komunikátech jiných druhů odborného stylu. Faktem ovšem je, že základní slovní zásoba užitá v učebních komunikátech bývá neutrální, spisovná, přičemž množství termínů v ní se odvíjí od odborné náročnosti, kterou na učební text klademe. Tato náročnost je v první řadě limitována mentální a odbornou úrovní adresáta, tedy studenta, žáka. Tematická šíře terminologie bude jistě závislá na tématu, na něž bude učební komunikát zaměřen. Výskyt definičních formulí v textu bude pak závislý na dalších faktorech, a to opět především na předpokládaném adresátovi daného textu, na jeho obeznámenosti s předmětem řeči, na tom, zda termín byl užit poprvé, nebo je adresátovi již znám. Dalším faktorem ovlivňujícím užití definičních formulí může být i druh učebního textu a místo v něm, kde je formule užitá. Vedle textů výkladových, objasňujících vykládané jevy, to může být i v textech sumarizačních, shrnujících, ve výčtech položek učiva ku zvládnutí učícím se subjektem, v nichž je požadovanou učební položkou nejen termín, ale právě i jeho definice. Učební text jako druh odborného textu se dále vyznačuje výskytem syntaktických kondenzátů zvyšujících

abstraktnost textu. Zde se ovšem opět může uplatnit zřetel k adresátovi, který množství a druh těchto kondenzátů ovlivní. Již několikrát zmíněný zřetel k adresátovi podmiňuje i množství a podobu užitých kontaktních prostředků v učebních textech. Jde o indikativní, především plurálové konstrukce typu „zatím *jsme se věnovali* jednomu problému...“, kterými je adresát, tedy učící se subjekt, zahrnut do pospolitosti s produktořem textu, možná autorem učebnice, jindy se kontaktní prostředek přímo obrací na adresáta a možná mu připomínává, že adresát už něco umí, zná, např. „Již *dovedete určit* gramatické kategorie u substantiv...“, což bývá realizováno opět indikativem, ale plurál může být mnohdy nahrazen singulárem, např. „*Umíš pojmenovat* řadu podobných jevů...“ Funkce těchto prostředků není jen konstatační, ale motivuje v podstatě žákovu vybavování si již dřívější informace, navíc konstrukce typu „*Jistě si vzpomenete/vzpomeň*, jak skončil poslední pokus...“ je v podstatě nepřímý příkaz *vzpomeňte si/vzpomeň si*. Přímý apel realizovaný imperativem pak najdeme především v úkolech, cvičeních: „*Podtrhněte/podtrhni* všechna slovesa...“, „*Urcete/urči* vždy počet možností...“ Imperativních kontaktních prostředků najdeme v některých učebních komunikátech zvláště pro mladší žáky až nepříjemně mnoho, takže komunikace mezi účastníky učební situace je direktivní. Posoudíme-li komunikační funkce výpovědi učebního stylu, zjistíme, že analogicky s uvedenými kontaktními prostředky jsou v učebních textech velmi časté výpovědi s funkcí výzvy a otázky (a odpovědi). Jak výzva, tak i otázka stimulují žáka/studenta k činnosti, přičemž oba tyto druhy výpovědi dokládají asymetrii učební komunikace – výzvy směřují od produktora komunikátu k jeho příjemci, otázky mohou být „obousměrné“, ale zásadně se liší. Otázkami se ptáme, mluvčí chce získat nejlépe od adresáta nějakou informaci. Ale když se studenti a žáci otázkou obracují na svého učitele, chtějí většinou opravdu zjistit to, na co se ptají, zatímco ptá-li se učitel žáka nebo studenta, nechce zpravidla zjistit onu konkrétní informaci, ale to, zda tuto informaci student nebo žák zná. Výzvami a otázkami v učebních textech se lingvisté již zabývali, např. zvláště Jana Svobodová (1993, a další práce k danému tématu

též autorky), na zevrubný popis verbální složky učebních komunikátů, jak o ní Karel Hausenblas uvažoval, podobně i na podrobnou analýzu vztahu jazykových funkcí a komunikační funkce však komunikáty učebního stylu ještě čekají. Aktuální slovníkový odkaz je v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (Karlík, Nekula, Pleskalová (eds.) 2018).

Literatura

- Debicáková Alena, 2002, Z historie „ústecké lingvistiky“. *USTA ad Albim Bohemica*, 1, č. 3, s. 1–10.
- Hausenblas Karel, 1971, *Výstavba jazykových projevů a styl*, Praha.
- Hausenblas Karel, 1972, Učební styl v soustavě stylů funkčních. *Naše řeč* 55, č. 2–3, s. 150–158.
- Havráněk Bohuslav, 1932, Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha.
- Hoffmannová Jana, Homoláč Jiří, Chvalovská Eliška, Jílková Lucie, Kaderka Petr, Mareš Petr, Mrázková Kamila, 2016, *Stylistika mluvené a psané češtiny*, Praha: Academia.
- Jedlička Alois, Formánková Věra, Rejmánková Miloslava, 1970, *Základy české stylistiky*. Praha: SPN.
- Jelínek Milan, 1996, Charakteristika stylu učebních textů. In *Učební text – jeho funkce, produkce, percepce a interpretace*. Sborník příspěvků z konference pořádané ve dnech 13.–15. 9. 1996 v Brandýse nad Labem katedrou českého jazyka PedF UK v Praze, s. 54–65.
- Karlík Petr, Nekula Marek, Pleskalová Jana (eds.), 2018, *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/učební_styl; https://www.czechency.org/slovník/ODBORNÝ_STYL/učební_styl.
- Průcha Jan, 1987, *Učení z textu a didaktická informace*. Praha: Academia.
- Průcha Jan, 1998, *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno: Paido.
- Svobodová Jana, 1993, Specifika školské komunikace (se zaměřením na výzvu). In: P. Odaloš, V. Patráš (eds.) *Všeobecné a specifické otázky jazykové komunikace. 2. díl*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta.

Opolska idiomatyka w wersji cyfrowej. Wokół słownika *Lidé – Média – Komunikace*

Keywords: lexicography, phraseography, transformability of dictionaries, online dictionary, reproduct, translational triads

Słowa kluczowe: leksykografia, frazeografia, przekształcalność słowników, słownik online, reprodukt, triady przekładowe

Abstract

This article presents the process of creating a digital dictionary of translation triads in a database version (accessible through a search engine on the WWW). The author conducts discussion on practical and technical, theoretical, interlingual, as well as metalexicographical problems, related to the procedure described here, that is, the issue of – more generally – the transformability of dictionaries. As a theoretical basis and source of lexicographic practice in relation to the activities described here, the author points to a lexicographic tradition he calls *Opole idiomatics*, which is associated with the figure of Wojciech Chlebda, among others, the creator of phrasematics or the concept of the lexicographic idiomaton.

Niniejszy artykuł przedstawia proces powstawania cyfrowego słownika triad przekładowych w wersji bazodanowej (dostępnej poprzez wyszukiwarkę na stronie WWW). Autor przeprowadza dyskusję na temat problemów natury praktyczno-technicznej, teoretycznej, interlingwalnej, a także metaleksykograficznej, związanych z opisywaną tu procedurą, czyli kwestii – ogólniej mówiąc – przekształcalności słowników. Jako podstawę teoretyczną oraz źródło praktyki leksykograficznej względem opisywanych tu działań wskazuje autor tradycję leksykograficzną, którą nazywa *opolską idiomatyką*, a która związana jest z postacią Wojciecha Chlebdy, między innymi twórcy frazematyki czy koncepcji idiomatikonu leksykograficznego.

Rys historyczny

Sformułowanie zawarte w pierwszych słowach tytułu niniejszego tekstu można rozumieć co najmniej dwojako:

1. W ujęciu teoretycznym *opolska idiomatyka* to nurt w badaniach frazeologicznych sięgający lat 70–80 XX wieku. Wojciech Chlebda, twórca opolskiej idiomatyki, w pierwszej kolejności rozumianej tu jako opolska tradycja frazeologiczna, odwołuje się w swoich rozważaniach między innymi do koncepcji jednostek języka Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 1976) czy koncepcji jednostek leksykalnych Macieja Grochowskiego (Grochowski 1981). W latach 80 badacz czyni pierwsze spostrzeżenia dotyczące frazematyki (Chlebda 1985), które w roku 1991 formalizują się na kartach najbardziej znanej jego monografii (Chlebda 1991)¹.
2. W ujęciu praktycznym *opolska idiomatyka* związana jest z działaniami w obszarze leksykografii, a dokładniej frazeografii². Działania te nawiązują wprawdzie do pojęcia *frazem*, czyli przedmiotu rozważań teoretycznych wspomnianej w punkcie 1 frazematyki, aczkolwiek zorientowane są przede wszystkim na traktowanie frazemu jako obiektu opisu słownikowego. Warto dodać, iż prace opolskiego zespołu leksykograficznego były motywowane postulatem Andrzeja Bogusławskiego, dotyczącego potrzeby wyodrębnienia z tekstów (i kodyfikacji) jednostek języka (Bogusławski 1976, s. 357).

Z powodów, o których nie będziemy tu mówić, pojęcie *frazem* około roku 2010 zostało zastąpione w idiolekcie opolskich słownikarzy pojęciem *reprodukt*³. To właśnie reprodukt języka polskiego wraz z ich odpowiednikami przekładowymi w języku rosyjskim za-

¹ Por. rozszerzone wydanie tej publikacji, Chlebda W., *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask 2003. Spostrzeżenia te dotyczą głównie badania języka przez pryzmat osoby mówiącej.

² Rok 2006 to data wydania pierwszego zeszytu *Podręcznego idiomatikonu polsko-rosyjskiego* pod redakcją Wojciecha Chlebdy. Zeszyt ów rozpoczął serię 15 publikacji (12 słownikowych oraz 3 o charakterze teoretycznym) określanych tu przez nas właśnie mianem *opolskiej idiomatyki* w drugim – szerszym – ujęciu.

³ Kwestie te szczegółowo omawia Wojciech Chlebda (Chlebda 2009, s. 11–26). Warto przy tym podkreślić, że zarówno *frazem*, jak i *reprodukt*, w założeniu twórcy

pełniły karty dziesięciu zeszytów *Podręcznego idiomatikonu polsko-rosyjskiego* (dalej *Idiomatikon* lub PIPR), a także dwóch tomów *Polsko-rosyjskiego słownika par przekładowych* (dalej PRSPP), wydawanych w latach 2006–2023. Przy okazji prac nad scalaniem pierwszych pięciu zeszytów *Idiomatikonu* i redagowaniem pierwszego tomu zbiorczego PRSPP pojawiła się idea cyfryzacji słownika, jednak nie doczekała się gruntownego opracowania⁴.

W roku 2013 opolski zespół nawiązał współpracę z pracownikami ówczesnej sekcji filologii polskiej Katedry Sławistyki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Pałackiego w Ołomuńcu⁵. Owocem wspólnych prac był między innymi *Tematický česko-polsko-ruský, polsko-česko-ruský slovník pohraničí*, wydany dwa lata później. Publikacja ta bazowała na koncepcji znanej z PIPR oraz PRSPP. Po pięciu latach oba zespoły ponownie połączyły siły, publikując kolejny słownik, tym razem w dwóch wariantach: w formacie PDF oraz w wersji bazodanowej na stronie idiomatikon.eu⁶.

Powyższy rys historyczny stanowi niezbędne tło dla dalszych rozważań, które dotyczyć będą struktury słownika *Lidé – Média – Komunikace* (dalej LMK) w wersji online, procesu jego powstawania

obu tych pojęć, miały stanowić swoisty hiperonim dla wszystkich całości semantycznych (również jednowyrazowych) o charakterze frazeologicznym, idiomatycznym (Chlebda 2010, s. 8). Pojęciem wyjściowym wobec *reproduktu* jest *jednostka języka* przywołana w punkcie 2.

⁴ Jest to istotne z dwóch względów. Podczas prac redakcyjnych obu tomów PRSPP wykrystalizowała się pewna metodologia digitalizacji, a także – co ważniejsze, choć głównie w odniesieniu do drugiego tomu zbiorczego – istniała surowa wersja materiału słownikowego właściwie gotowa do dalszej przeróbki i ewentualnej publikacji w wersji online (mamy tu na myśli wersję bazodanową).

⁵ W ramach projektu *Uniwersytety na rzecz pogranicza*, finansowanego z unijnego Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Republika Czeska-Rzeczpospolita Polska, realizowanego w latach 2013–2015 (nr CZ.3.22/2.3.00/12.03352).

⁶ W ramach projektu *Czesko-polsko-rosyjski idiomatikon*, współfinansowanego przez Agencję Technologiczną Republiki Czeskiej w ramach programu Éta (nr TL03000467).

i działania, a także problemów natury praktyczno-leksykograficznej i metaleksykograficznej, z tym wszystkim związanym.

Struktura słownika LMK⁷

Struktura słownika obejmuje pięć poziomów – od najbardziej ogólnego (zakres) po poziom konkretnego materiału językowego (jednostki języka / reprodukt). Zakres słownika wyznacza jego tytuł; to ludzie, media, komunikacja. Zakres słownika realizowany jest w pięciu ogólnych obszarach tematycznych:

- I. Dzisiejsze media analogowe i cyfrowe,
- II. Komunikacja międzyludzka w dzisiejszych mediach,
- III. Media jako pośrednik w interesach między ludźmi,
- IV. Zagrożenia i bezpieczeństwo w Sieci,
- V. Polityka komunikacyjna Unii Europejskiej.

Każdy obszar tematyczny składa się z określonej liczby uszczegóławiających go pól. Na przykład obszar *I. Dzisiejsze media analogowe i cyfrowe* składa się z trzech pól:

1. Techniczna baza komunikacji analogowej i cyfrowej. Tradycyjny i współczesny sprzęt i osprzęt komunikacji.
2. Używanie środków komunikacji ogólnej, analogowej i cyfrowej. Działania ze sprzętem i osprzętem.
3. Napisy w przestrzeni komunikacyjnej.

⁷ W całym tekście będziemy stosować skróconą wersję nazwy słownika. Jego pełna nazwa jest dwujęzyczna i brzmi *Lidé – Média – Komunikace. Česko-polsko-ruský a polsko-česko-ruský idiomatikon / Ludzie – Media – Komunikacja. Česko-polsko-rosyjski i polsko-česko-rosyjski idiomatikon* (publikacja dostępna jest pod adresem <https://bg.uni.opole.pl/wp-content/uploads/LMK-ISBN-978-83-8332-051-9.pdf>). Nazwa ta jest w pewnym sensie problematyczna, bo w zasadzie dotyczy jedynie wariantu PDF, w którym językiem wiodącym jest albo język czeski, albo język polski. W wersji online po lewej stronie siatki słownikowej może stać również język rosyjski. O kwestiach tych będzie jeszcze mowa.

Każde pole tematyczne składa się z określonej liczby jeszcze bardziej szczegółowych działek tematycznych (na przykład pole 1 obszaru I składa się z takich szczegółowych działek, jak Prasa, Poczta, Telefony, Telewizja itp.).

Działki tematyczne wypełnione są konkretnym materiałem językowym – jednostkami języka (reproduktami), które stanowią hasła słownika LMK, oraz ich ekwiwalentami czeskimi i rosyjskimi. Nazwy działek w słowniku podane są tylko przy jednostkach, przy których jest to niezbędna informacja, pozwalająca na precyzyjną identyfikację tematyczną tych jednostek⁸.

Proces powstawania słownika

Słownik LMK powstawał w dwóch podstawowych etapach: tworzenia siatki słownikowej i przetwarzania jej do wersji cyfrowej⁹. Siatka słownikowa była tworzona w kilku subetapach, na które składały się kolejno:

- 1) układanie hasłownika w języku polskim,
- 2) ustalanie ekwiwalentów przekładowych w języku rosyjskim,
- 3) ustalanie ekwiwalentów przekładowych w języku czeskim.

Na tym etapie prac uzyskaliśmy wersję siatki słownikowej, którą obrazuje poniższy jej fragment (trzy ostatnie kolumny dotyczą wspomnianych wcześniej obszarów, pól i działek, oznaczonych tutaj kolejno literami O, P i D):

⁸ Podsumowując, obszary oznaczamy cyframi rzymskimi, pola tematyczne oraz działki – arabskimi. Szczegółowa struktura słownika dostępna jest zarówno w publikacji w formacie PDF (zob. przypis 7), jak i na stronie internetowej słownika pod adresem idiomatykon.eu/dictionary.

⁹ W związku z tym, że układanie siatki słownikowej odbywało się w edytorze tekstu, na komputerze, i tę wersję można by uznać za cyfrową (tym bardziej, że w efekcie końcowym słownik ten został opublikowany również w formie PDF-u), niemniej jednak przymiotnik ten zarezerwujemy – dla uproszczenia – dla wersji bazodanowej, dostępnej pod adresem idiomatykon.eu/search.

Tabela 1. Fragment siatki słownikowej w układzie trójkolumnowym

Język polski	Język rosyjski	Język czeski	O	P	D
asymilacja językowa	языковая ассимиляция	jazyková asimilace	V	2	–
asymilacja kogo w jakiej kulturze	ассимиляция кого в какую культуру	asimilace koho do jaké kultury	V	2	–
asymilować się; kto asymiluje się do jakich warunków	кто ассимилируется к каким условиям	asimilovat se; kdo se asimiluje do jakého prostředí	V	2	–
atlas językowy	языковой атлас	jazykový atlas	V	2	–
atlas języków jakich	атлас языков каких	atlas jazyků jakých	V	2	–

Jak widać, słownik LMK nawiązuje do zeszytów PIPR (czy też tomów PRSPP) również na poziomie formatowania jednostek słownikowych, co swoją drogą przysporzyło nam wielu problemów podczas przetwarzania materiału tekstowego w taki sposób, aby to formatowanie zachować w wersji cyfrowej. Proces ten wymagał obróbki półautomatycznej, z wykorzystaniem wyrażeń regularnych (w edytorze tekstu LibreOffice Writer), a także w pełni zautomatyzowanej (w ramach działania przygotowanego przez nas skryptu w języku programowania Python)¹⁰. Dla lepszego zobrazowania napotkanych trudności poniżej prezentujemy najbardziej złożone w tym aspekcie hasła (w różnych językach), dzięki czemu w sposób maksymalnie uproszczony przybliżymy etapy przetwarzania słownika bez wchodzenia w zbędne dla niniejszego wywodu szczegóły programistyczne.

[1] aktualizować: *kto aktualizuje informacje o kim / czym gdzie*

[2] общаться: *kto общается с кем по „Скайпу” / скайпу*

[3] vytvořit: *kdo si vytvořil účet kde*

¹⁰ Piszący te słowa odpowiada w zasadzie za cały proces cyfryzacji materiału słownikowego (również w ujęciu programistycznym), a także projekt i wykonanie strony internetowej słownika, w tym interfejsu użytkownika, projekt i wykonanie bazy danych słownika oraz wykonanie skryptu przeszukującego bazę słownika. Ostateczne decyzje co do sposobu wyświetlania wyników kwerend słownikowych były omawiane zespołowo. Wykaz członków zespołu dostępny jest pod adresem idiomatykon.eu/team.

[4] **FTL** [ang. *full truck load*, ładunek całopojazdowy]

[5] **Úřad pro ochranu osobních údajů** Cz. [ÚOOÚ]

Zarówno przykłady z tabeli 1, jak i powyższa lista pozwolą nam przypomnieć konwencję opisu leksykograficznego zaczerpniętą z PIPR i z PRSPP, którą z pewnymi modyfikacjami przyjęliśmy w słowniku LMK. W odniesieniu do formatowania tekstu konwencja ta obejmuje:

- 1) tekst jasny dla tzw. wyrazów naprowadzających (zakończone dwukropkiem; stanowią środek techniczny służący sortowaniu alfabetycznemu) oraz tzw. mikrodefinicji (ujęte w nawiasy kwadratowe; stanowią dodatkowe informacje niezbędne do prawidłowego odczytania sensu odpowiedników przekładowych lub wariant opisowy w wypadku ekwiwalentu zerowego¹¹),
- 2) tekst pochylony dla sygnałów zaimkowych, wyrażen obcojęzycznych oraz kwalifikatorów stylistycznych¹²,
- 3) tekst pogrubiony dla oznaczenia komponentów obligatoryjnych,
- 4) nawiasy ostrokątne dla wyodrębnienia komponentów fakultatywnych,
- 5) ukośnik dla oznaczenia wariantów ortograficznych, akcentowych (w języku rosyjskim) oraz wariantów sygnałów zaimkowych.

W odniesieniu do znaków niealfabetycznych (symboli) kwestia przetwarzania komputerowego była nieco bardziej złożona i wiązała się potrzebą segmentacji takich całości¹³, jak [1]–[5] na dwóch poziomach. Po pierwsze, segmentacji na poziomie zewnętrznym, co oznacza oddzielenie wyrazów naprowadzających od części zasadniczej jednostki słownikowej, a także od jej mikrodefinicji¹⁴. Po drugie,

¹¹ Będzie o tym mowa w części *Przekształcalność słowników*.

¹² W LMK stosowane są jedynie kwalifikatory odpowiedników funkcjonalnych Cz., Pol. i Ros., por. (Chlebda, Dobrotová 2023, s. 373).

¹³ Sformułowanie *całośćka* będziemy stosować zamiennie ze sformułowaniem *jednostka słownikowa* bądź – krócej – *jednostka*.

¹⁴ Wyrazy naprowadzające oraz mikrodefinicje opolscy słownikarze stosują od pierwszego tomu zbiorczego PRSPP oraz od szóstego zeszytu PIPR, co redaktor serii opisał we wstępie do PRSPP (Chlebda 2014, s. 32–34, 45–49).

segmentacji na poziomie wewnętrznym, co oznacza podział segmentów wyższego rzędu na pojedyncze wyrazy graficzne. W tym miejscu proces odbywał się dwutorowo: jedna kopia jednostki była przetwarzana do postaci wyświetlanej, druga z kolei – sprowadzana do postaci odmienionej, czyli bez formatowania i z pominięciem wszelkich symboli, a ta – w następnym kroku – do postaci podstawowej (zlematyzowanej). Ostatnim etapem było nadanie jednostce słownikowej numeru identyfikacyjnego, przyporządkowanie jej do odpowiedniego obszaru, pola tematycznego oraz działki¹⁵, a także umieszczenie poszczególnych jej segmentów w odpowiednich polach w bazie danych. Całą procedurę, a tym samym strukturę bazy danych słownika, obrazuje tabela 2.

Tabela 2. Uproszczona procedura komputerowego przetwarzania słownika

Nazwa pola bazy danych	Efekt procesu zawartość pola bazy danych
Postać wyjściowa ¹⁶	aktualizować: <code><i>kto</i></code> aktualizuje informacje <code><o</i></code> <code><i>kim</i></code> / <code><i>czym</i></code> <code><i>gdzie</i></code>
Wyraz naprowadzający	aktualizować
Postać wyświetlana ¹⁷	<code><i>kto</i></code> aktualizuje informacje o <code><i>kim</i></code> / <code><i>czym</i></code> <code><i>gdzie</i></code>
Mikrodefinicja	–
Postać odmieniona	kto aktualizuje informacje o kim czym gdzie
Postać zlematyzowana	kto aktualizować informacja o kto co gdzie
Obszar	II
Pole	I
Działka	–

¹⁵ Unikalny numer identyfikacyjny (liczba porządkowa) umożliwiał wyświetlenie pełnej triady przekładowej na podstawie zapytania dotyczącego tylko jednego języka.

¹⁶ Otrzymana po etapie obróbki półautomatycznej. Jak widać postać ta zawiera znacznik języka HTML oznaczający kursywę (`<i></i>`).

¹⁷ Postać ta w porównaniu do postaci wyjściowej (por. przypis 15) uwzględnia dodatkowy znacznik języka HTML odpowiadający za pogrubienie (``).

Komentarz ¹⁸	–
Informacje dodatkowe	–
Numer identyfikacyjny	2534

Działanie słownika LMK

Słownik online został wyposażony w wyszukiwarkę typu korpusowego, oczywiście znacznie mniej złożoną i oferującą ograniczone możliwości budowania zapytań. Podstawowe informacje o jej funkcjonowaniu przedstawiamy w formie listy:

- Hasła w bazie słownika występują w trzech postaciach:
 - wyświetlanej: blokovat: **kdo si blokuje či číslo v telefonu**,
 - odmienionej: kdo si blokuje či číslo v telefonu,
 - podstawowej: kdo blokovat si či číslo v telefon.
- Niektóre hasła zawierają wyrazy naprowadzające, po których następuje dwukropek, np.: brát: **kdo si bere auto na leasing**.
- Niektóre hasła zawierają mikrodefinicje umieszczone w nawiasach kwadratowych, np.: **dlouhé vlny** [rádiové].
- Wyszukiwarka przeszukuje hasła w wariacie odmienionym oraz podstawowym (1.b–c), wyrazy naprowadzające (2), a także mikrodefinicje (3).
- Wyszukiwarka ignoruje wielkie litery.
- Zapytaniem mogą być pojedyncze wyrazy lub frazy.
- W zapytaniach można stosować symbol kropki (.) oraz gwiazdki (*); symbol kropki zastępuje 1 lub więcej znaków alfabetu; symbol gwiazdki zastępuje 1 lub więcej dowolnych znaków, np.: „kdo . co” oznacza „kdo” + 1 lub więcej znaków alfabetu + „co”; „kdo * co” oznacza „kdo” + 1 lub więcej dowolnych znaków (np. spacji) + „co”

¹⁸ Pola *Komentarz* i *Informacje dodatkowe* zostały stworzone niejako na wszelki wypadek, jeśli w którymś momencie zaistniałaby potrzeba uzasadnienia takiego, a nie innego kształtu danej triady przekładowej czy jednego z jej komponentów.

- Wyrazy oraz połączenia wyrazowe z łącznikiem w bazie słownika zapisane są ze spacją i w takiej postaci powinny być wyszukiwane, np.: *e-mail* jako *e mail*, *czarno-biały* jako *czarno biały* itp.

Taki sposób zapisu pozwala na szybsze odnalezienie połączeń typu *e-mail*, *e-przelew*, *e-zwolnienie lekarskie* (dla podanych przykładów wystarczy zapytanie o postaci „e”), lecz również pozwala na odszukanie haseł z łącznikiem poprzez wpisanie tylko jednego ich członu, np. zapytanie „rozliczeniowy” wyświetli hasła zawierające połączenie *oszczędnościowo-rozliczeniowy*.

- Nie jest możliwe łączenie w zapytaniu form zlematyzowanych z formami odmienionymi, np. zapytanie o postaci „hledat rozhlasovou” jest błędne (powinno przyjąć postać „hledat rozhlasova” albo „hledá rozhlasovou”). Rzecz ta nie dotyczy nieodmiennych części mowy.

Przeszukiwanie słownika możliwe jest dzięki prostemu interfejsowi użytkownika, na który składają się przedstawione na poniższym obrazie pola: pole zapytania, pole wyboru języka zapytania, pole wyboru układu wyświetlanych wyników, pole wyboru obszaru (po wybraniu jednego z nich w interfejsie pojawia się pole wyboru pól tematycznych dotyczących danego obszaru), przycisk wyszukiwania.

Obraz 1. Interfejs użytkownika

Wyniki wyszukiwania wyświetlane są w dwu wariantach: jako lista (odpowiedniki przekładowe podawane są jeden pod drugim, a kompletne triady przekładowe wieńczy pozioma linia), a także jako tabela (odpowiedniki przekładowe podawane są w kolumnach, każda triada zajmuje osobny wiersz tabeli). Dodatkowo w obu układach jednostki słownikowe oznaczone są ikonką flagi narodowej. W układzie listy obszar, pole i działka, do którego należy dana triada, podawane są w postaci tekstowej pod ostatnią jednostką triady przekładowej, w układzie tabelarycznym natomiast – w postaci numerycznej w dodatkowych kolumnach po prawej stronie (por. tabela 1).

Przekształcalność słowników

W tym miejscu przystąpimy do omówienia triad przekładowych w ujęciu interlingwalnym, praktyczno-leksykograficznym oraz meta-leksykograficznym. Sądzimy, że możliwe jest rozpatrywanie materiału słownikowego przez pryzmat ogólniejszej kategorii, którą Wojciech Chlebda nazywał „przekształcalnością słowników” (szczegółowy opis patrz: Chlebda 2013 i 2014). Kwestie te – międzyjęzykowe i techniczno-leksykograficzne – w zasadzie przeplatają się wzajemnie – w różnym stopniu i w różnych układach, dotyczą bowiem nie tylko faktu zestawienia ze sobą reproductów trzech języków, lecz także wszystkich praktycznych i teoretycznych konsekwencji takiego zestawienia. Mogłoby się wydawać, że proces przekształcenia słownika tematycznego (PIPR) w słownik par przekładowych (PRSP) wyczerpuje te zagadnienia, jak się jednak okazało, proces digitalizacji słownika par przekładowych (por. tabela 1) przyniósł inny (bądź też poszerzony) zestaw problemów tej kategorii¹⁹.

¹⁹ Przekształcalność słowników nie dotyczy zresztą jedynie PIPR i PRSP. Swego czasu Piotr Wierchoń dokonał przekształcenia *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego z kluczem polsko-rosyjskim* (Wawrzyńczyk, red., 2004) w *Indeks a tergo jednostek przekładowych Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego z kluczem polsko-rosyjskim* (Wierchoń 2007). Znane są również inne działania, być może niebezpiecznie związane z przekształcalnością słowników, lecz w różnym stopniu

Słownik LMK w zasadzie „nie narzuca” użytkownikom konkretnego języka wyjściowego. Podobnie zresztą, jak w niektórych korpusach równoległych, język wyjściowy jest tutaj umowny, choć w istocie był nim język polski (dla którego ustalano ekwiwalenty kolejno rosyjsko- i czeskojęzyczne). Mamy zatem do czynienia ze swoistą rozbieżnością pomiędzy faktycznym kierunkiem ustalania odpowiedników przekładowych (właściwym zresztą ogólnie przyjętej praktyce przekładowej), a tym kierunkiem, jaki może uzyskać użytkownik słownika wybierając jeden z trzech języków zapytania. Fakt ten prowadzi do pewnych problemów technicznych. Słownik LMK dopuszcza istnienie tzw. ekwiwalencji zerowej (oznaczanej symbolem \emptyset)²⁰, co za tym idzie dla niektórych haseł polskojęzycznych albo po stronie czeskiej, albo po stronie rosyjskiej, albo w obu tych wypadkach nie istnieje odpowiednik przekładowy danej jednostki²¹. Oznacza to, iż wypadki te powinny zostać warunkowo wykluczone z wyników wyszukiwania, jeśli użytkownik słownika za język wyjściowy przyjmuje język czeski lub język rosyjski²². Rozpatrzmy poniższy przykład z obszaru II (pole 3, *Etykieta w komunikacji realnej i wirtualnej*).

odnoszące się do ucyfrowienia materiału tekstowo-słownikowego, jego przekształcenia w taki sposób, aby powstał konstrukt innego typu powiązań niż w tradycyjnej leksykografii; por. choćby *Francusko-polski słownik (graficznych) odpowiedników przekładowych* (Bralewski 2013) lub *Hipersłownik – Гиперсловарь – Hyperdictionary* (Wawrzyńczyk 2018), broszurka zapowiadająca wydanie *Hipersłownika języka polskiego* (Wawrzyńczyk 2020; wymieniamy tylko jeden z wielu tomów).

²⁰ Więcej na ten temat, por. (Gasek 2019, s. 2–5). Ogólnie rzecz ujmując, ekwiwalencja zerowa oznacza tu brak relacji „reprodukt w języku wyjściowym” – „reprodukt w języku docelowym”.

²¹ Swoją drogą również „strona” jest tu, by tak rzec, komponentem ruchomym, co więcej, w układzie listy w ogóle trudno mówić o „stronie” (w sensie wizualnym).

²² Pozycje z tzw. zerem usunięto również z czesko-polsko-rosyjskiej części publikacji wspomnianej w przypisie 7.

Tabela 3. Translady zerowe a mikrodefinicje

Język polski	Język czeski	Język rosyjski
Panie doktorze! [na uczelni]	Pane doktore! [na vysoké škole]	∅ [обращённые к мужчине кандидату наук, имя + отчество Ros.]

W wypadkach z ekwiwalentem (translatem) zerowym słownik zawsze podaje jakiś rodzaj „odpowiednika” w nawiasach kwadratowych, czasem o charakterze informacyjnym, jak w powyższym przykładzie, czasem – przekładowym (np. kalkę translandu, czyli jednostki języka wyjściowego). W języku rosyjskim wzorzec „imię + nazwisko” obejmuje wiele zwrotów adresatywnych realizowanych w języku polskim w ramach innego wzorca „Panie/Pani + zawód/stanowisko/funkcja”, a zatem nie istnieją takie reproduktury języka rosyjskiego, które można by uznać za leksykalne odpowiedniki systemowej językowe danych reproduktów języka polskiego („odpowiednikiem” będzie tu właśnie wzorzec komponentów „do podstawienia”). Jak wspomnieliśmy wyżej, nasza wyszukiwarka nie dopuszcza zapytań o postaci ∅, jednak identyfikuje triady przekładowe poprzez wyrazy naprowadzające lub mikrodefinicje, co może doprowadzić do wyświetlenia t a k i c h wyników w układzie czesko-polskim, wśród których będą jednostki czeskie z zerem. Dla relacji polsko-czeskiej (przypomnijmy, że językiem wyjściowym przy ustalaniu odpowiedniości przekładowych był tutaj zawsze język polski) w bazie słownika odnotowujemy 34 takie przypadki. Rozpatrzmy kilka z nich.

Tabela 4. Wybrane pary polsko-czeskie (w układzie czesko-polskim) z translatem zerowym

Język czeski	Język polski
∅ [2. část zázilky]	przesyłka uzupełniająca
∅ [zázilka číslo 2]	przesyłka uzupełniająca
∅ [patologický streaming]	patostreaming
∅ [komerční platforma elektronických veřejných služeb]	Platforma e-Uслуг Publicznych

∅ [program pro rodičovskou kontrolu na internetu]	Stražník Učnia [program do kontroli rodičovské]
∅ [Centrální registr řidičů a Registr silničních vozidel]	Centralny System Ewidencji Pojazdów i Kierowców [CEPiK]

Przesyłka uzupełniająca w języku polskim funkcjonuje jako swego rodzaju termin z obszaru sprzedaży internetowej; zespół czeski nie odnalazł podobnego terminu w analogicznych tekstach języka docelowego i opatrzył go komentarzem objaśniającym (również po stronie rosyjskiej mamy tu translat zerowy)²³. Co warte odnotowania, w tym konkretnym przypadku ekwiwalent zerowy posiada dwa warianty, które w nieco inny sposób precyzują, jakie znaczenie realizuje reprodukt języka polskiego. Swego rodzaju dookreślenie danej sytuacji przekładowej stanowi informacja o przynależności jednostki *przesyłka uzupełniająca* do obszaru III (*Média jako prostředník ve vztazích mezi lidmi*), pola 2 (*Obchodování v síti*), działki 1 (*Internetový obchod*).

Patostreaming z kolei, zjawisko popularne w Polsce, posiada odpowiednik funkcjonalny w języku rosyjskim, nie odnotowano go jednak w czeskojęzycznym dyskursie internetowym²⁴. W wypadku nazw usług, programów czy też instytucji, charakterystycznych tylko

²³ W zasadzie od rozpoczęcia prac na zeszytach PIPR zespół autorski za podstawowe źródło ekwiwalentów przyjmował teksty (najczęściej internetowe, rzadziej drukowane), nierzadko także tzw. dwuteksty. Kwestie traktowania zasobów Internetu jako swego rodzaju korpus referencyjny podnoszone były między innymi w Kilgarrif, Grefenstette 2003. Problematykę wykorzystania dwutekstów (szerzej – tekstów zespolonych) do celów słownikarskich opisano w Borysowski 2020. W tym miejscu warto zwrócić uwagę jedynie na fragment rozważań piszącego te słowa na temat pojęcia *tekstowe pary przekładowe* (Borysowski 2020, s. 97–98), które w pewnym stopniu wyjaśnia właśnie tekstową naturę ekwiwalencji zerowej (czy też w jakimś stopniu ją uzasadniają) – czy przyjmujemy za jej źródło teksty zespolone, czy dwu- lub wielojęzyczne teksty porównywalne (w nawiązaniu do pojęcia *korpus porównywalny/porównywalny zasób Internetu*), czyli teksty w dwu- lub więcej językach o zbliżonej bądź identycznej tematyce.

²⁴ Pytanie „dlaczego?” nie mieści w ramach niniejszego tekstu. Możliwe, że fakt ten jest w jakiś sposób uwarunkowany kulturowo. Wyszukiwarki internetowe nie odnajdują także poświadczeń wariantu opisowego, ujętego tu w nawiasy kwadratowe.

dla realiów jednego kraju słownik LMK oferuje dwa rozwiązania. Pierwsze omówiliśmy pod tabelą 3; dotyczy ono mikrodefinicji. Obrazują to polskie reprodukt *Platforma e-usług Publicznych* oraz program *Strażnik Ucznia*, dla których nie odnaleziono nawet odpowiedników funkcjonalnych. Nieco inaczej sprawa ma się z ostatnim reproduktem z tabeli 4. W ramach czeskiego ministerstwa (Ministerstwo doprawy ČR) istnieją dwa oddzielne rejestry: Centrální registr řidičů oraz Registr silničních vozidel. W związku z tym nie ustalono relacji „reprodukt języka polskiego” – „reprodukt języka czeskiego”, ponieważ nazwa polska jest całością, podczas gdy dwie nazwy czeskie zostały zestawione w ramach mikrodefinicji niejako doraźnie, przez autorów części językowej części siatki słownika. Drugie rozwiązanie polega na podaniu przy odpowiednikach przekładowych kwalifikatorów *Pol.*, *Cz.*, *Ros.*, podkreślających ich funkcjonowanie tylko w realiach polskich, czeskich lub rosyjskich. Oznacza to, że dana usługa, program, instytucja itp., obejmuje ten sam obszar działań, ale w każdym z trzech (czasem dwóch) krajów istnieje pod nieco inną nazwą (por. **RODO** *Pol.* [rozporządzenie o ochronie danych osobowych] / **ONOOÚ** *Cz.* [obecné nařízení o ochraně osobních údajů] / **ЗПД** *Ros.* [приказ о защите персональных данных]). Na zakończenie rozważań na temat ekwiwalencji zerowej w perspektywie przekształcalności słowników przeanalizujemy jeszcze jeden przykład. Gdy użytkownik słownika zada do wyszukiwarki słownikowej zapytanie w języku czeskim o postaci „zdrav.”²⁵, wśród wyników otrzyma poniższą triadę przekładową.

Tabela 5. Transland zerowy? Konsekwencje ucyfrowienia słownika triad przekładowych

Język czeski	Język polski	Język rosyjski
∅ [ZDRAVeL]	Internetowe Konto Pacjenta [IKP]	Личный медицинский кабинет пациента

²⁵ Przypomnijmy, iż znak kropki w zapytaniu oznacza jeden lub więcej znaków alfabetu czeskiego.

Fakt wystąpienia znaku ∅ po lewej stronie słownika może zaskakiwać, o czym wspominaliśmy wcześniej. Jest on przede wszystkim konsekwencją ucyfrowienia słownika przekładowego i umożliwienia wyboru dowolnego z trzech języków jako języka wiodącego (teoretycznie wyjściowego) i rzecz jasna nie świadczy o istnieniu w słowniku „translandu zerowego”²⁶. Językiem wyjściowym w procesie tworzenia słownika LMK był, przypomnijmy, język polski. Podstawowym założeniem zespołu autorskiego było zestawianie *reproduktów* polskich, czeskich i rosyjskich, tworzących triady przekładowe niezależnie od kolejności ich wyświetlania. Kluczowa jest tu zasada *podstawialności*, sformułowana swego czasu przez Jolantę Mędelską i Jana Wawrzyńczyka (Mędelska, Wawrzyńczyk 1992, s. 16), która pozwala użytkownikowi słownika traktować poszczególne jego jednostki jako elementy wymienne (w tekstach). Dotyczy to również ekwiwalencji zerowej, która sygnalizuje brak odpowiedności na poziomie reproduktów właśnie, ale nie brak *jakiegokolwiek* możliwości *przekładowej*.

Jeśli chodzi o kwestie praktyczno-leksykograficzne, zestawienie z tabeli 5 należałoby odczytać w następujący sposób: w języku czeskim nie istnieje taki reprodukt, który realizowałby sens związany z polskim reproduktem *Internetowe Konto Pacjenta* (funkcjonuje natomiast – jak sugeruje podana tu relacja – grupowiec *ZDRAVeL*). W języku rosyjskim taki reprodukt istnieje, choć nie istnieje (czytaj: nie jest przez rodzimych użytkowników języka rosyjskiego stosowany) odpowiadający mu literowiec. Sądzymy jednak, że podana tu triada powinna zostać zmodyfikowana. *ZDRAVeL* nie jest grupowcem, jest pełną nazwą (teoretycznie przyjmuje postać grupowca, choć w praktyce nie funkcjonuje jego pełny zapis), a więc mogłaby być odpowiednikiem polskiego *Internetowego Konta Pacjenta*. Rozbieżności te dotyczą również innych triad, por. zakładat: *kdo zakládá účet v ZDRAVeL / kto zakłada konto w IKP / кто создаёт Личный медицинский кабинет пациента* oraz *ZDRAVeL / IKP* [Interneto-

²⁶ Celowo ujętego tu w cudzysłów, jako oczywisty oksymoron.

we Konto Pacjenta] / ∅ [Личный медицинский кабинет пациента]. Szczególnie ta ostatnia triada ponownie sugeruje, że ZDRAVeL nie jest w języku czeskim grupowcem odpowiadającym polskiemu literowcowi²⁷. W tym i w wielu innych miejscach zapewne konieczna będzie korekta materiału słownikowego. Podobne przypadki można albo modyfikować, albo opatrywać odpowiednim komentarzem, co w bazodanowej wersji słownika jest bezproblemowe (por. odpowiednie pola bazy słownika wymienione w tabeli 2).

* * *

Ostatnią kwestią, którą poruszymy są wyrazy naprowadzające. Przysporzyły one wprawdzie mniejszych problemów niż ekwiwalent zerowy, choć także dotyczyło to prac zarówno praktyczno-leksyko-graficznych, jak i przekształceniowych. Dla wielu jednowyrazowych czasowników języka polskiego nie istnieją jednowyrazowe ich odpowiedniki w języku czeskim i rosyjskim. W ramach opracowywania siatki słownikowej autorzy poszczególnych działów, co zresztą uzasadnione, formułowali wyrazy (całostki) naprowadzające odnosząc się do ich sensu wyjściowego. Por. choćby pary polsko-rosyjskie *udostępniać* – *открывать доступ*, *wnioskować* – *подавать заявление*, *autoryzować* – *проводить авторизацию*, *bankować* – *пользоваться электронным банком*, *doubezpieczyć* – *застраховать дополнительно* czy też polsko-czeskie, np. *subskrybować* – *přihlásit se k odběru*, *przeanalizować* – *provést analýzu*, *organizować się* – *dávat se dohromady* (o grupie ludzi), *skomunikować się* – *navázat komunikaci* i inne²⁸.

Wyrazy naprowadzające pełnią w słowniku LMK funkcję środka technicznego. Umożliwiają prezentację haseł w porządku alfabetycz-

²⁷ Co więcej, nie udało nam się podjąć ostatecznej decyzji w tym zakresie, ponieważ strona internetowa zdravel.cz została wyłączona, a odpowiadająca jej aplikacja na telefon nie jest już dostępna.

²⁸ Oczywiście z wyłączeniem czasowników zwrotnych z partykułami *się* /*se*.

nym. Dotyczą przede wszystkim zwrotów czasownikowych z sygnałami zaimkowymi *kto/kdo*, *co*, które bez wyrazów naprowadzających zgrupowane byłby w słowniku pod literami „k” i „c” (rzadziej stosowane są też rzeczownikowe lub przymiotnikowe/imię-słowne wyrazy naprowadzające). Ponadto w początkowej wersji słownika język rosyjski nigdy nie miał pojawić się po jego lewej stronie²⁹. Dopiero prace nad wersją cyfrową (online) uświadomiły autorom taką potrzebę. Zaistniała zatem konieczność dopisywania brakujących słów naprowadzających, aby możliwe było poprawne (tzn. alfabetyczne) wyświetlanie wyników również rosyjskojęzycznych kwerend słownikowych. Przy okazji tych działań złożone „całostki naprowadzające” zostały zredukowane tylko do czasownika, czyli dwuwyrazowiec *открывать доступ* został zastąpiony bezokolicznikiem *открывать*. W aktualnej wersji słownika podobnych zmian nie wprowadzono jeszcze dla jednostek języka czeskiego³⁰.

Z wyrazami naprowadzającymi w języku czeskim wiązała się jeszcze jedna rozbieżność względem języka polskiego. Niektóre czasowniki w języku czeskim są dwuaspektowe – jednostki z tymi czasownikami miały tylko jedną postać, podczas gdy odpowiadające im jednostki w języku polskim – dwa. Por. poniższe wyrazy:

- *absolovovat* w znaczeniu ‘odbywać, odbyć praktyki’,
- *asimilovat se* w znaczeniu ‘asymilować się, zasymilować się’,
- *citovat* w znaczeniu ‘cytować, zacytować’,
- *vydavat se* w znaczeniu ‘podszywać się, podszyć się’ i in.

W obecnej wersji słownika wypadki te bywają rozproszone wownikach wyszukiwania. Być może powiązanie pewnych haseł ze sobą – na wzór *Hipersłownika* Jana Wawrzyńczyka (por. przypis 19) – w lepszy sposób porządkowałoby informację słownikową. Zresztą takie rozwiązanie mogłoby dotyczyć nie tylko par aspektowych, lecz

²⁹ Por. słownik w wersji PDF pod adresem <https://bg.uni.opole.pl/wp-content/uploads/LMK-ISBN-978-83-8332-051-9.pdf>.

³⁰ Jest to wersja oznaczona datą 24.01.2024 r. (por. stronę internetową słownika pod adresem idiomatykon.eu/search).

także większej liczby powiązań wewnątrzsłownikowych (np. na poziomie leksemów).

Perspektywy

Zarysowane tutaj problemy będą miały zastosowanie w przyszłości. Planujemy cyfryzację obu tomów *Polsko-rosyjskiego słownika par przekładowych*, dla której niniejsze rozważania oraz prace związane ze stworzeniem słownika *Lidé – Média – Komunikace* mają charakter, by tak rzec, pilotażowy. Wydaje nam się, że dość wyraźnie pokazaliśmy, iż każde działania prowadzące do przekształcenia jakiegoś słownika w inny typ słownika (jak w wypadku PIPR i PRSPP) czy inną postać słownika (jak w wypadku wersji tekstowej i cyfrowej słownika LMK) dostarczają nowych doświadczeń nie tylko w obszarze praktyki słownikarskiej (układanie hasłownika, ekwiwalentyzacja i in.), lecz również na polu metaleksykografii przekładowej (problemy natury teoretyczno-językowej z tą praktyką związane). Opisane tutaj zagadnienia pomogą autorom słownika LMK przystąpić do prac korygujących poszczególne hasła, a także porządkujących bieżące rozwiązania.

Bibliografia

- Bogusławski Andrzej, 1976, *O zasadach rejestracji jednostek języka*, „Poradnik Językowy”, nr 8, s. 356–364.
- Borysowski Daniel, 2020, *Teksty zespolone a problemy leksykografii przekładowej*, Opole.
- Bralewski Dariusz, 2013, *Francusko-polski słownik (graficznych) odpowiedników przekładowych*, Łask.
- Chlebda Wojciech, 1985, *Oksymoron. Z problemów językowego poznania rzeczywistości*, Opole.
- Chlebda Wojciech, 1991, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Opole.
- Chlebda Wojciech, 2009, *Idiomatykon 4.: gdzie jesteśmy, dokąd zmierzamy (i parę zdań o tym, skąd przychodzimy)*, [w:] *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski*, z. 4, red. W. Chlebda, Opole, s. 9–38.

- Chlebda Wojciech, 2010, *Reprodukty na warsztacie (I)*, [w:] *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrzowych jednostek języka*, red. W. Chlebda, Opole, s. 7–13.
- Chlebda Wojciech, 2013, *O przekształcalności słowników (frazeologicznych): casus opolski*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej*, red. G. Dziamska, J. Liberek, Poznań, s. 29–37.
- Chlebda Wojciech, 2014, *Od tematycznego frazeologicznego słownika przekładowego do alfabetycznego słownika par przekładowych*, [w:] *Polsko-rosyjski słownik par przekładowych. Tom zbiorczy Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego (z. 1–5)*, red. W. Chlebda, Opole, s. 9–67.
- Chlebda Wojciech, Dobrotová Ivana, 2023, *Założenia wyjściowe i zasady użytkowania idiomatykonu*, [w:] *Lidé – Média – Komunikace. Česko-polsko-ruský a polsko-česko-ruský idiomatikon / Ludzie – Media – Komunikacja. Czesko-polsko-rosyjski i polsko-czesko-rosyjski idiomatykon*, red. D. Borysowski, I. Danecka, I. Dobrotová, Opole, s. 365–380.
- Gasek Bogumił, 2019, *Ekwiwalent zerowy w polsko-rosyjskiej leksykografii par przekładowych (na materiale 8. zeszytu »Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego«)*, „Applied Linguistics Papers”, 26/1, s. 1–14.
- Grochowski Maciej, 1981, *O wyróżnianiu jednostek opisu semantyki leksykalnej*, [w:] *Sbornik prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná*, vol. 30, iss. A29, s. 31–37.
- Kilgarrif Adam, Grefenstette Gregory, 2003, *Web as Corpus: Introduction*, „Computational Linguistics”, vol. 29/3, s. 333–347.
- Mędelska Jolanta, Wawrzyńczyk Jan, 1992, *Między oryginałem a przekładem. Rzecz o słownikach dwujęzycznych*, Kielce.
- Wawrzyńczyk Jan, 2018, *Hipersłownik – Гиперсловарь – Hyperdictionary*, Warszawa.
- Wawrzyńczyk Jan (red.), 2004, *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, Warszawa.
- Wawrzyńczyk Jan, 2020a, *Hipersłownik języka polskiego*, Tom 1: A–Ć, Warszawa.
- Wierzchoń Piotr, 2007, *Indeks a tergo jednostek przekładowych Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego z kluczem polsko-rosyjskim*, Warszawa.

ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan HRDLIČKA
Univerzita Karlova

DOI: 10.14746/bo.2024.3.10

Říkali to v Dohránu¹

Keywords: the development of language, the expansion of flexion, deflectivisation, unification, differentiation, morphology, Czech language, variant, passive participle, adverb, particle, initial abbreviation

Klíčová slova: vývoj jazyka, expanze flexe, deflektivizace, unifikace, diferenciacie, morfologie, čeština, varianta, přičestí trpné, příslovce, částice, iniciálová zkratka

Abstract

The natural language develops and various changes on all its levels occur by degrees. One of symptomatic features of language genesis is its unevenness. Not only individual languages but also their groups develop with uneven dynamism. The rate of changes differs in certain periods even within one language and its levels. In the formal morphology of contemporary Czech there is not only productive unification, differentiation and other processes, but also deflectivisation, weakening and limiting the flexion or even its loss. On the other hand there is the expansion of flexion when some adverbs and particles or some forms of passive participles are declined. (See the titles of TV programmes like *(The Play is) Finished*, *(The Table is) Set*, *(The Results Are) Summed Up*).

Přirozený jazyk se vyvíjí, na všech jazykových rovinách postupně dochází k různě výrazným změnám. Jedním z příznačných rysů jazykové geneze je její nerovnoměrnost. Jednotlivé jazyky i celé rodiny jazyků se vyvíjejí s nestejnou dynamikou, tempo změn není v určitých obdobích stejné ani u téhož jazyka, odlišnou rychlostí dochází ke změnám i v rámci jednotlivých rovin jazyka. Pokud jde o formální morfologii současné češtiny, vedle velmi produktivní unifikace, diferenciacie a dalších již popsaných procesů dochází v současnosti ke stále výraznějším projevům deflektivizace, tedy směřování k oslabení, omezení, či dokonce ztrátě flexe, a naopak k expanzi flexe, čili k situaci, kdy mluvčí ohýbají (skloňují) jednak některé neohebné slovní druhy (určitá adverbia, částice), jednak vybrané slovesné formy – např. tvary přičestí trpného (srov. názvy současných televizních pořadů *Dohráno*, *Prostřeno*, *Sečteno* aj.).

¹ Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

Přirozený jazyk, jak známo, není neměnný, strnulý, jednou provždy daný. Je tomu právě obráceně – jazykový kód se vyvíjí (vývoj jazykové normy probíhá prostřednictvím variant, viz Jedlička 1974),² kontinuálně se proměňuje, neboť příslušný jazyk musí mimo jiné uspokojovat různorodé a měnící se komunikační nároky a požadavky dotyčného jazykového společenství. Nezanedbatelný je rovněž soustavnější a dlouhodobější vliv jiných jazyků, ať typologicky a genealogicky příbuzných, či odlišných. Zaznamenáváme ovšem i nepřehlédnutelné působení dalších faktorů – jde např. o snahu mluvčích po jazykovou ekonomii, o projevy vnitřní dynamiky jazyka aj. Geneze určitého jazyka se vedle značné stálosti jazykového systému³ (Skalička 1960) vyznačuje povahou postupnou, umírněnou, evoluční, nikoliv tedy skokovou, přetoknou (srov. výstižný Mathesiův pojem „pružná stabilita“).

Pozoruhodná je v této souvislosti výrazná a nápadná nerovnoměrnost vývoje určitého jazyka. Spočívá především v následujících skutečnostech:

- různé jazyky (popř. i celé rodiny jazyků) se vyvíjejí různým tempem (kupř. slovanské jazyky⁴ se proměňují pomaleji než jazyky románské nebo germánské);
- nestejným tempem se v různých obdobích vyvíjí i jeden a týž jazyk (v češtině⁵ proběhla řada změn do 15. století, poté byl vývoj méně dynamický; četné změny se objevují především ve slovní zásobě po roce 1989);
- různou rychlost i hloubku změn vykazují i jednotlivé jazykové roviny a plány: snadno a pohotově se mění lexikum, jako podstatně konzervativnější se proti tomu jeví gramatika, zvuková rovina i jádro slovní zásoby (blíže Skalička 1960, Jedlička 1974, Hrbáček 2004 a další).

Co se mluvnické roviny češtiny týče, resp. zejména jejího formálního tvarosloví, na které se v příspěvku zaměříme především, v odborné literatuře se v souvislosti s genezí nejčastěji hovoří o unifikaci (čili silné tendenci k jazykové seberegulaci, simplifikaci, směřování k analogickému vyrovnávání tvarů,⁶ k morfologické pravidelnosti, k překonávání nepravidelností a výjimek), o podstatou protichůdné diferenciaci (pramenící z potřeby funkčního stylového odlišení výraziva, větší pestrosti a rostoucího

² Podnětnou otázku pohledu na jazykový vývoj nastoluje Skalička (1960) – je žádoucí směřování k jednoduchosti, pravidelnosti, či naopak ke složitě propracovanému sofistickovanému systému?

³ Skalička (1960) pokládá za jeden z klíčových zákonů jazykového vývoje *zákon stability jazyka*, čímž míní značnou odolnost jazykového kódu vůči (vývojovým) změnám.

⁴ V rámci slovanských jazyků se nejvíce změnila bulharština (blíže Skalička, 1960).

⁵ Bylo by záhodno odlišovat vývoj i jejich jednotlivých útvarů a poloútvárů (srov. nestejnou kvalitativní i kvantitativní genezi češtiny spisovné a obecné, českých dialektů aj.).

⁶ Dokladem je univerzální obecněčeská koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu (*s téma našima novějma cizejma kamarádama*), expanze předložky *na*, koncovka *-i* v nominativu plurálu životných maskulin (*Angličani, Švédí, lidi, hosti, diplomati, bohemisti, gymnasti, svědci, kritici*), rostoucí frekvence osobní koncovky *-u* u některých sloves (*píšu, žiju, piju, studuju*,

počtu konkurenčních forem vyjádření), dále o racionalizaci a o intelektualizaci⁷ a v neposlední řadě⁸ též o internacionalizaci, jež je důsledkem intenzivního kontaktu jazyků (v současnosti zejména s angličtinou). Vliv cizích jazyků na češtinu se projevuje mimo jiné deflektivizací, tedy tendencí k oslabení, omezení, či dokonce ztrátě flexe (Uličný 2002, Čechová 2021 aj.).

Důsledky sílící deflektivizace v současné češtině jsou velmi pestré a různorodé (viz Adam 2017 aj.). Vedle vlivu cizího jazyka (dnes hlavně angličtiny) k nim vede rovněž řečová nejistota mluvčího, popř. jeho mluvní pohodlnost nebo nedostatečná znalost spisovné normy. Některé výrazy cizího původu se v naší mateřštině nutně neskloňují (*člověk s velkým charisma*), jindy se uživatel jazyka ohebnému výrazu vyhýbá (*Stalo se to dva roky zpátky* = před dvěma roky). Velmi výrazný je u nás ústup od přechylování ženských příjmení (*Eva Smetana, Alena Dostál*), kde užívání tradičního sufix *-ová* již není povinné (viz příslušnou legislativu), resp. uzuální.

Místo vztažných zájmen se ve výpovědi uplatňují nepatřičná vztažná příslovce (*Nehody, kdy přišlo o život pět lidí*) apod. Jsme rovněž svědky různých zjednodušení, např. v oblasti českých numerálií: některé číslovky se mnohdy neskloňují (*bez jedna celá pět*), nebo se ohýbá pouze jejich finální komponent (*před tři sta dvaceti lety* = před třemi sty dvaceti lety), i v oficiální komunikaci se toleruje jejich částečná invariantnost (*dvě stě padesátý závodník* = dvoustý padesátý závodník) atd.

Na druhé straně zaznamenáváme proud protichůdný, byť podstatně méně frekventovaný (nikoliv ovšem povahou marginální), a sice expanzi flexe za hranici ohebných slovních druhů (srov. Dufek 2016, Čechová 2021, Hrdlička 2022 aj.). V řečové komunikaci, a to jak neoficiální, tak i oficiální (hromadné sdělovací prostředky aj.) totiž dochází k situacím, v nichž rodilí mluvčí češtiny ohýbají, přesněji řečeno skloňují jednak některý z tradičních neohebných slovních druhů, např. vybrané částice nebo adverbia (*Některé strany opět hlasovaly proti ANU⁹; Trenér opět no-*

nikoliv již *píši, žiji, piji, studuji*), pozvolný přechod feminin od vzoru *kost* ke vzoru *píseň* aj. Neproduktivní tvary s menší četností výskytu se přizpůsobují formám produktivním s vysokou frekvencí a pravidelností, což přechodně (a paradoxně) vede k jejich zmožení, resp. ke vzniku variant.

⁷ Racionalizace se chápe jako vědomá podpora tendencím vedoucím k důslednější a přehlednější systémovosti, snaha o pragmatické zjednodušování některých stránek jazyka (pravidla pravopisu aj.), intelektualizace pak jako zdokonalování schopnosti jazyka (složitou syntaxí, pracovanou terminologií) postihovat a vyjadřovat i složité a abstraktní vztahy a souvislosti.

⁸ V souvislosti se spisovnou češtinou se hovořilo o tendenci demokratizační, dnes se poukazuje na její směřování k neformálnosti, větší mluvnosti (Hrbáček 2004), na tendenci k odvoditelnosti reprezentativního tvaru (Adam 2017).

⁹ V tomto případě je však třeba upřesnit, že se o partikuli v pravém slova smyslu nejedná – jde totiž o iniciálovou zkratku značící *Akce nespokojených občanů*. Je zajímavé, že se expanze flexe neprojevuje ve všech pádech stejnou měrou: výrazná je v daném případě zejména v lokálu a také v instrumentálu, velmi vzácná by podle našeho soudu naopak byla např. v genitivu.

minoval i křídelního útočnicka Petra Tenkrát), jednak určitý tvar slovesný, hlavně substantivizované tvary přičestí trpného (*Ke všem zápasům se ještě vrátíme ve večerním Dohránu; Všechny ty recepty má z víkendového Prostřena; Hovořili o tom ve věřejším Sečtenu*).

Bude nepochybně zajímavé sledovat, kterým směrem se bude další vývoj v dané oblasti ubírat a jakým způsobem budou podobné případy z perspektivy spisovné normy hodnoceny (bude na ně pohlíženo jako na hovorové?). Podle našeho mínění budou obě zmíněné protichůdné tendence, zejména ta deflektivizační, nabírat na intenzitě a i nadále pokračovat, což pokládáme vzhledem k výrazně flektivnímu charakteru češtiny za poněkud paradoxní.

Literatura

- Adam R., 2017, *Příručka k morfologii češtiny*, Praha: Karolinum.
Čechová M., 2021, *Kam spěje vývoj flexe nejen proprii?*, „Bohemistyka“ 20, s. 345–360.
Dufek O., 2016, *O ČEZu, UNESCO a Ikea*, „Naše řeč“ 99, s. 256–268.
Hrbáček J., 2004, *Úvod do studia českého jazyka*, Praha: Karolinum.
Hrdlička M., 2022, *Ostatní strany hlasovaly proti ANU*, „Český jazyk a literatura“ 72, s. 143–144.
Jedlička A., 1974, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha: Univerzita Karlova.
Skalička V., 1960, *Vývoj jazyka*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Uličný O., 2002, *K vývojové dynamice současné české flexe*. In: O. Uličný, O. Bláha (eds.), *Čeština – univerzália a specifiká 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 233–236.

Sociolekty v různých sférách komunikace

Předkládaná monografie¹ se zaměřuje na vybraná témata sociolektologie – oboru orientovaného na strukturu, společenskou podstatu, zákonitosti fungování, klasifikaci a historický vývoj sociolektů. Ty bývají nejčastěji vymežovány jako speciální součást národního jazyka, jež má podobu nespisovné vrstvy speciálních lexikálních prostředků a frazémů užívaných v neoficiální interakci jedinci vázanými na stejné pracovní prostředí nebo na stejnou sféru zájmů; slouží k specifickým potřebám jazykové komunikace a jako prostředek k vyjádření příslušnosti k určitému prostředí či zájmové sféře.

Monografie rozvíjí tradici zaměřenou na výzkum slangu a argotu na katedře českého jazyka a literatury Západočeské univerzity v Plzni. Od roku 1977 pracoviště organizovalo vědecké konference; velká pozornost na nich byla zprvu věnována lexiku různých slangů, profesní mluvy a argotu. Od poloviny 90. let se však stále více do popředí dostává jejich fungování v konkrétních komunikačních situacích. Tento posun se odrazil také v preferování termínu sociolekt.

Monografie vychází z témat sociolingvistické konference konané v listopadu roku 2022 v Plzni: příspěvky byly rozšířeny, upraveny a formálně sjednoceny, editorky je zpracovaly v kompaktní monografii o 21 kapitol, na nichž se autorsky podílelo 25 badatelů z vysokoškolských a akademických pracovišť České republiky, Polska a Slovenska.

Monografie je tvořena pěti tematickými oddíly. Úvodní oddíl (*Úvahy nad sociolekty*) je orientován na základní pojmy týkající se stratifikace češtiny, vztahy mezi jejími standardními a substandardními jazykovými varietami a postavení sociolektů v jejich hierarchii.

Milan Hrdlička (*K vymezení a struktuře pojmu český národní jazyk*) se zamýšlí nad vztahem národ – český národní jazyk z diachronního i synchronního hlediska. Polemizuje se současným pojetím národního jazyka, že jde o komplex strukturních variet (spisovný jazyk, nářečí aj.), komplex souborů speciálních dorozumí-

vacích prostředků (sociolekty) a komplex uzuálních forem řeči (běžná mluva, městská mluva). Doporučuje vymezení rozšířit o zahraniční realizace češtiny, řečové projevy česky komunikujících cizinců žijících na našem území a o český znakový jazyk užívaný příslušníky českého národa.

Dva příspěvky zkoumají dynamiku současných sociolektů. Pavol Odaláš (*Sociolekty v komunikácii slovenčiny. Tranzitný pohľad na sociolekt*) prezentuje tranzitní přístup k sociolektu. Jde o proces přechodu původně nespisovného lexikálního prostředku mezi spisovné prostředky na základě jeho strukturních a komunikačních vlastností. Verbální prostředek užívaný v komunikační oblasti jisté společenské skupiny může přejít do celospolečenské komunikace a tam mít hovorový nebo spisovný charakter. Proces je doložen na výrazech, které vznikly na základě univerbace, a autor rozebírá jejich zpracování a hodnocení ve výkladových slovnících spisovné slovenštiny, jejich frekvenci, použití generačními skupinami apod. Marie Čechová (*Proměnlivost standardu a substandardu v češtině*) sleduje vztah termín – profesionalismus a popisuje jej na základě procesu (de)terminologizace. Zároveň poukazuje na prostupnost hranic mezi sociolekty a dokumentuje, jak sociolektismy mohou přecházet z profesní mluvy do obecné češtiny a některé do hovorové vrstvy spisovné češtiny. Obě kapitoly tak otevírají jedno z klíčových témat sociolektologie, kterého se dotýkají i další kapitoly – jaký je vztah mezi strukturními varietami češtiny a sociolekty.

Miloslav Vondráček (*K jednomu z funkčních limitů argotu – kryptické prostředky ve vnitřní komunikaci*) se dlouhodobě věnuje vymezení argotu. Ten bývá spojován se specifickými společenskými skupinami a utajením obsahu projevu před nežádoucím adresátem. Autor analyzuje deník bývalého ředitele nemocnice Na Homolce a další soukromé materiály zabavené v souvislosti s trestnou činností a zasazuje je do kontextu egocentrické (intrapersonální) komunikace (nepředpokládá komunikačního partnera). Ukazuje, jak argotické prostředky ze sémantických polí peníze a drogy ve vnitřní komunikaci autora neslouží k utajení komunikace, ale k prožívání sebe sama jako součásti society a k identifikaci se s ní. Autor zároveň upozorňuje na potřebu přihlížet při vymezení a fungování sociolektismů ke komunikačním strategiím mluvčích.

Nejobsáhlejší oddíl (*Profesní a slangové výrazivo v komunikaci*) poskytuje pohled na vybrané komunikační sféry a výrazné lexikální prostředky v nich užívané.

Dvě kapitoly jsou zaměřeny na komunikační oblast informačních technologií. Mieczysław Balowski (*Profesní mluva programátorů*) sleduje komunikaci programátorů. Liší tři typy komunikačních situací a charakterizuje je podle specifických jazykových kritérií a užívaných prostředků (druhů kódů). Komunikace programátor – běžný uživatel počítačů je vedena s využitím spisovného jazyka a profesionalismů, vzájemná komunikace mezi programátory je vysoce specializovaná, au-

¹ *Sociolekty v různých sférách komunikace*, eds. Marie Čechová, Martina Spěváčková. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni, 2023, 320 s. ISBN 978-80-261-1193-1

tor ji považuje za sociolektickou. Při komunikaci programátora s počítačem jde o digitálně-verbální interakci – užívá specifický systém verbálních a grafických kódů. Autor jej označuje jako technolekt; odkazuje k technice a je pro něj typické užívání také neverbálních znakových systémů. Růžena Písková (*Změny a perspektivy komunikační oblasti informačních technologií v letech 2002–2022*) se zabývá proměnou komunikační oblasti informačních technologií a komunity mluvčích od počátku 21. století. Na významu nabývají komunikační okruhy spojené s technikou a novými technologiemi, ale také s etikou jejich užití (např. s pravdivostí sdělovaných informací).

Značná pozornost byla v minulosti věnována pivovarnickému sociolektu. Martina Spěváčková a Jana Vaňková (*Sociolekt v prostředí (především) malých pivovarů*) se na základě dotazníkového šetření zaměřily na současný stav pivovarnické profesní mluvy v malých soukromých rodinných pivovarech. Získaný materiál jim umožňuje uplatnit diachronní přístup k tématu: porovnat výsledky se starším stavem pivovarnické mluvy a popsat dynamiku frekventovaných prostředků. Zaznamenávají ústup germanismů, vymezují jádro a periferii užívaných výrazů a postihují jejich synonymii a polysémii.

Markéta Maturová a Šárka Jindrová (*Profesní mluva zaměstnanců v potravinových řetězcích*) zaznamenávají specifické vyjadřovací prostředky pro názvy obchodních úseků, skladů zboží, jejich umístění a označení, pojmenování zaměstnanců a jejich hierarchii v komunikaci pracovníků obchodních řetězců. Vedle výrazů vznikajících derivací a kompozicí analyzují přejímky z cizích jazyků (zejména angličtiny a němčiny): některé z nich se gramaticky začleňují do českého jazykového systému, jiné jsou však přejímány bez úprav.

Jaromír Krško (*Sociolekt skalolezcův jako součást komunikačního registru*) popisuje sociolekt horolezců. Specifika tohoto sociolektu sleduje z hlediska hláskové, morfoloické a lexikální roviny, zvláštní pozornost věnuje orohodonýmům (názvy lezeckých cest). V komunikaci jsou frekventované nejen professionalismismy, pro něž je typická jistá ekonomie vyjadřování, a slangismy charakteristické expresivitou, ale výrazně se uplatňují také neverbální prostředky, zejména gesta.

Na možnosti propojení sociolektologie a onomastiky upozorňuje Žaneta Dvořáková (*Odras profesní slovní zásoby z oblasti textilní výroby v českých příjmeních*): zaměřila se na příjmení spjatá s výrobou textilu. Byla odvozena z povolání nositele, ze sloves odražejících pracovní činnost, z názvů nástrojů při výrobě a pojmenování výsledných výrobků. Ilustruje, jak byla ovlivněna nářečnými, německou profesní mluvou a terminologií. Bohatý příkladový materiál dokazuje, že tato příjmení jsou důležitým materiálem pro poznání stavu sociolektu v době vzniku.

I když oddíl signalizuje fungování sociolektů v komunikaci, autoři se většinou omezují jen na lexikální přístup k sociolektům. Chybí začlenění do sekvenčního kon-

textu, např. příklady zasazené do výpovědi či rozhovorů. Právě funkce sociolektismů v komunikaci je téma, kterým by se měla sociolektologie intenzivněji zabývat.

Třetí oddíl (*Sociolekty a mladá generace*) je vymezen poměrně široce – orientuje se na vybrané aspekty vztahu sociolekt a příslušníci mladé generace.

Dvě kapitoly sledují didaktické aspekty sociolektů. Helena Chýlová (*Sociolekt ve výuce českého jazyka*) si klade otázku, jak je tomu s výukou nespisovné češtiny, zejména sociolektů na základních a středních školách a jak se středoškoláci orientují v stratifikaci národního jazyka. Vychází z podrobné analýzy rámcových vzdělávacích programů, učebních textů a propojuje ji s výsledky dotazníkového šetření mezi bohemisty prvního ročníku vysoké školy a mezi učiteli. Zároveň prezentuje náměty pro využití sociolektů ve výuce mateřského jazyka. Jiří Hasil a Diana Palašáková (*Místo profesního výraziva ve výuce zahraničních studentů českých vysokých škol*) sledují místo profesní mluvy ve výuce zahraničních studentů. V kurzech neoborové češtiny se musí vedle stratifikace češtiny seznámit také se sociolektem oboru, aby mohli plnohodnotně komunikovat v příslušném profesním prostředí. Autoři dokumentují tuto nutnost na příkladu studentů medicínských oborů.

Dvě kapitoly jsou věnovány interakci mladé generace. Zuzana Popovičová Sedláčková (*Sociolekt slovenských matek*) zkoumá vzájemnou reálnou i virtuální interakci slovenských těhotných žen a matek na mateřské dovolené. Sleduje výrazy odražející zejména jejich tělesné a duševní změny během těhotenství a právní důsledky péče o malé děti. Vymezuje dvě skupiny sociolektismů. První tvoří profesionalismy: výrazy z primární odborné (zejména lékařské) komunikace přecházejí procesem determinologizace do běžné komunikace matek. V jejich vzájemné komunikaci o každodenních problémech jsou preferovány slangismy. Autorka zároveň ukazuje, jak užívaný sociolekt odráží myšlení matek o sobě i dětech. Jiří Zeman (*Interakční funkce kontaktních výrazů v mluvě mládeže*) poukazuje na nutnost sledovat při výzkumu sociolektu také rovinu zvukovou a syntaktickou. Na příkladu kontaktního výrazu *vole* ukazuje, že tento výraz neplní jen fatickou funkci, ale vyjadřuje také spontánní podiv. Intonačně je využíván k hierarchizaci mluveného projevu – vyjádření, zda po tomto kontaktním prostředku nastává místo relevantní pro výměnu mluvčího. Obě kapitoly prezentují komunikační přístup k výzkumu sociolektů.

Čtvrtý oddíl (*Sociolekty v umělecké literatuře a v publicistice*) je věnován sociolektům v psané komunikaci.

Jana Hoffmannová (*Sociolekt mladých lidí v třech současných prózách*) se zamýšlí nad tím, zda lze sociolekt současné mládeže poznat z jeho reflexe v literárních textech. Analyzuje stylizaci mluvy mládeže – žáků základní školy a středoškoláků – ve třech textech moderní české prózy: na základě vybraných sémanticko-tematických okruhů zaznamenává vedle lexikální roviny (užívání vulgarismů,

expresiv aj.) i specifika výstavby rozhovorů a odkazy na dobový kulturní a společenský kontext.

Andrzej Artemov (*Interslangismy v českých textech Jaroslava Rudiše*) se zaměřil na dílo česko-německého spisovatele Jaroslava Rudiše. Sleduje, jak je v jeho románech stylizováno užití sociolektismů v mluvě mládeže, železničářů a hospodských štamgastů. Soustředí se hlavně na interslangismy a jejich vztah k lexiku obecné češtiny.

Soňa Schneiderová (*Posouvání významu termínů v publicistice a běžné mluvě*) na příkladu tří výrazů – *komfortní sféra*, *toxický* a *predikovat* – v publicistické sféře popisuje proces jejich determinologizace, který neznamena jen posun původních termínů z publicistické sféry do běžné komunikace, ale také posun jejich významu.

Jednou z oblastí, která je pro formování a obohacování sociolektů důležitá, leč v jejich definicích opomíjená, je slovtvorba. Na ni je orientován poslední oddíl monografie (*Slovtvorné postupy utváření lexika v různých sociolektech*).

Ladislav Janovec (*Výbrané slovtvorné postupy v současných českých sociolektech*) na základě materiálu pořízeného z diplomových a bakalářských prací dospívá k závěru, že pro utváření pojmenování osob slouží v sociolektech sufixy neutrální, spisovné a mírně expresivní, užití silně expresivních a nespisovných prostředků je omezeno; využívány jsou i deproprializace a adaptace přejímek. Autor zaznamenává propustnost a pohyblivost hranic sociolektů – na jedné straně sociolektismy mohou přecházet v intersociolektismy a být užívány synonymně v odlišných prostředích, na straně druhé může sociolektismus fungovat v (relativně) uzavřené sociální podskupině. Zde lze spatřovat jistou souvislost mezi sociolekty a regionální mluvou. Právě tomuto tématu by sociolektologie měla věnovat větší pozornost.

Lucie Radková a Michal Místecký (*Slovtvorné preference ve vybraných sociolektech pohledem kvantitativní lingvistiky*) poukazují na možnosti využití při výzkumu sociolektů kvantitativní metody. Dokumentují to na konkrétní sémantické, derivační a distribuční analýze a interpretaci jejich výsledků.

Patrik Mitter (*Redukované formy proprií a jejich stratifikační status*) sleduje redukované formy proprií (zkrácení výchozího pojmenování) a jejich vztah k stratifikaci současné češtiny. Zaměřuje se zejména na derivované a kompozitní univerbizáty. Zaznamenává jejich fungování v komunikaci a dynamiku (pronikání do spisovných projevů).

Jitka Málková (*Motivace a tvoření jmen koček v kočičích útulcích*) se zaměřuje na jazykový obraz koček a na jeho řečovou realizaci v komunikaci na sociálních sítích. V centru je – vedle motivace pojmenování koček – sociolekt spojený s jejich záchranou a péčí o ně v kočičích útulcích. Jeho výrazným znakem je expresivita.

Publikace v závěru obsahuje nezbytné části – české a anglické resumé, seznam literatury, věcný a jmenný rejstřík

Sociolekty jsou živou a stále se rozvíjející součástí českého národního jazyka. Monografie zachycuje současný stav sociolektů ve vzájemných vztazích i ve vztahu k spisovnému/standardnímu výrazivu, a to v rovině řeči/komunikace i v rovině jazykové/systémové. Nabízí nové metody zpracování, propojení sociolektologie s jinými lingvistickými obory a také témata, jimiž by se současná sociolektologie měla intenzivněji zabývat.

Publikace s vročením 2023 vyšla na počátku roku 2024, v němž si (4. září) připomeneme sté výročí narození Lumíra Klimeše, předního badatele české sociolektologie a zakladatele plzeňské sociolektologické školy.

Anna NOWICKA

DOI: 10.14746/bo.2024.3.12

Ostravská univerzita

Światy ukryte w słowach

W ubiegłym roku ukazała się nowa monografia Grażyny Balowskiej, opolskiej językoznawczyni i bohemistki¹. Tym razem Autorka zajęła się badaniem semantyki leksykalnej we współczesnym języku czeskim. W książce znajdują się nie tylko oryginalne, dotąd niepublikowane teksty, ale także studia naukowe, które były już opublikowane wcześniej w różnych czasopismach lub monografiach zbiorowych, także zagranicznych, do których dostęp jest dziś znacznie utrudniony. Jak podaje autorka w *Nocie wydawniczej*, „Prace te uzupełniono i poszerzono. Niektóre zostały w znacznym stopniu zmienione” (s. 229).

Tytuł publikacji odkrywa ciekawy pomysł autorki, żeby badania różnych kręgów tematycznych leksyki czeskiej przedstawić metaforycznie jako *światy ukryte w słowach*. Grażyna Balowska otwiera więc przed czytelnikiem i interpretuje cztery ŚWIATY: humoru, flory i fauny, kolorów i wrogi świat. Najobszerniejszy jest rozdział pierwszy mówiący o humorze i dotyczący krótkich anonimowych utworów mówionych, czyli dowcipów. Po teoretycznych rozważaniach na temat językowego obrazu świata, stereotypów i dowcipu językowego autorka przechodzi do prezentacji obrazu kobiety, mężczyzny i dziecka zawartego w czeskich dowcipach i dochodzi do

¹ Grażyna Balowska, *Światy ukryte w słowach. Z zagadnień semantyki leksykalnej w czeszczyźnie*, Poznań 2023, Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, 258 s., ISBN 978-83-63090-53-1.

wniosku, że powielają one stereotypowe opinie na temat świata i wyśmiewają typowe przywary ludzkie. Zauważa jednak, że „Humorystyczne wartościowanie świata w dowcipach, a zwłaszcza ludzkich cech i czynów, to próba zmierzenia się z codziennymi problemami, odnalezienia się w niesprzyjającej rzeczywistości” (s. 88).

Dalszą część rozdziału pierwszego badaczka poświęciła artystycznemu rozliczeniu z epoką totalitaryzmu za pomocą humoru w powieści *Černí baroni aneb Válcili jsme za Čepičky* Miloslava Švandrlíka. Podkreśla tu, że humor może być nie tylko narzędziem krytyki reżimu totalitarnego, ale także lekiem na bolesne i traumatyczne wydarzenia w życiu człowieka, ponieważ rozładowując napięcie, przywraca równowagę psychiczną.

Kolejny rozdział jest poświęcony funkcjonowaniu człowieka w świecie zwierząt i roślin zarówno w świecie rzeczywistym, jak i w wizji poetyckiej, i odbiciu tych doświadczeń z jednej strony we frazeologii, z drugiej w języku poezji. Autorka dochodzi tu do ciekawego spostrzeżenia, że frazeologia, zawierająca nazwy roślin informuje nas o stosunku człowieka do przyrody i jego wiedzy na ten temat, którą czerpał z codziennego doświadczenia obcowania z nią. Dlatego uwypuklone są w tym zasobie leksykalnym takie cechy roślin, jak barwa, smak, zapach czy walory użytkowe, które pozwalały człowiekowi oceniać przydatność roślin i ich walory estetyczne. Natomiast charakterystykę wizji poetyckiej świata roślin w twórczości Óndry Łysohorskiego badaczka oparła na analizie dwu przeciwstawnych obrazów kwiatów: maku i róży. Swoją wybiórczość przedmiotu analizy autorka argumentuje wynikiem badania statystycznego nazw kwiatów występujących w języku poety, jakie przeprowadziła na potrzeby analizy, ponieważ oba kwiaty występują z wysoką częstotliwością i z wyraźną różnicą do pozostałych przykładów flory. Ostatecznie Grażyna Balowska dochodzi do wniosku, że jest to dla poety typowe, gdyż chwali on z jednej strony prostotę rodzimej przyrody (mak), z drugiej jej piękno i doskonałość (róża).

W tym rozdziale autorka porównuje jeszcze występowanie nazw zwierząt w porównaniach frazeologicznych w XIX i w XX w. Przeanalizowane nazewnictwo świadczy według niej o tym, że w języku odbija się to, iż „człowiek nabył większej wiedzy praktycznej i teoretycznej na temat fauny innych kręgów kulturowych, czerpiąc ją obficie z bezpośredniego doświadczenia, obserwacji, przekazów kulturowych (literatura i sztuka), a także z rozwijających się badań naukowych, szczególnie po II wojnie światowej, kiedy rozwój mediów (prasa, radio, telewizja) zapewnił powszechny dostęp do nich” (s. 154). Ten wniosek popierają wyniki analizy, jaką przeprowadziła badaczka, które mówią, że w XIX w. w porównaniach występowały najczęściej zwierzęta rodzime (np. koń, kot, zając itd.), a egzotycznych było niewiele (paw czy słoń), natomiast w XX w. przybywa nazw zwierząt egzotycznych (np. gazela, hiena, struś, żyrafa).

Trzeci rozdział koncentruje się na charakterystyce kolorów w poetyckim obrazowaniu Karla Hynka Máchy i Óndry Łysohorskiego. Autorka, analizując pod tym względem utwór *Máj* Karla Hynka Máchy, podkreśla niezwykłą subtelność operowania barwą przez poetę przy opisie przyrody majowej, szczególnie światła i cieni podczas zachodu i wschodu słońca, i jego umiejętność wykorzystania w tym celu koloru czerwonego oraz kontrastowania bieli z zielenią. W przypadku natomiast Óndry Łysohorskiego autorka opiera się na całej twórczości poety i zestawia ze sobą stosowane przez niego do tworzenia obrazu świata dwie przeciwstawne barwy: białą i czarną. W wyniku analizy badaczka stwierdza, że poeta odwoływał się do typowych dla europejskiego kręgu kulturowego cech znaczeniowych bieli i czerni, odzwierciedlających opozycję *biały – czarny* to znaczy *dobry – zły*, ale także schemat ten odwracał do postaci *biały – czarny* to znaczy *zły – dobry*, np. pisząc o białej śmierci i białym świecie szpitalnym czy o czarnych włosach i czarnych oczach pięknej kobiety.

W ostatnim rozdziale monografii Grażyna Balowska pochyla się nad sposobami leksykalnego wyrażania wrogości. Przedmiotem analizy jest najpierw dyskusja na forum internetowym Novinky.cz w czasie pandemii koronawirusa *SARS-CoV-2*. Autorka zwraca uwagę, że dyskusje te toczyły dwie grupy osób (koronasceptycy i osoby uznające zagrożenie płynące z tej choroby), które nawzajem się zwalczały, stosując słowne groźby, złorzeczenie, znieważanie, ośmieszanie czy oskarżanie. Następnie autorka przeprowadza analizę wyrażania wrogości we wspomnianej już wyżej powieści Miloslava Švandrlíka *Černí baroni aneb Válcili jsme za Čepičky*, podkreślając, że autor za pomocą stylizacji językowej dobrze przedstawił różne sposoby manipulacji i dyskredytowania przeciwnika politycznego, uznanego przez propagandę komunistyczną za wroga – w tym przypadku byli nim członkowie batalionów pomocniczych.

Książka Grażyny Balowskiej zawiera ciekawe i oryginalne analizy z zakresu semantyki leksykalnej, które ukazują szeroki aspekt kulturowy funkcjonowania języka czeskiego. Ponadto nawiązuje na wcześniej już wydane monografie². Jest też bardzo dobrym źródłem pomysłów na tematy badań nie tylko dla bohemistów, ale także slawistów czy polonistów. Dzięki bogatemu dokumentowaniu rozważań naukowych czeskim materiałem leksykalnym jest ona również doskonałym źródłem przykładów do prowadzenia dydaktyki języka czeskiego jako obcego.

² Por. inne monografie jej autorstwa: *Lašské dílo Óndry Łysohorského. Kapitoly z lexika*, Acta Slavica et Baltica, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha 2008; *Laski mikrojęzyk literacki w kontekście społecznym i kulturowym*, Racibórz 2013; *Językowo-kulturowy obraz przyrody nieożywionej w czeskiej frazeologii*, Poznań 2019; oraz współautorską monografię Grażyna Balowska, Mieczysław Balowski, Sebastian Tańba, Anna Wróblewska, *Terminologia zintegrowanego systemu reagowania w sytuacjach kryzysowych*, Racibórz 2013.

**Profesor Teresa Zofia Orłoś.
Wspomnienie w rocznicę śmierci**

W tym roku, 11 listopada, minie piętnaście lat od śmierci wybitnej polskiej językoznawczynie i bohemistki, doskonałej wykładowczyni i życzliwej, otwartej osoby, Profesor Teresy Zofii Orłoś. Urodziła się we Lwowie 20. lutego 1930 roku. Do Krakowa zaś przyjechała w roku 1950 z już znakomitą znajomością języka czeskiego, wcześniej bowiem mieszkała w Czechach, gdzie po ukończeniu szkoły średniej zdała maturę. Na Uniwersytecie Jagiellońskim pogłębiała znajomość języka, literatury i kultury czeskiej podczas studiów slawistycznych na kierunku filologia czeska w latach 1950–1955. Jej zamiłowanie do języka i kultury czeskiej rozwinęło się w zainteresowania badawcze i pasję na całe życie. Już podczas studiów wyróżniła się spośród studentów bohemistyki, co zauważono i powierzono jej stanowisko asystenta. Dalsza Jej droga zawodowa i naukowa była niejako naturalnym tego następstwem.

W 1958 roku została opublikowana pierwsza monografia naukowa Teresy Zofii Orłoś, *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie czeskim*, będąca wcześniej obronioną pracą magisterską napisaną pod kierunkiem profesora Tadeusza Lehra-Spławińskiego. Kolejne stopnie naukowe uzyskała również na Uniwersytecie Jagiellońskim jako pracownik Instytutu Slawistyki, potem także kierownik Katedry Filologii Czeskiej i Łużyckiej. Całe swoje życie zawodowe była związana z Uniwersytetem Jagiellońskim i Instytutem Slawistyki aż do przejścia na emeryturę w 2001 roku. Profesor Teresa Zofia Orłoś była również członkiem redakcji czasopisma „Bohemistyka” od momentu jego powstania.

Głównym przedmiotem zainteresowań badawczych Profesor Teresy Zofii Orłoś był język czeski w perspektywie diachronicznej. Wiele miejsca poświęciła stosunkom językowym czesko-polskim, wykazując znaczny wpływ polszczyzny na odradzającą się w XIX wieku czeszczyznę, przede wszystkim zaś na terminologię naukową, podkreślając rolę języka polskiego jako źródła zapożyczeń nomenklatury chemicznej, botanicznej i zoologicznej. Spośród wielu Jej prac o tej tematyce przywołajmy na przykład monografię *Zapożyczenia polskie w słowniku Jungmanna* (Kraków 1967), *Polonizmy w czeskim języku literackim* (Kraków 1987), *Tisíc let česko-polských jazykových vztahů* (Kraków 1993) oraz ważne publikacje popularyzatorskie, np. *Polsko-czeskie związki językowe* (Wrocław 1980) czy *Czeskie odrodzenie narodowe i językowe* (Kraków 2000).

Szczególnie doniosłe osiągnięcia naukowe Profesor Teresy Zofii Orłoś w tym zakresie dotyczą spuścizny leksykograficznej i przekładowej Josefa Jungmanna, której pozostaje nadal najlepszą znawczynią wśród polskich bohemistów. Materiał do badań nad związkami czeszczyzny z językami słowiańskim czerpała nie tylko z pięciotomowego czesko-niemieckiego słownika Josefa Jungmanna, ale także z dzieł innych wielkich leksykografów, m.in. Petra Lodereckera, Samuela Bogumiła Lindego czy Vuka Karadžicia. Tu można przywołać jedną z Jej publikacji, dotyczącą tej problematyki, np. *Zapożyczenia słowiańskie w czeskiej terminologii botanicznej i zoologicznej* (Kraków 1972).

Dorobek naukowy Profesor Teresy Zofii Orłoś obejmuje także zagadnienia współczesnej czeszczyzny, szczególnie zaś frazeologii w ujęciu konfrontatywnym czesko-polskim oraz złudnej ekwiwalencji językowej czesko-polskiej. Problematyce czeskiej frazeologii poświęciła wiele artykułów oraz monografię pt. *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej* (Kraków 2005). Najistotniejszą pozycją tego nurtu Jej badań jest *Wielki czesko-polski słownik frazeologiczny* (Kraków 2009), który został opracowany przez zespół pod Jej kierownictwem, jest też autorką jego koncepcji. Natomiast złudnej ekwiwalencji poświęciła szereg artykułów oraz prace wydane pod Jej redakcją: *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych* (Kraków 2003) i *Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa* (Kraków 2004). Publikacje te stanowią istotną pomoc zarówno dla polskich studentów bohemistyki, jak i czeskich studentów polonistyki, a także dla tłumaczy, ponieważ ułatwiają właściwy dobór odpowiedników językowych, a co za tym idzie, przyczyniają się do lepszej znajomości drugiego języka i wzajemnego zrozumienia się

Nie można tu pominąć także ważnej sfery działalności Profesor Teresy Zofii Orłoś, jaką była Jej praca w roli nauczyciela akademickiego. Swoim studentom poświęcała Pani Profesor zawsze wiele troski, czasu i uwagi. Wypromowała wielu magistrów (do grona których ma tę przyjemność zaliczać się także pisząca te słowa), wielu doktorantów, otaczając ich szczególną opieką i służąc im w każdej chwili życzliwą pomocą i radą, dzieliła się z nimi bogatym doświadczeniem teoretycznym i metodologicznym. Wielu uczniów Profesor Teresy Zofii Orłoś do dziś pracuje w ośrodkach bohemistycznych w całej Polsce.

Na zakończenie pozwolę sobie na osobiste wspomnienie o Profesor Teresie Zofii Orłoś. Tradycją stały się odwiedziny u Pani Profesor w dzień wigilijny, kiedy to razem z mężem przyjeżdżaliśmy do Krakowa, by spędzać Święta Bożego Narodzenia z rodziną. Z każdego takiego spotkania wracaliśmy obdarowani figurkami aniołków, które według własnych pomysłów wykonywała z masy solnej lub modeliny. I tu przejawiało się Jej oryginalne poczucie humoru oraz dystans do siebie i tego, co Ją otaczało. Wśród aniołków bowiem nie raz znalazł się także Szwęć z rozłożystymi skrzydłami. Podarunki te pieczołowicie przechowujemy do tej pory i w każde Boże Narodzenie układamy je obok szopki i choinki, a one... spoglądają na naszą rodzinę filuternie.

Nie umiera ten, kto pozostaje w pamięci żywych.

INFORMACJA O AUTORACH

HANNA ALEKSIAYEVICH, dr, Mgr. CSc., doktorantka Studium Doktorackiego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Masaryka w Brnie (Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česká republika), adiunkt w Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury Akademii Nauk Białorusi (Centrum badań běloruské kultury, jazyka a literatury Národní Akademie věd Běloruska). Główne zainteresowania naukowe: slawistyka, gramatyka historyczna, zapożyczenia w językach słowiańskich. E-mail: hanaaleks@gmail.com. ORCID: 0000-0003-2950-9890.

GRAŻYNA BALOWSKA, profesor uczelni, dr hab., bohemistka, językoznawczyni, kierowniczka Katedry Języków Słowiańskich Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego. Główne zainteresowania naukowe: sytuacja językowa w Republice Czeskiej w aspekcie socjolingwistycznym, frazeologia czeska, przestrzeń sepulkralna, leksykografia, leksykologia, laski mikrojęzyk literacki. E-mail: grazyna.balowska@uni.opole.pl. ORCID 0000-0002-8175-2313.

DANIEL BORYSOWSKI, dr, językoznawca, slawista, rysycysta, wicedyrektor Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego. Główne zainteresowania naukowe: korpusologia, komputerowe przetwarzanie języka naturalnego, automatyczne rozpoznawanie mowy, tekstologia, frazeologia, translatologia oraz leksykografia przekładowa (w tym frazeografia). E-mail: dborysowski@uni.opole.pl. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6594-9047>.

LIUDMYLA DANYLENKO (Людмила Іванівна Даниленко), profesor, dr hab., bohemistka, slawistka, językoznawczyni, profesor na Wydziale Filologii Słowiańskiej Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie. Główne zainteresowania naukowe: słownictwo i frazeologia języków słowiańskich (synchronia i diachronia), czeski jako język obcy, komparatystyka słowiańska, translatologia, leksykografia. E-mail: dankoua@ukr.net. ORCID: 0000-0002-1812-973X.

ONDŘEJ DROBNÍK, PhDr. Mgr. et Mgr., adiunkt w Instytucie Języka Czeskiego Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Masaryka w Brnie (Ústav českého jazyka FF MU, Brno). Główne zainteresowania naukowe: lingwistyka korpusowa, lingwistyka kontrastywna, lingwistyka kognitywna, nanoskładnia, morfoskładnia, język czeski, język francuski, język niemiecki, język włoski. E-mail: ondrej.drobnik@ff.cuni.cz. ORCID: 0000-0002-1241-2788.

GABRIELA ENTLOVÁ, Mgr., Ph.D., adiunkt w Katedrze Anglistyki i Dydaktyki Języka Angielskiego Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Ostrawskiego (Katedra anglického jazyka s didaktikou, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity). Główne zainteresowania naukowe: angielska fonetyka i fonologia, angielska leksykologia i frazeologia, słowotwórstwo, umiejętności pijarowskie, dydaktyka języka angielskiego. E-mail: gabriela.entlova@osu.cz. ORCID: 0000-0001-6182-1935.

EVA HÁJKOVÁ, doc. PhDr. CSc., docentka w Katedrze Języka Czeskiego Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Karola w Pradze (Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty UK v Praze). Główne zainteresowania naukowe: stylistyka, dydaktyka języka czeskiego. E-mail: eva.hajkova@pedf.cuni.cz. ORCID 0000-0003-4949-1368.

MILAN HRDLIČKA, doc., PhDr., CSc., bohemista, lingwodydaktyk. Instytut Bohemistyki dla Cudzoziemców i Komunikacji Niesłyszących Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze (Ústav bohemistiky pro cizince a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze), Katedra Języka i Literatury Czeskiej Uniwersytetu Zachodnioczeskiego w Pilźnie (Katedra českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni). Główne zainteresowania naukowe: bohemistyka lingwistyczna, morfologia współczesnego języka czeskiego, opis i prezentacja języka czeskiego innojęzycznym mówiącym, teoria przekładu artystycznego. E-mail: milan.hrdlicka@ff.cuni.cz, mhrdlick@kcj.zcu.cz. ORCID: 0000-0002-4976-8286.

LADISLAV JANOVEC, PhDr., Ph.D., adiunkt w Katedrze Języka i Literatury Czeskiej Wydziału Przyrodniczo-Humanistycznego i Pedagogicznego Uniwersytetu Technicznego w Libercu (Katedra českého jazyka a literatury, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci). Główne zainteresowania naukowe: leksykologia, leksykografia, frazeologia, lingwistyka kognitywna, lingwistyka dyskursu. E-mail: ladis.janovec@seznam.cz. ORCID: 0000-0001-6303-1638.

ANNA NOWICKA, mgr, doktorantka Studium Doktoranckiego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Ostrawskiego. Główne zainteresowania naukowe: kognitywizm, językowy obraz świata, frazeologia polska, czeska i angielska. E-mail: ORCID:

KAMILA SEKEROVÁ, Mgr., Ph.D., adiunkt w Katedrze Języka i Literatury Czeskiej i Dydaktyki Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Ostrawskiego (Katedra českého jazyka a literatury s didaktikou, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity). Główne zainteresowania naukowe: czeska morfologia, stylistyka, problematyka językowej komunikacji z obcojęzycznym uczniem w szkole, mowa ukierunkowana na dzieci. E-mail: kamila.sekeroва@osu.cz. ORCID: 0000-0003-1099-3096.

DIANA SVOBODOVÁ, doc. PhDr., Ph.D., docent w Katedrze Języka i Literatury Czeskiej i Dydaktyki Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Ostrawskiego (Katedra českého jazyka a literatury s didaktikou, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity). Główne zainteresowania naukowe: językoznawstwo ogólne, czeska morfologia, czeskie słowotwórstwo i leksykologia ukierunkowana na współczesne trendy rozwoju, językowe aspekty komunikacji młodzieży. E-mail: diana.svobodova@osu.cz. ORCID: 0000-0002-7142-5263.

SVATAVA ŠKODOVÁ, Mgr., Ph.D., wicedyrektorka Instytutu Bohemistyki dla Cudzoziemców i Komunikacji Niesłyszących Wydziału Filozoficznego Uniwersyte-

tu Karola w Pradze (Ústav bohemistiky pro cizince a komunikace neslyšících na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze). Główne zainteresowania naukowe: gramatyka języka czeskiego z punktu widzenia języka ojczystego oraz języka obcego, język czeski dla cudzoziemców. E-mail: svatava.skodova@ff.cuni.cz. ORCID: 0000-0001-9112-4591.

JIŘÍ ZEMAN, PhDr. Ph.D., bohemista, językoznawca, adiunkt w Katedrze Bohemistyki Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Hradec Králové (Katedra bohemistiky Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové). Główne zainteresowania naukowe: fonetyka i fonologia (ortoepia), socjolingwistyka (stosunek między językiem czeskim i słowackim), analiza aktu komunikacji, teoretyczne i praktyczne aspekty komunikacji. E-mail: Jiri.Zeman@uhk.cz. ORCID: 0000-0003-2646-9336.